وحشي جِيوَتَ جا نِشان

[هاورڊ موئر جي Savage Survivals جو سنڌي ترجمو]

مترجم

محمد ابراهيم جويو

سنڌي ادبي بورڊ

وحشِي جِيوَتَ جا نِشان

[هاورڊ موئر جي Savage Survivals جو سنڌي ترجمو]

از

محمد ابراهيم جويو

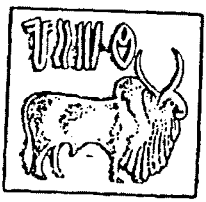

سنڌي ادبي بورڊ

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ڇاپو پهريون ١٩٧٦ع تعداد ٻه هزار
ڇاپو ٻيو ١٩٩٤ع تعداد ٻه هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا محفوظ]

قيمت: پنجاهه رپيا
Price: Rs. 50-00

ملڻ جو هنڌ.
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ شمشيرالحيدري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

مضمونن جي فهرست

مترجم جو پيش لفظ ١-٨ (الف)

باب پهريون — پاليل جانورن جو اصل نسل ٩-٣٩

١- پنجن سيتن جو هڪ ننڍو نصاب ٩
٢- پاليل ۽ جهنگلي جانور ٩
٣- ڪتو ١٣
٤- ٻلي ١٨
٥- گهوڙو ١٩
٦- گڏھ ۽ خچر ٢٠
٧- مال [ڳالو ۽ ماهيو] ٢٣
٨- رڍون ۽ ٻڪريون ٢٤
٩- سوئر ٢٤
١٠- وڏو هرڻ ٢٥
١١- اُٺ ٢٦
١٢- هاٿي ٢٩
١٣- پاليل پکي ٣٣
١٤- پاليل جيت ٣٦
١٥- اختصار ۽ نتيجو ٣٨

باب ٻيو — پاليل جانورن ۾ وحشي جيوت جا نشان ٤٠-٨٨

١- زندگيءَ جي ڪشمڪش ٤٠
٢- زائد عضوا ٤٣
٣- زائد جبلتون ٥٤
٤- ڪتن ۾ وحشي جيوت جا نشان ٥٦
٥- ٻليءَ ۾ وحشي جيوت جا نشان ٦٠
٦- ماءُ واري جبلت ٦٣
٧- ماءُ جو پيار ٦٧
٨- اڳوان جو نقل ٧١

٩- قدرت جو سڪيا گهر	٧٣
١٠- آسماني ٻار	٧٥
١١- ڪڪڙن جون عادتون	٧٩
١٢- اچا معجزا ٿيندا	٨١
١٣- ڪنين وارا جبل واسي	٨٣
١٤- سوئرن ۽ وحشي جيوت جا اهڃاڻ	٨٥
١٥- ٻيون زائد جبلتون	٨٧
باب ٽيون — هيٺين سطح جي ماڻهن (قومن) جو حسب نسب	٨٩-١٢٧
١- سبق جو مقصد	٨٩
٢- انگريز ڪٿان آيا	٩٠
٣- ٻيون لمون قومون	٩٢
٤- انسان ذات جو پينگهو	٩٣
٥- جاگرافيءَ جون ڦيريون گهريون	٩٤
٦- ماڻهو ڪيترو پوڙهو آهي	٩٧
٧- انسان ذات جو پکڙڻ	٩٨
٨- ٻهريان ماڻهو	١٠١
٩- ڌار ڌار نسل ڪيئن پيدا ٿيا	١٠٢
١٠- صغير نسل ۽ وڏي وڏا ٿيل نسل	١٠٣
١١- انسان ذات جي اوسر جا دور	١٠٤
١٢- وحشي ماڻهن جا ڏندا	١٠٩
١٣- وحشي ماڻهن جي طبيعت	١١١
١٤- وحشي ماڻهن جي سمجهه	١١٥
١٥- وحشي ماڻهن جا اخلاقي خيال	١٢١
باب چوٿون — هيٺينءَ سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا باقي نشان	١٢٨-١٧٣
١- هن سبق جو مقصد	١٢٨
٢- جبلتون	١٣٢

٣– عاد تون ١٣٤
٤– ڪارائتيون ۽ زائد جبلتون ١٣٧
٥– ماڻهوءَ جون زائد جبلتون ١٤١
٦– ڊپ جي جبلت ١٤٦
٧– ڊپ جا باقي نشان ١٤٩
٨– ويڙهه جي جبلت ١٥٣
٩– شڪار جي جبلت ١٦٢
١٠– قبيلائي جبلت ١٦٧
باب پنجون — مٿين سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا باقي نشان (هلندڙ) ١٧٣–٢٢٤
١– راند جي جبلت ١٧٣
٢– نقل ڪرڻ جي جبلت ١٧٧
٣– مستيءَ جي جبلت ١٨٢
٤– بدلي جي جبلت ١٨٨
٥– خود غرضيءَ جي جبلت ١٩٥
٦– ٻيون زائد جبلتون ١٩٧
٧– ڪي ٻيون جبلتون ٢٠٢
٨– زائد رواج ۽ ادارا ٢١٥

تصويرن جي فهرست

١- ٻگهڙ سان مشابهت رکندڙ اسڪيمو ڪتو ١٤
٢- هڪ لي خالدان سنجهان- گدڙ، ٻگهڙ ۽ چراخ ١٧
٣- اسان جو هاڻوڪو گهوڙو ۽ سندس هڪ اهو- ڏاڏو ١٩
٤- آفريڪي ٻفلو (مينهن) ٢٢
٥- اٺ جو ڪرلنگهو سنڌو آهي ٢٦
٦- هاٿي ٻنڌ ڪئي رهيو آهي ٣٠
٧- جهنگلي ڪڪڙ (ار) ٣٣
٨- زندگيءَ لاءِ ڪشمڪش ٤١
٩- ماڻهوءَ، ٻالدر ۽ ڪتي جو زائه آلدو ٤٥
١٠- گرين لئنڊ جو ميسر ۽ ان جو هڏالون ڍڙو، ٤٧
جنهن ۾ ان جون پوين زائد چنگهون ڏيکاريل آهن.
١١- گهوڙن جا زائد ڪر ٤٨
١٢- ”لروهال“ ميسر ٥١
١٣- ريڍار ڪتو ٥٧
١٤- آڙي آنڪي ڍڪي پيئي ٦٤
١٥- ڪرٽ- ٻنائين مڇيءَ جو نر آنڪي ڪالئس ٻچالي ٿو. ٦٩
١٦- ٻڪريون اصل جابلو چوٽين جون رهندڙ آهن ٧٥
١٧- ماڻهو ڪڏهن جهنگلي حيوان هو ٨٩
١٨- ليندرٿال ”ماڻهو“ ٩٨
١٩- ماڻهن جي ٻکيڙ ١٠٠
٢٠- لئين ويائل گهوڙن- اشر ٻل ۽ غضبناڪ ١٣٨
٢١- ڏيپ ١٥٠

۲۲- شڪار - اڳي ۽ هاڻي ۱۶۴

۲۳- گھڻو ڪري انساني رانديون جهيڙي جون يا ويڙهه جون راندبوں آهن ۱۷۴

۲۴- مست وحشي ۱۸۴

۲۵- ٻدلو ۱۹۳

۲۶- ساهوارن لاءِ ماڻهوءَ جو پيار ۲۱۱

۲۷- ٻل مانسائيءَ جو جذبو ۲۱۳

مترجم جو پيش لفظ

انسان ۽ حيوان ۾ فرق ٿئي ٿو. جاندار ٻئي آهن— ۽ اِنهيءَ خيال کان انسان به حيوان آهي— پر ٻنهي ۾، بهرحال، وڏو فرق ٿئي ٿو.

اهو فرق منجهن رڳو جسماني به ڪونهي— بلڪ ان لحاظ کان ته، بناوت توڙي ضرورتن جي سلسلي جون، منجهن گهڻي قدر هڪجهڙايون موجود آهن. جسماني طور يا جسماني ضرورتن جي خيال کان، بلڪ خود ذهني نوع جا منجهن جيڪي ڪي فرق ڏسجن ٿا، خود اهي به منجهن ان هڪڙي وڏي ۽ بنيادي فرق جي نتيجي طور آسريا ۽ وڌي وڏا ٿيا آهن.

انسان ۽ حيوان ۾ اهو وڏو فرق ڪهڙو آهي؟— جنهن جي نتيجي ۾ منجهن سڀ ٻيا فرق پيدا ٿيا آهن؟ اهو فرق انسان ۽ حيوان جي وچ ۾ قدرتي يا فطرتي به نه آهي، اهو فرق انسان شعوري طور ۽ ارادتاً پنهنجي ۽ حيوان جي وچ ۾ پاڻ پيدا ڪيو آهي، ۽ اهو هيءُ آهي ته انسانُ سماج ۾ رهندڙ حيوان آهي. سماج يا معاشرو معنيٰ ته گڏجي رهڻ— هڪٻئي جي سهولت خاطر هڪٻئي سان گڏجي رهڻ. رڳو گڏجي رهڻ جا پهريان ۽ ادنيٰ آثار ته حيواني جيوت ۾ به موجود ڏسجن ٿا، پر اهو ٿورو يا گهڻو گڏجي رهڻ خالص جبلتي نوع جو گڏجي رهڻ آهي— ان ۾ ارادي جو، رٿا جو، اصلاحي ڪوشش جو، يا جبلتي سطح کان مٿي يا ان جي ابتڙ ڪنهن عمل جو ڪو دخل ڪونهي. انسانن جي گڏجي رهڻ ۾ اهي سڀ ڳالهيون موجود آهن. انهيءَ ڪري انسان کي **سماجي حيوان** چئجي ٿو، پر حيوان کي سماجي حيوان نٿو چئجي— بلڪل اِنهيءَ طرح، جو مثلاً حيوان به ٻولين ٿا ۽ حيوان به ڪجهه سمجهن ٿا، ڪجهه خوش ٿين ٿا، ڪجهه

ڏکوئنجن ٿا، پر حيوانِ ناطق يعني ڳالهائيندڙ حيوان يا سمجهدار حيوان يا کلندڙ حيوان يا روئندڙ حيوان وغيره فقط انسان کي چئجي ٿو. بامقصد، پائدار ۽ وڌندڙ سماج يا معاشرو انسانُ پاڻ پيدا ڪري ٿو، ۽ هو ان ۾ رهي ٿو. هن جي اها سماجي حيثيت ئي هن کي ٻين سڀني حيواني عالم کان جدا ڪري بيهاري ٿي. هن جو سوچڻ سمجهڻ، ڳالهائڻ، هن جو محسوس ڪرڻ، کلڻ، روئڻ وغيره سڀ هن جا سماجي اوصاف آهن. حيوان ۽ انسان جي وچ ۾ ٻيو هرقسم جو فرق بنيادي طور هن جي اِنهيءَ سماجي صورت سنجهان ئي اسريو ۽ وڌيو آهي. مطلب ته سماج يا معاشرو ئي انسان جي انسانيت جو — حيوان ۽ حيوانيت کان انسان جي علحدگيءَ جو — بنيادي سَنَدُ آهي.

جڏهن آءٌ پنهنجي ننڍپڻ کي ياد ڪريان ٿو، تڏهن سڀ کان وڌيڪ جيڪا ڳالهه پاڻ تي اثرانداز ٿيندي ڏسان ٿو، سا هيءَ ته هرڪنهن — منهنجن مائٽن، استادن، دوستن ۽ مائٽين ۽ ٻين عام ماڻهن — چاهيو ٿي ته آءٌ سٺو ٿيان، چڱو ٿيان، 'ڏاهو' ٿيان. هر وقت، جتي ڪٿي، جنهن ڪنهن کان اِهو ئي ٻڌم: سٺو ٿيءُ، نيڪ ٿي هل، چڱو ٿيءُ، 'ڏاهو' ٿيءُ، ماڻهو بڻج! جيڪڏهن اهڙي ڪا ڳالهه مون کان ٿي ويندي هئي، جا "سٺي"، "چڱي" يا "نيڪ" نه هوندي هئي، ته مون کي "ڪينو"، "گندو"، "خراب" ۽ وقتي "جانور"، "حيوان" وغيره به چوندا هئا. تان جو ڪنهن ڳالهه تي اِها چنب ۽ ڪاوڙ ۽ ڪنهن ڳالهه تي شاباس ۽ واهه واهه منهنجي لاءِ "چڱي" ۽ "خراب" جو گويا هڪ اهڙو سَنَدُ بڻجي ويٺي، جو آءٌ رڳو ماڻهن جي اِنهيءَ شاباس ۽ واهه واهه لاءِ پيو واجهائيندو هوس، ۽ هوڏانهن مون کي ڪنهن "گندو"، "خراب" يا ٻيو ڪو اهڙو اکر چيو، ته هڪدم شرم کان ٻُسي ويندو هوس ۽ دل ئي دل ۾ جڪ پيو کائيندو هوس. چڱائي ۽ برائي منهنجي لاءِ گويا ماڻهن جي وڻڻ ۽ نه وڻڻ جي ڳالهه هئي. ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو اِن سلسلي ۾ مون کي ڪنهن ٻيءَ هستيءَ جي وڻڻ ۽ نه وڻڻ جي ڳالهه به ٻڌائيندا هئا، جنهن کي مون ڪڏهن ڏٺو

ڪو نه هو، پر درحقيقت آءٌ به سندس پنهنجي وڻڻ ۽ نه وڻڻ جي ڳالهه هوندي هئي. مطلب ته سڀ ماڻهو، جن سان منهنجو واسطو رهندو هو، يعني سڄو منهنجو سماج مون کي چڱي بڻائڻ جي ڪوشش ۾ هو، ۽ آءٌ جيئن پوءِ ٿيئن، انهن جي راضپي ۽ پسند مطابق شايد چڱو ٿيندو به ويس، يا نه به ٿيندو ويس!

پر ماڻهن جي (يا ڪنهن حد به) وڻڻ ۽ نه وڻڻ کي ڇڏي ڪري، چڱي يا خراب ڳالهه خود ڪهڙي شيءِ هئي-- ڇو هڪ ڳالهه چڱي هئي ۽ ٻي ڳالهه خراب هئي؟ ڇو هڪ ڳالهه ماڻهن کي وڻي ٿي ۽ ٻي ڳالهه نٿي وڻي-- اِن مسئلي ڏانهن، عمر جي صغيرپڻي يا ذهن جي نارسائيءَ جي ڪري، منهنجو ڪو ڌيان ڪونه هو، ۽ نه وري پئي ڪنهن منهنجي بزرگ ئي مون کي ان مسئلي جي سمجهائڻ جي ڪا ڪوشش ٿي ڪئي؛ ممڪن آهي ته آن کي هنن ايترو ضروري به نٿي سمجهيو.

جڏهن ١٩٣٠ع ۾ ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ داخل ٿيس، تڏهن مون کي اتان جي بورڊنگ هائوس جي 'سردار هائوس' ۾ رهايائون، جنهن جي ٻاهرئين در جي مٿينءَ ونگ تي چوڪٽ ۾ هڪڙي فارسي شعر جي مصرع وڏن سونن اکرن سان لکيل ڏٺم-- "بغير از اخلاق، انسان حيوان است". هن مصرع جو مون تي ايڏو اثر ٿيو، جو جيتر آءٌ اتي هوس، پنهنجي هر نوٽبڪ ۽ ڪتاب تي اها لکي ڇڏيندو هوس. اٿندي ويهندي، ايندي ويندي، اِن مصرع تي پيئي اک پوندي هئي، ۽ ان جي لفظ لفظ جي معنيٰ تي پيو سوچيندو هوس: انسان ڇا آهي، حيوان ڇا آهي، ٻنهي ۾ ڪهڙو فرق آهي، ۽ اخلاق ڪان سواءِ، جو انسان حيوان ٿي پوي ٿو، سو آهو اخلاق ڇا آهي! اتي اڻ سڀ استاد ڪنهن نه ڪنهن نموني اخلاق جي ڳالهه پيا ڪندا هئا، اخلاق تي مضمون لکائيندا هئا، آکاڻين ۾، پهاڪن ۾، بيتن ۾، مطلب ته ڪتابن ۾ توڙي زباني ڳالهين ٻولهين ۾ جيڪڏهن ڪا هڪڙي شيءِ هوندي هئي، جيڪا هردم پيئي پڙهبي ۽ ٻڌبي هئي، سا هئي اخلاق جي ڳالهه. (۽ آءٌ

سمجهان ٿو تہ انساني سماج ۾ هر هنڌ ۽ هر وقت، ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾، اڳي بہ ائين هو، تڏهن بہ ائين هو، ۽ هاڻي بہ ائين آهي.) اخلاق جي اهڙي ذڪر اذڪار ڪرڻ کان پوءِ بہ، ڪٿان مون کي اها سمجهاڻي ڪانہ ملي تہ اخلاق جي معنيٰ جيڪڏهن چڱيون ڳالهيون، چڱا ڪم ۽ چڱا خيال آهن، تہ انهن کي آخر بہ چڱو ڇو ٿو چيو وڃي، ۽ جن ڳالهين ۽ ڪمن کي خراب ڇو ٿو وڃي، اهي ليڪ بہ ڇو خراب هئا؟ فقط ماڻهن جي، سو بہ خاص ڪري وڏن جي، پسند يا ناپسند، راضپي يا ناراضپي، وڻڻ يا نہ وڻڻ جو سوال هو، تہ پوءِ تہ ڪيترا ئي اهڙا وڏا هئا، جيڪي پاڻ ئي اهڙيون ڳالهيون يا ڪم پيا ڪندا هئا (۽ هاڻي بہ ڪن پيا)، جن کي ڪنهن بہ چڱو ڪو نہ ٿي چيو ۽ ائين آخر ٿيو بہ ڇو ٿي، جو هڪ ڳالهہ کي چڱو بہ سمجهجي پر ڪجهہ ان جي ابتڙ اها ڳالهہ يا اهو ڪم، جيڪو خراب هجي — يعني جنهن کي پاڻ بہ خراب چئجي ۽ پيا بہ خراب چون، سو ڪجي، ۽ جنهن کي پاڻ بہ چڱو چئجي ۽ پيا بہ چڱو چون، سو نہ ڪجي! منهنجي دل ۾ پنهنجي پيا ماڻهن جي انهيءَ "بي سمجهيءَ" يا "منافقائيءَ" سخت رد عمل ٿي پيدا ڪيو، ۽ پاڻ تي ۽ ٻين تي سخت ڪاوڙيو پيو گهمندو هوس.

زندگيءَ جو هيءُ مرحلو هو، جڏهن مون کي ڪتاب، خاص طرح قصا ۽ ناول ڏاڍا وڻندا هئا، ۽ جڏهن پڙهڻ لاءِ اهڙو ڪو ڪتاب هٿ ۾ ڪندو هوس تہ ان کي اڪثر پڙهي، پوري ڪرڻ کان سواءِ ڪو نہ ڇڏيندو هوس — ڇو تہ انهن ۾ چڱائيءَ جي سدائين سوڀ ڏيکاريل هوندي هئي ۽ برائيءَ جي هر صورت ۾ هار، ۽ جيستائين ڪو ناول پڙهندي پڙهندي ان جي اِن "سٺي" نتيجي تي نہ پهچندو هوس تيستائين دل ۾ آنڌ مانڌ ۽ ڏک رهندو هو ۽ وري وري روئي ويهندو هوس (انهن ڏينهن ۾ سئنيمائون ۽ ناٽڪ بہ گهٽ ڏسبا هئا ۽ انهن ۾ بہ اهو ساڳيو حال هوندو هو)، ۽ قصي کي پڙهي پڄاڻڻ، يعني ان جي چڱائيءَ جي سوڀ ۽ برائيءَ جي هار واري نتيجي جي ڄاڻڻ کان پوءِ، دل ۾ هڪ قسم جي لطيف خوشي ۽ بيان کان ٻاهر آرام محسوس ڪندو

هوس. ڪتابن ۾ (يا ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ۾) ماڻهن جي انهن سڀني سارين ۽ طويل زندگين کي ايتري تفصيل سان ۽ ايتري ننڍي ۽ چٽي پيماني تي ڏسڻ سان ٻه ڳالهيون معلوم ٿيون: پهرين هيءَ ته برائي زندگيءَ ۾ ڏک پيدا ڪري ٿي ۽ چڱائيءَ سان زندگيءَ ۾ سک ۽ خوشي اچي ٿي، ٻي هيءَ ته ٻين جي ڏک ۾ ماڻهو پاڻ به ڏکي ٿئي ٿو ۽ ٻين جي خوشيءَ ۾ ماڻهو پاڻ به خوش ٿئي ٿو. انهن ٻن ڳالهين سان گڏ دل ۾ ڪي سوال به اڀريا ٿي ته جي برائيءَ ڏک ٿي ڏنو ۽ چڱائيءَ سان سک ۽ خوشي ٿي ملي، ته ماڻهوءَ، چڱائي ڇڏي، برائي ڇو ٿي اختيار ڪئي، ۽ ٻيو ته جي ٻين جي ڏک ۾ ماڻهو ڏکي ۽ ٻين جي خوشيءَ ۾ خوش ٿي ٿيو، ته پهرين ته انهن ڇو ٿي ٿيو، ۽ ٻيو ته اِن هوندي به هڪڙو ماڻهو ٻئي سان برائي ڪري اُن لاءِ ۽ پاڻ لاءِ ڏک ڇو پيدا ڪري رهيو هو، ۽ اُن جي عوض خود پنهنجي ۽ ان ٻئي جي سک ۽ خوشيءَ لاءِ هُن چڱائي ڇو نٿي اختيار ڪئي؟

انساني سماج ۾ چڱائيءَ ۽ برائيءَ يعني ”اخلاقيات“ متعلق اهي سوال بنيادي سوال هئا — يعني پهريون ته چڱائي دراصل، يعني ٻئي ڪنهن جي وڻڻ يا نه وڻڻ، راضپي ۽ ناراضپي کي ڇڏي ڪري، بذات خود ڇا هئي، ۽ ٻيو ته ماڻهو نيٺ به چڱو ٿئي، سو ڇو ٿئي، ۽ جي چڱي ٿيڻ ۾ هُن جو پنهنجوئي فائدو هو ته، پوءِ به هو چڱي ٿيڻ بدران بُرو ڇو ٿي بڻجي پيو! ۽ انهن سوالن جا جواب، جي انساني عقل کي قبول پون، مون کي ڪي ملن ۽ ڪٿان ملن، آءٌ ان جو ڳولائو هوس — دراصل اهي سوال سماج ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ جا سوال آهن، جيڪو (شايد پاڻ کي ڇڏي) هر ٻئي ماڻهوءَ کان چڱي ٿيڻ جي اميد رکي ٿو، بلڪ تقاضا ڪري ٿو؛ اهي سوال سچ پچ ته سڄي انساني سماج جا سوال آهن، جيڪو پڻ هر انسان کان چڱي ٿيڻ جي اميد رکي ٿو، بلڪ تقاضا ڪري ٿو، ۽ اُن اميد ۽ تقاضا جي حاصلات لاءِ ماڻهو اڪيليءَ حيثيت ۾ ۽ پڻ سڄو سماج ”چوڪي ۽ سيڪٽ“ پيا

"انعام ۽ سزا" جي عمل ۽ "قانون ۽ انصاف" جي نظام کي وسيلي طور ڪم آڻين ٿا، ۽ ان سان گڏ ڪنهن وقت ڪان پنهنجي مذهبي فڪر ۽ عمل جي دائري ۾ هو گناهه ۽ ثواب جا ويساهه، شريعت جا قانون ۽ آخرت جي انصاف، سزا ۽ جزا ۽ بهشت ۽ دوزخ جا انتظام پڻ موجود رکندا آيا آهن — يعني، جيئن انفرادي طور هڪ ماڻهو ٻئي ماڻهوءَ کان، تيئن سماج هر ماڻهوءَ کان، خالص پنهنجي پسند ۽ ناپسند، راضپي ۽ ناراضپي جي بنياد تي، يعني فقط پنهنجي وڻ ۽ نه وڻ مطابق، چڱي ٿيڻ جو مطالبو به ڪري ٿو ۽ ان جي تعميل لاءِ اميد ۽ خوف جي وسيلي جي استعمال جا وڏا وڏا ۽ مفصل اهتمام به ڪري ٿو. پر هڪ ماڻهوءَ جي پسند ٻئي ماڻهوءَ جي پسند ڇو هجي، يا سماج جي پسند ڪنهن فرد جي پسند ڇو هجي، ۽ چڱائيءَ ۽ برائيءَ جو فيصلو نيٺ به صرف ان پسند ۽ ناپسند تي ڇو ڪيو وڃي. تنهن کان پوءِ ايتري، "جزا ۽ سزا" ۽ "قانون ۽ انصاف" جي اهتمام — هيتي هين دنيا ۾ توڙي هُتي هُن دنيا ۾ — رکڻ جي باوجود، برائي ڇو موجود رهي ۽ زور هجي ۽ چڱائي ڇو ايتري محدود ۽ مختصر هجي؟ ماڻهوءَ جو "اصلي گناهه"، هن کي گمراهه رکڻ يا ڪرڻ لاءِ "شيطان" جي موجودگي، "ابدي حياتيءَ" لاءِ ماڻهوءَ جي "آزمائش"، ڏورانهون "آخري انصاف" وغيره — اهي سڀ ڳالهيون برائيءَ کي روڪڻ ۽ چڱائيءَ کي وڌائڻ لاءِ هرڪائڻ ۽ ڊيڄارڻ جو ڪجهه ڪجهه ڪم ڪنهن ڏيئي ته سگهيون ٿي، ۽ ممڪن آهي ته هاڻي به ڪٿي ڏينديون هجن، پر انهن ۾ اخلاقيات جي بنيادي سوالن جا جواب موجود نه آهن.

١٩٣٤ع کان ١٩٣٨ع تائين ڪاليج جي زماني ۾ ۽ پوءِ معلميءَ جي ايشي واري عرصي (خاص طرح ان جي پهرين سالن) ۾ 'Thinkers' Library ("مفڪرن جو ڪتابخانو") سلسلي جي ڪتابن سان اسان جي ڏيٺ ٿي — اسان جي معنيٰ ته اسان جي سڄيءَ ٽهيءَ جي،

ڪم از ڪم اهي جيڪي مون سان گڏ ڪاليج ۾ پڙهندا هئا، يا اهي جن سان، ڪاليج ۾ يا ڪاليج کان ٻاهر، منهنجي گهاٽائي هئي. ان سلسلي جو ڪوبه ڪتاب ڏسندا هئاسين ته اهو ضرور پڙهندا هئاسين، هڪٻئي کي ڏسيندا هئاسين، هڪٻئي کي پڙهائيندا هئاسين. شرطون رکندا هئاسين ته اسان مان ڪنهن ڪيترا اهي ڪتاب گڏ ڪيا آهن يا پڙهيا آهن. انهن ڪتابن ۾ هڪڙو ڪتاب، جيڪو مون ۱۹۳۸ع ۾ پڙهيو، سو هيءُ زيرنظر ڪتاب، جي. هاورڊ مُولر جو Savage Survivals ("وحشي جيوت جا نشان") هو، جيڪو ان ڪتابي سلسلي جو ۳٦ نمبر ڪتاب هو. ٻين ڪتابن سان گڏ، گهڻو پوءِ، ۱۹۴۷ع ۾، هن قسم جو ٻيو ڪتاب، ايل. ٽي. هاب هائوس جو The Rational Good ("نيڪيءَ جي معقول سمجهاڻي")، جيڪو ان سلسلي جو ۱۱۳ ڪتاب هو، اُن پڙهيم. هنن ٻنهي ڪتابن منهنجي دل تي، اخلاقيات جي بنيادي سوالن جي سمجهاڻ جي سلسلي ۾ بيحد گهرو اثر پيدا ڪيو. خاص طرح Savage Survivals، جنهن جو ترجمو لائق پڙهندڙن جي اڳيان موجود آهي، انسانَ جي انسانَ بنجڻ، يعني انسانُ حيوان مان انسانُ ڪيئن ٿيو ۽ جيئن پوءِ تيئن هو، حيوانيت کي ڇڏيندو، پنهنجي انساني حيثيت ۾ ڪيئن اسرندو رهيو، ۽ اڄ به هن ۾ حيوانيت جا باقي آثار ڪهڙا موجود هئا، ۽ انهن کي ضابطي ۾ رکڻ يا بنهه ختم ڪرڻ لاءِ اڄ به هو ڪهڙا جتن ڪندو ٿي رهيو — انهن سڀني ڳالهين جي عقلي سمجهاڻي مون کي هن ڪتاب جي پڙهڻ مان ملي. هن ڪتاب کي، ان جي اصلوڪيءَ اشاعت جي پيش لفظ لکندڙ، آدم ڪو وانس وائيٽ صاحب، "اخلاقيات جو انجيل" سڏيو آهي.

هن ڪتاب جو "اخلاقيات" متعلق موقف هيءُ آهي ته چڱائيءَ ۽ برائيءَ جو خيال يا تميز انسان جي **سماجي** وصف آهي. سماج کان ٻاهر اڪيلي انسانَ ۾ هن جي اِن سماجي وصف يعني هن جي چڱي يا بُري هجڻ جو تصور ناممڪن آهي. انسانُ جي چڱو آهي ته ٻين لاءِ

چڱو آهي؛ هن جي ”چڱائي“، جا فقط سندس پنهنجي ذات تائين محدود هجي، چڱائي نه آهي — اها هن جي حيواني وصف ته ٿي سگهي ٿي، جو ته حيوان به فقط پنهنجي پاڻ لاءِ جيئي ٿو. سماج ۾ رهندڙ انسان جي چڱائي هيءَ آهي ته هو ٻين لاءِ جيئي، ۽ ٻيءَ ٻي ٻيا هن لاءِ جيئندا. انسان جي سماجي حيثيت جي تقاضا، بلڪ ان جو لازمي شرط ئي اهو آهي ته جيترو ڪو انسان ٻين جي ڀلائيءَ ۽ سک ۾ پنهنجي ڀلائي ۽ سک ڏسندو، اوترو هو وڌيڪ چڱو ليکبو. انهيءَ ڪري انسان، جي سماجي طور چڱو ٿئي ٿو ته درحقيقت ان ۾ هن جو پنهنجو ئي فائدو آهي. انسان کي انهيءَ معنيٰ ۾ چڱي بنائڻ ۽ چڱي رکڻ جي ذميداري سماج تي آهي، ۽ سماج انهيءَ ذميداريءَ جي پوري ڪرڻ ۾ شروع کان رڌل رهيو آهي، ۽ اُن ڪوشش ۾ هو انسان کي، هن جي حيواني اوصافن کان آجو ڪندو، جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ چڱو انسان بنائيندو آيو آهي. سماجي حيثيت ۾ انسان جي وڌيڪ بهتر انسان بڻجڻ جي انتها تصور ۾ ته شايد اچي سگهي ٿي، پر اُن سفر جي راهه ۾ هر قدم ڏاڍي مشڪل سان کڄي ٿو، جو ته ان لاءِ انسان جي اصلوڪن حيواني اوصافن کي، جن جا ڪيترا ئي زوردار نشان هن ۾ اڃا موجود آهن، پنهنجي وس ۽ ضابطي ۾ آڻڻ ۽ سماجي نقطي نگاهه کان چڱي رستي سان لائڻ لاءِ، انسان کي پنهنجي سر توڙي سڄي هن جي سماج کي مجموعي طور وڏيءَ ڪشمڪش ۽ وڏي جهد کان ڪم وٺڻو پوي ٿو. پر انسان پنهنجي انساني حيثيت ۾ بهتر کان بهتر ٿيندو آيو آهي ۽ بهتر کان بهتر ٿيڻ ڏانهن مائل آهي ۽ بهتر کان بهتر ٿيندو رهندو، ان ۾ ڪنهن به نراسائيءَ جي يا ڪنهن به شڪ جي گنجائش ڪانه آهي.

هيءُ ڪتاب پڙهڻ سان ئي مون کي ايترو ته وڻيو هو، جو ان جي پهرين ٻن ڀاڱن جو ترجمو تڏهن ئي ڪري ڇڏيو هوم. ان جي رهيل ٽن ڀاڱن جو ترجمو ۽ اڳ ٿيل ترجمي جي اصلاح جو ڪم سرڪاري ملازمت کان رٽائر ٿيڻ بعد هاڻي مارچ ١٩٧٤ع ۾ پورو

ڪيو اٿم. آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن محترم جناب مخدوم محمد زمان "طالب المولى" صاحب جن جو ۽ بورڊ جي ٻين معزز ميمبر صاحبن جو ۽ پنهنجي عزيز دوست ۽ ساٿيءَ بورڊ جي لائق سيڪريٽريءَ محترم غلام رباني صاحب جو بيحد ٿورائتو آهيان، جن هن جڳ مشهور ڪتاب جي هن سنڌي ترجمي جي اشاعت جو اهتمام ڪرڻ فرمايو.

ترجمي ۾ ڪٿي ڪٿي سمجهاڻيءَ جا ڪي مختصر لوٽ به ڏنا اٿم، جن کي ڪتاب جي اصل متن کان الڳ ڏيکارڻ لاءِ وڏين ڏنگين ۾ رکيو اٿم.

منهنجو ارادو هن ڪتاب جي موضوع سان تعلق رکندڙ ٻئي ڪتاب The Rational Good جي ترجمي ڪرڻ جو به آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيو آهيان ــ جي موقعو مليو ۽ طاقت ساري سگهيس ته اميد ته اهو ڪتاب به ڪنهن طرح پنهنجن لائق سنڌي پڙهندڙ پاڻرن جي اڳيان پيش ڪندس.

حيدرآباد سنڌ
٢ سيپٽمبر، ١٩٧٦ع

محمد ابراهيم جويو

باب پهريون

پاليل جانورن جو اصل نسل

١- پنجن سبقن جو هڪ ننڍو نصاب

هيءُ ڪتاب پنجن سبقن جو هڪ ننڍو اخلاقي تعليم جو نصاب آهي. آن جو پهريون سبق، جنهن ۾ "پاليل جانورن جو اصل نسل" سمجهايو ويو آهي، ٻئي سبق لاءِ تياريءَ جو سبق آهي. ٻيو ۽ ٽيون سبق وري نصاب جي آخري ٻن سبقن، چوٿين ۽ پنجين، لاءِ تياريءَ جا سبق آهن، جن ۾ "سٺيءَ سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا نشان" سمجهايا ويا آهن.

پهرين ٽن سبقن ۾ ڪا به سڌي اخلاقي تعليم ڏنل نه آهي. اهي ٽي سبق رڳو چوٿين سبق ۽ پنجين سبق ۾ آيل اخلاقي ڳالهين کي آسانيءَ سان سمجهڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندا.

پهريائين اسان کي ڏسڻو آهي ته اڄوڪن پاليل يا گهريلو جانورن ۾ سندن جهنگلي جيوت جا باقي ڪهڙا نشان موجود آهن. آن کان پوءِ خود انسانن ۾ ان جيوت جا نشان معلوم ڪري سگهنداسين. پر گهريلو جانورن ۾ اهي 'باقيات' معلوم ڪري سگهون، ان کان اڳ اسان کي جاچڻ گهرجي ته پاليل جانور ڪنهن زماني ۾ وحشي جيوت گذاريندا هئا. تنهنڪري سڀ کان اول اسان کي معلوم ڪرڻ کپي ته اهي وحشي جيوت هو ڪيئن ۽ ڪهڙين حالتن ۾ گذاريندا هئا.

٢- پاليل ۽ جهنگلي جانور

سڀ پاليل جانور جهنگلي جانورن جو اولاد آهن. انسان خود ڪنهن وقت هڪ جهنگلي جانور هو. گهريلو جانور ٿيڻ سان هن گهر،

ٻڪرين، ڪُتن، گانئين ۽ ٻيا اهڙا حيرت ۾ وجهندڙ هنر پنهنجي مدد لاءِ ۽ پالڻ کي سکڻي رکڻ لاءِ پيدا ڪيا آهن. پالڻ کي "پالڻ" ۽ گهريلو بنائڻ کان پوءِ ئي هن ٻين جانورن کي پالڻ ۽ گهريلو بنائڻ شروع ڪيو آهي.

دنيا ۾ اڄ جيترن به قسمن جا پاليل جانور آهن، تن مان گهڻن جي اصل نسل جي ته سولائيءَ سان خبر پئجي سگهي ٿي، ۽ انهن مان ڪيترا ته هاڻي به جهنگلي حالت ۾ موجود آهن؛ پر پاليل جانورن جا ڪي اهڙا قسم به آهن، جن جي خاندان جي باري ۾ ڪجهه به نٿو چئي سگهجي. اهو شايد ان ڪري آهي، جو منجهن، گهڻي وقت گذرڻ يا ٻئي ڪنهن سبب ڪري، ايتريون ته گهڻيون تبديليون آيون آهن، جو اڄ پنهنجي اصل نسل سان سندن ڪابه پڌري نسبت نه رهي آهي. يا ان ڪري به ائين هجي، جو ڪن حالتن ۾ سندن جهنگلي ابا ڏاڏا بلڪل ناپيد ٿي ويا آهن. اٺ جو اهڙو ئي مثال آهي. اڄ دنيا ۾ ڪٿي به جهنگلي اٺ ڪونه ٿو لڀي. جيڪي به اٺ موجود آهن، سي سڀ انسان جي پناهه ۾ ئي رهن ٿا.

"جهنگلي" يا "وحشي" لفظ انهن جانورن لاءِ استعمال ٿو ڪجي، جن جو انسان سان ڪوبه لاڳاپو نه هجي. انسان جانورن کي مختلف ڪمن لاءِ پالي ٿو. رڍن، ٻڪرين، وغيره کي پشم، کير ۽ گوشت لاءِ؛ گهوڙي، اٺ، گڏهه وغيره کي سواريءَ لاءِ؛ پکين کي ڪُنهن، بيضن يا سڻي خاطر؛ ڪُتي، باز وغيره کي شڪار لاءِ؛ ماکيءَ جي مک کي ماکيءَ لاءِ؛ وغيره، وغيره.

پاليل جانورن جي گهڻين ذاتين ۾ سندن جسماني بناوت توڙي دماغي حالت ۾، پلجڻ کان پوءِ، گهڻي قدر تبديليون ٿينديون آيون آهن. سندن قدرتي ماحول ۽ مصنوعي ماحول جو وڏو فرق رهيو آهي. نئين ماحول ۾ رهڻ ڪري منجهن اهڙين

تبديلين جو اچڻ هڪ لازمي ڳالهه آهي. جيئن جيئن هو آن مصنوعي ماحول ۾ رهندا ايندا، تيئن تيئن منجهن اهڙيون تبديليون هميشه ايندڙيون رهنديون.

ساڳيءَ طرح هٿ سان پوکيل وڻن ۽ ٻوٽن ۾ پڻ اهڙيون تبديليون وقت بوقت پئي واقع ٿيون آهن. وڏا صوف ۽ پٽاٽا، جي اڄ عام جام پوکجن ٿا، سي اصل ۾ اهڙا ته ننڍڙا ۽ بيسواد هئا، جو اڄ اسين هوند ڪين آن حالت ۾ چکڻ به پسند نه ڪريون. آمريڪا ۾ 'ڳاڙهن هندستانين' اوائل ۾ جنهن حالت ۾ جهنگلي پٽاٽن کي پوکڻ شروع ڪيو هو، تنهن حالت ۾ آهي جيتوڻيڪ تمام ننڍڙا ۽ بيسواد هئا، تڏهن به هو آهي ڏاڍي مزي سان کائيندا هئا، ڇاڪاڻ ته وڻن کاڌ خوراڪ لاءِ ان وقت ٻيون ڪي وڌيڪ مزيدار شيون موجود نه هيون. اڄ اسين آنهن پٽاٽن کي سندن اصلي حالت ۾ شايد چکي به نه سگهون.

گهرئلو جانورن ۽ وڻن يا ٻوٽن ۾ اهڙيون وڏيون وڏيون تبديليون فقط "انتخاب" يا "چونڊ" سبب آيون آهن. انسان جن مقصدن لاءِ جانورن کي پالي ٿو يا وڻن ۽ ٻوٽن کي پوکي ٿو، تن مقصدن کي سولائيءَ سان يا گهڻي انداز ۾ حاصل ڪرڻ لاءِ هو فقط سندن آنهن ذاتين يا قسمن کي وڌڻ ويجهڻ لاءِ چونڊي ٿو، جي هن لاءِ وڌيڪ مفيد آهن. هاري لاباري وقت جوئر جا وڏا وڏا ۽ آن سان ڳتيل سنگ چونڊي، ٻئي سال جي ٻج لاءِ رکي ڇڏيندا آهن. ساڳيءَ طرح هو ڪڻڪ، ٻاجهريءَ ۽ ٻين فصلن لاءِ سٺي ٻج جو نهايت گهڻو خيال رکندا آهن. اڄڪلهه ته هر ملڪ ۾ حڪومت طرفان ڪيترا پئسا خرچي، وڏا وڏا عملا رکيا ويا آهن، جن جو خاص ڪم هي آهي ته هو ملڪ جي زرعي پيدائش کي وڌائڻ لاءِ سٺن سٺن ٻجن جو انتخاب ڪندا رهن. ساڳيءَ طرح، انسان پنهنجي ضرورتن مطابق جانورن جو به هميشه انتخاب ڪندو رهي ٿو. ريڍون آهي فائدي

واريون آهن، جن جي اَنَ وڏي ۽ نفيس هجي. ڳئون آهي سنهيون، جي وياڻ کان پوءِ سال يا ٻه لاڳيتو کير ڏينديون رهن. ڪُڪڙيون آهي چڱيون، جي سڄو سال آنا لاهينديون رهن. ساڳئي نموني، گهوڙن، ڪتن ۽ ٻين گهريلو جانورن جو پشت به پشت انتخاب ڪيو پيو وڃي، تان ته هو انسان لاءِ وڌيڪ مفيد ثابت ٿين.

ڪنهن به جسماني توڙي دماغي خصوصيت تي جيڪڏهن بار بار زور ڏبو يا اُن کي هر هر استعمال ڪبو ته اها خصوصيت ڪافي وقت گذرڻ بعد گهڻي قدر نمايان حيثيت حاصل ڪري ويندي، ۽ پوءِ اُن جو پشت به پشت ظاهر ٿيڻ فطرتي طور ٿيندو رهندو. سائو گلاب، ٻڌان ڪنڊي ميجي ۽ ٻنا ککڙيءَ انگور، صوف، ڪيلو، نارنگي ۽ اناس وغيره اهڙي نئي انتخاب رستي پيدا ڪيا ويا آهن. نباتات يا حيوانات ۾ اهڙيءَ طرح خاص تبديليون آڻڻ واري طريقي کي "مصنوعي انتخاب" يا "هٿراڌو چونڊ" چيو ٿو وڃي- 'مصنوعي' يا 'هٿراڌو' اِن لاءِ ته اهو طريقو انسان چاڻي ٻجهي ۽ ڪنهن خاص مقصد کي سامهون رکي، ڪم ۾ ٿو آڻي.

سائنسدانن جو چوڻ آهي ته نباتات ۽ حيوانات جي واڌ ۾ قدرت پڻ اهڙوئي طريقو استعمال ڪري ٿي. "قدرتي چونڊ" جا اثر ۽ نتيجا هزارن بلڪ لکن ورهين کان پوءِ ٿا وڃي ظاهر ٿين. اِهو قدرتي چونڊ جو ئي نتيجو آهي، جو اڄ حيوانن ۽ ٻوٽن ۾ ايتريون الڳ الڳ ذاتيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. شروعات ۾ جاندار چيزون جسماني توڙي دماغي حالت ۾ نهايت حقير پيماني تي ئي وجود ۾ آيون هيون. اُنهن معمولي جيوَن مان ئي اڄوڪا هي سڀئي لکين قسمن جا ننڍا توڙي وڏا جانور، ويندي انسان ذاتين، لکين سالن جي ارتقا ڪري يا آسرڻ بعد قدرتي چونڊ رستي، پنهنجي هاڻوڪي برتر ۽ اعليٰ پيداني تي پهتا آهن.

٣- ڪتو

ڪتو شايد هڪ اهڙو جانور آهي، جو سڀ کان اول انسان جو ساٿي بڻيو آهي. انسان جي تاريخ لکجڻ شروع ٿي، تنهن کان گهڻو اڳ، شايد ان زماني کان به اڳي جڏهن موجوده هندستان سمنڊ مان نڪتو ئي ڪونه هو يا جڏهن دنيا جو نقشو موجوده هاڻوڪي نقشي کان بلڪل مختلف هو، تڏهن کان وٺي انسان ڪتي کي پاليندو آيو آهي. ڪتي کي انسان ڪهڙي مقصد سان پاليو! تنهن لاءِ ڪو خاطرخواهه جواب ڏيڻي نٿو سگهجي؛ پر سگهوئي انسان هن کي شڪار لاءِ، پنهنجي چوپائي مال جي نگهبانيءَ لاءِ ۽ ٻين اهڙن ڪمن لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. اڄ ڏينهن به جيڪي انسان درندگيءَ يا وحشي حالت ۾ موجود آهن، تن وٽ پاليل ڪتا ضرور آهن ئي آهن.

آمريڪي هندستانين وٽ سڀ کان مکيه ۽ مقبول پاليل جانور ڪتو ئي هو. مصر ۾ جيڪي اهرام آهن، تن مان ڪن تي پوري شڪاري ڪتي جون تصويرون اڪريل مليون آهن، جن مان ثابت آهي ته ان زماني ۾ پڻ ڪتي جي اها خاص ذات موجود هئي.

ڪتو هڪ مڏريل بگهڙ آهي. ڊارون جي خيال موجب مختلف قسمن جا ڪتا بگهڙن جي مختلف ذاتين جو اولاد آهن، جن کي جداجدا ماڻهن ۾ ۽ جدا جدا وقتن تي پالي، گهريلو بڻايو ويو آهي. اڄ گهريلو ڪتي جون گهٽ ۾ گهٽ ١٧٥ جدا جدا ذاتيون ملي سگهن ٿيون. جيئن انسان جي جدا جدا ذاتين جي وچ ۾ ذهني ۽ تهذيبي فرق آهن، ساڳيءَ طرح ڪتي جي جدا جدا ذاتين ۾ پڻ ائين آهي. ”ڪولي ڪتا“ جن کي ”ريبڊار ڪتا“ پڻ چئبو آهي، ۽ ”سينٽ برنارڊ ڪتا“ چيريندڙ ڦاڙيندڙ جانورن جي سيني ذاتين کان وڌيڪ مڏريل ۽ سمجهو آهن.

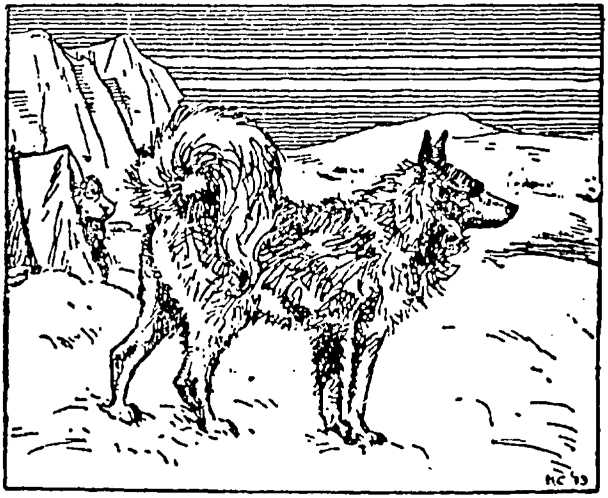

بگھڙ سان مشابهت رکندڙ اسڪيمو ڪتو

"اسڪيمو ڪتا" وري پنهنجي سائٽ بگھڙ کان ٿورڙوئي مختلف آهن. هنن جي شڪل شبيهه ۽ جهنگلي طبع بلڪل بگھڙن جهڙي ئي آهي. بگھڙن وانگر سندن ڪن هميشه کڙا رهندا آهن ۽ انهن جا آواز معمولي ڪتن جي ڀونڪ وانگر نه بلڪ هوبهو بگھڙن جي اوناڙ وانگر آهن. جهنگلي ڪتا عام طور اوناڙ ڪندا آهن، پر گھريلو ڪتا ڀونڪندا آهن.

اسڪاٽلنڊ جي ماڙدن ۾، جتي رڍون عام جام پالجن ٿيون، اتي "ڪولي ڪتا" نهايت ڪمائتا ثابت ٿيا آهن. هو رڍن جي هر نموني سنڀال ڪن ٿا. ۽ جيڪڏهن ڪا رڍ نڪري وڃي آهي، ته ان کي هوا هڙيءَ ته هوشياريءَ سان ڳولي ايندا آهن، جو سندن سمجهه تي حيرت لڳي ويندي آهي.

"سينٽ برنارڊ ڪتا" وڏا ۽ نهايت سهڻا آهن. سندن اکيون ۽ منهن ڏاڍا دلڪش ڏين ٿا. آلپس جبلن ۾ يا آتي آسپاس رهندڙ پادري ئي گھڻو ڪري کين پاليندا آهن. انهن جبلن جي چوٽين تي عام طرح يورپ جا ماڻهو برف جي نظاري ڏسڻ يا

برف مٿان ترڪڻ ۽ رانديون ڪرڻ ويندا آهن. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي اتي ڪو زخم پهچي وڃي يا ڪو اتي مرڳوئي گم ٿي وڃي، ته اهڙي ماڻهوءَ جي ڳولا ۽ واهر ڪرڻ لاءِ هنن ڪتن کي ڪم آندو ويندو آهي. ڪجهه سال اڳ هڪ اهڙو ڪتو جڏهن مئو هو، تڏهن سندس ڳچيءَ ۾ انعام طور هڪ تمغو وڌو ويو هو، ڇاڪاڻ ته هن پنهنجيءَ عمر ۾ ٢٢ انسانن جي حياتي بچائي هئي.

”بل ڊاگ“، جو پڻ هڪ ڪتي جو قسم آهي، تنهن جون ڏاڙهون نهايت ٿلهيون، ڊگهيون ۽ مضبوط ٿينديون آهن. هو محنت ۽ اورچائيءَ ڪان مشهور آهي. آڳاٽي زماني ۾ جڏهن انسان لوڙها ۽ وڻڻ ايجاد نه ڪيا هئا، تڏهن هن لاءِ پنهنجي تيم جهنگلي چوپائي مال کي ضابطي ۾ رکڻ هڪ نهايت مشڪل مسئلو هو. انهن مشڪلات کي منهن ڏيڻ لاءِ شايد هُن هين مضبوط جسم ۽ طاقتور ڏاڙهن واري، بي خوف ۽ هٺيلي طبع ڪتي جي قسم کي زياده پسند ڪيو، ۽ ائين هئراڌو چونڊ رستي ”بل ڊاگ“ جهڙيءَ ذات وارو ڪتو وجود ۾ آيو. اڄ به جڏهن ڪو ”بل ڊاگ“ ڪنهن چوپائي مال سان ويڙهه ڪائيندو آهي، تڏهن هو هڪدم ان جي اڳيان وڃي، ان جي نڪ ۾ چڪ وجهندو آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هو ان کي هيٺ دسڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. برخلاف ان جي ”ڪولي ڪتو“ مال جي هميشه پٺ وٺندو آهي، ۽ ان کي اڳتي هڪلڻ جي ڪوشش ڪندو آهي.

”پيري“ يا ”ڳولو“ ڪتا ايترا آڳاٽا نه آهن. هو اٽڪل ١٥٠ يا ٢٠٠ ورهيه اڳ وجود ۾ آيل ٿا ڏسجن. جهنگلي ڪتو جڏهن به ڪنهن شيءِ تي حملو ڪرڻ گهرندو آهي، ته ان کي ڏسڻ سان ئي ان تي وار نه ڪندو آهي، پر ٿورو وقت ترسي، پوءِ ائين ڪندو آهي. جيڪڏهن هو اوچتو ئي اوچتو ڪنهن

شيءِ مٿان اچي پيئي تڏهن به ان تي حملي ڪرڻ کان اڳ ڏورو ترسندو آهي ۽ ان کي ڏورو جاچيندو آهي. آهي ڪتا، جي اهڙين حالتن ۾ سڀ کان وڌيڪ ترسن ٿا، تن جي "چونڊ" ڪري، ڪتي جي هڪ اهڙي ذات پيدا ڪئي ويئي آهي، جو ان ذات جو ڪتو شيءِ کي ڏسڻ کان پوءِ ان تي بلڪل ئي وار نه ڏو ڪري. اهڙي ڪتي کي اسين "پيري" يا "ڳولو" ڪتو چئون ٿا.

[ڪتي ۾ هي سڀ تبديليون گهڻو ڪري هٿراڌو چونڊ رستي ئي واقع ٿيون آهن. ان جي ثابتي اسان وٽ اڄ به موجود آهي. سنڌ ۾ ڪن وڏيرن، زميندارن ۽ پيرن کي گهڻو ڪم ڪونهي. سندن زمينون سندن هاري آباد ڪن، ۽ پاڻ گهٽي قدر فقط آن ڪٺڻ وارا هوندا آهن. مجهانئن ڪيترن وٽ ڪتن جون لوڏيون پڌل هونديون آهن. ڪي پيري، ڪي نوسي، ڪي ڳولو، ڪي لوڏي ۽ ڪي ڀهڙا، مطلب ته ڪيترن قسمن جا ڪتا وٽن موجود، آهن، جن جي سنڀال لاءِ هو خاص ماڻهو رکن ٿا ۽ جن جي کاڌي تي ڪن خاص حالتن ۾ جهڙي ڏهڙي سڄي ڳوٺ جي ماڻهن جي کاڌي جيترو خرچ ڪرڻو پوين ٿو. جيڪڏهن وٽن هڪ سٺيءَ ذات واري ڪتي آهي ته ان جي لڳ لاءِ هو دور دراز مسافريون ڪري ۽ ڪڏهن سون جا سو خرچ ڪري، نر ڪتو وچي هٿ ڪندا آهن. مجهانئن ڪي ڪي ته رڳو ڪتن جي ڪنهن خاص ذات کي پاڻ ۾ پيدا ڪرڻ کان ئي مشهور هوندا آهن.

[انسان کي شڪار ڪرڻ جو ايترو شوق چڙو آهي، تنهن جي اڳتي هلي اپٽار ڪئي وبندي. هتي فقط هن ڳالهه کي صاف ڪرڻ ڪافي ٿيندو، ته گهريلو ڪتي جي جدا جدا ذاتين ۾، هٿراڌو چونڊ رستي، اڄ به تبديليون آنديون پيون وڃن. سڌريل ملڪن ۾ ڪولي، سينٽ برنارڊ ۽ لڙائيءَ ۾ ڦٽيان جي امداد لاءِ يا هڪ هنڌان

ٻئي هنڌ خبرن پهچائڻ لاءِ ”ريڊڪراس“، يا چورن، خونين ۽ اهڙن ٻين ڏوهارين کي هٿ ڪرڻ لاءِ ”جاسوس“ يا ٻين اهڙن مفيد ڪمن لاءِ ڌار ڌار قسمن جا ڪتا پاليا ۽ پيدا ڪيا پيا وڃن. برخلاف ان جي، هتي اسان وٽ رڳو پيري، نوسي، ڳولا، لوڏي، وانا، ۽ ٻئيل ڪتا، جي سرونءَ کي وڃي ڪن ۾ جهٽ هڻن، ۽ واڇر جيڪي جتي ڇڪ ڦٻن اتي لڙڪي پون يا جيسين پنهنجون ڏاڙهون نه پيچائين يا مرونءَ جي ماس جو ٽڪرو پٽجي نه اچي تيسين ڇڪ نه ڪڍن ـ فقط اهڙا ڪتا پيا هتي خفتين وٽ پلجن ۽ پيدا ٿين.]

ڪتي جو سمورو خاندان گوشت کائيندڙ جانورن جي نسل

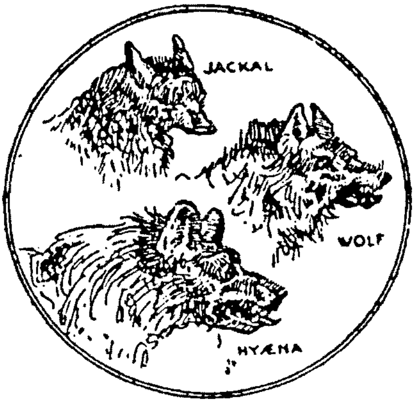

هڪ ئي خاندان منجهان ـ گدڙ، بگهڙ، ۽ چراخ

مان آهي. سندس خاندان ۾ بگهڙ، لومڙ، گدڙ ۽ گهريلو ڪتا اچي وڃن ٿا. هو سڀ ٻين جانورن جي گوشت ۽ خون تي پلجن ٿا. [ڪي گهريلو ڪتا، جاڪاڻ ته اهي هڪ الڳ ماحول ۾ رهن ٿا، ماڻهوءَ تي ئي گذران ڪن ٿا. پر انهن کي به جيڪڏهن ڪو هڏو هٿ اچي ويو ته پوءِ هنن لاءِ عيد ٿي ـ آن کي لڪايو پيا لڪائيندا، چٽيو پيا چٽيندا ۽ ڏاڍي سڙي سان ان کي ڪُرٽيندا ۽ کائيندا آهن.]

پلجڻ کان پوءِ ڪتي جي طبع ۾ تمام گهڻو فرق اچي ويو آهي. سندس خاندان جا ٻيا فرد نهايت خوفناڪ، شڪي ۽ ڊوهي آهن ، پر گهريلو ڪتو اڄ هڪ وفادار ۽ پيار ڏانهن مائل جانور ٿي پيو آهي. ٻهراڙيءَ ۾ گهڻو ڪري هر ٻڪرار ۽ هر ريڍار سان ڪتو ساڻ هوندو ئي هوندو آهي. هو رڍن ۽ ٻڪرين کي پنهنجي مائٽاڻي ذات يعني بگهڙ کان بچائي ٿو. جن جانورن تي اگ سندس گذران هوندو هو، تن کي اڄ هو بچائڻ ۾ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي جان به ڏيئي ٿو ڇڏي. اسڪاٽلنڊ جي ايڊنبرگ شهر ۾ هڪ ڪتي تي هڪ شاندار يادگار آڏيل آهي. ان پنهنجي مالڪ جي قبر تي ١٢ سال سانده سڄي سڄي ساهه ڏنو هو. اهڙا به مثال موجود آهن، جو مالڪ جي مري وڃڻ کان پوءِ سندس وفادار ڪتي کاڌو کائڻ ئي بند ڪري ڇڏيو هجي ۽ آخر بک ۾ پاهه ٿي ٿي، مري ويو هجي.

جيڪڏهن ائين چئجي ته هزارين لکين سال اڳ، پلجڻ کان پوءِ، ڪتي پنهنجي ذهن ۽ طبع ۾ جيڪا ارتقا ڪئي آهي ۽ جيڪو سڌارو آندو آهي، ائين ٻئي ڪنهن به جانور وٽندي اڄ تائين نه ڪيو آهي، ته صحيح ٿيندو.

٤- ٻلي

گهريلو ٻلي جهنگلي ٻليءَ جي نسل مان آهي. هن جي پالنا ڪتي کان گهڻو پوءِ شروع ٿي آهي. هن کي ذهن ۾ تيز هجڻ يا وفاداريءَ جي ڪري انسان پالڻ شروع ڪونه ڪيو ٿو ڏسجي. شروع کان وٺي، سندس ڪم رکيو گهر ۾ ڪوئن جهڙن نقصانڪار جيون کي مارڻ پئي رهيو آهي. هوءَ گهر ۾ جيڪڏهن ٻاهه جي پرسان ويٺي ميائو ميائو ڪندي آهي، ته ڏاڍي دلڪش لڳندي آهي. سندس طبع جيتوڻيڪ ايتري سڌريل نه آهي، تڏهن به سندس خوشنما شڪل صورت ۽

ضرر نہ پهچائڻ جهڙيءَ جسماني بناوت ڪري انسان هن ڪي پاڻ وٽ رکڻ پسند ڪري ٿو. گوشت کائڻ وارن جانورن مان فقط ڪتو ۽ ٻلي ئي ٻہ جانور آهن، جن ڪي انسان گهريلو بنائي سگهيو آهي. [ڪي راجا ۽ مهاراجا چيتي ڪي بہ شڪار لاءِ پاليندا هئا، پر اُن جي پالڻ ۾ گهٽي ڪاميابي ڪنهن ڪي بہ ڪانہ ٿي سگهي آهي.] ڪتي ۽ ٻليءَ کان سواءِ ٻيا گهريلو جانور گهاٽو ڪري ڪُرن وارا جانور، پکي ۽ مڇيون، يا جيت آهن.

٥-گهوڙو

گهوڙو هڪ اهڙو جانور آهي، جنهن انسان سان سندس اڄ

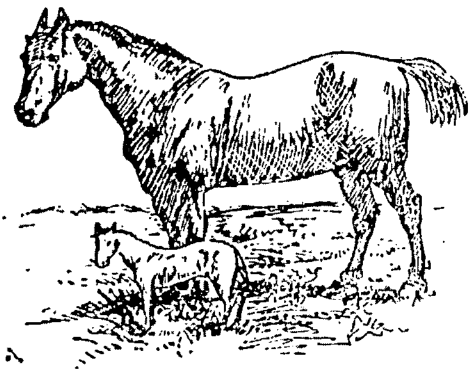

اسان جو هاڻوڪو گهوڙو ۽ سندس هڪ ابو ڏاڏو.

ڏينهن تائين ڪيل ترقيءَ جي دور دراز منزلن تي نهايت تعريف جهڙي مدد ۽ همراهي ڪئي آهي. جنگ ۾ يا صلح وقت گهوڙو انسان جو هميشہ مددگار ۽ دوست رهيو آهي.

اسپين جي حملي ڪندڙ فوج جا سپاهي [سورهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾] جڏهن پنهنجن زرهپوش گهوڙن تي چڙهي، آمريڪي ڳاڙهن هندستانين جي ڀڃيان پوندا هئا، تڏهن اهي 'هندستاني' سمجهندا هئا تہ گهوڙو ۽ سوار هڪ ئي جانور

آهن. هنن گهوڙي جهڙو شاندار جانور اڳي ڪڏهن بہ ڪونہ ڏٺو هو.

گهوڙو شروع ۾ شايد وچ ايشيا يا ڏکڻ ايشيا ۾ ئي پاليو ويو هو. وچ ايشيا جي ڪن پاسن ۾ جتي انسان جو وڃڻ اڄ بہ خطري کان خالي نہ آهي، اتي اڄان تائين جهنگلي گهوڙا موجود آهن. اتي جي قدرتي چراگاهن ۾ هو ننڍين ننڍين ولرن ۾ رهن ٿا ۽ ٿوري ئي کڙڪي تي ڀاڄ کائي، ڀڄي وڃن ٿا.

گهوڙي جو نسل جابلو ماحول ۾ رهندڙ لوسڙ جهڙي هڪ جانور سان ملايو ويو آهي، جنهن کي هر پير ۾ چار آڱوٺا اڳيان ۽ ٽي پويان هوندا هئا. گهوڙو پنهنجي "وڏي آڱوٺي" جي اڳين چوٽيءَ يا ننهن تي زور ڏيئي هلي ٿو. گهوڙي جو سنب قدرت جي ڏاڍي هڪ عجيب صنعت يا ڪاريگري آهي. اهو پنجي جي هڪ آڱوٺي بلڪ ان جي فقط ننهن جي بدليل صورت آهي. لوهہ جو نعل، جو اڄڪلهہ عام طرح پاليل گهوڙن جي سنبن ۾ هنيو ويندو آهي، سو اٽڪل سنہ ٥٠٠ع ۾ يونانين يا رومين ناهيو هو.

پاليل گهوڙي جي منهن تي جيڪا اڳين چڳ يا ٻشڪ آهي، سا بہ سندس جسماني بناوت ۾ هڪ تازو اضافو آهي. جهنگلي گهوڙي کي اها ٻشڪ ڪانہ ٿئي، ۽ قديم زماني جي گهوڙن جون جيڪي تصويرون هٿ آيون آهن، تن ۾ بہ اها نظر ڪانہ ٿي اچي. جيئن گهريلو ڪتي ۾ پونڪ جي عادت پلجڻ کان پوءِ پيدا ٿي آهي، تيئن گهوڙي جي اها ٻشڪ پڻ سندس بدني بناوت ۾ پوءِ جي پيدا ٿيل آهي.

٦- گڏهہ ۽ خچر

گڏهہ کي گهوڙي جو سوٽ چوڻ موزون ٿيندو. سندس گهوڙي سان ويجهي مائٽي آهي، جو هڪٻئي سان لڳ بہ ڪري سگهن ٿا.

گڏهہ تبديليءَ ڏانهن بلڪل ٿورو مائل آهي. گهريلو گڏهہ

پنهنجي جهنگلي ابن ڏاڏن کان، جي اڄ به وچ ايشيا جي ميدانن ۾ چيڪ چرندا ڏٺا وڃن، تمام ٿورو مختلف آهي.

سنڌ ديل دنيا جي گهڻن ڀاڱن ۾ گڏهه جي اڄ ڪو به قدر نه رهيو آهي. ڪجهه سؤ سال اڳ، هو جتي ڪٿي ڪم ايندو هو، پر هاڻي فقط آتي ڪم اچي ٿو، جتي ٽيڻن وارا آمدرفت جا ذريعا ڪم نٿا اچي سگهن. گڏهه هڪ اورچ، ماٺيڻو ۽ پيرن جو پختو، پر ساڳئي وقت تمام ڏرو جانور آهي. هو اڄڪلهه دنيا ۾ تمام ٿوري تعداد ۾ ليي ٿو، ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ شايد سڀ گهوني ختم ٿي وڃي.

گڏهه ۽ گهوڙو جڏهن پاڻ ۾ لڳ ڪندا آهن، تہ خچر پيدا ٿيندو آهي. خچر ۾ پنهنجي ذات کي پيدا ڪرڻ جي صلاحيت بلڪل ڪانهي.

خچر ۾ پنهنجي پيءُ ماءُ جون سڀ خوبيون موجود آهن. منجهس گڏهه جي اورچائي، صبر ۽ پيرن جي پختائي، ۽ گهوڙي جي طاقت، قدبت ۽ تيزي موجود آهي. جتي گهوڙو ڪم ڪري نہ سگهي، يا جتي گرمي تمام گهڻي هجي، اتي خچر ڪم ڏيئي سگهي ٿو. هو انگلنڊ، اتر يورپ ۽ اتر يونائيٽڊ اسٽيٽس ۾ بلڪل ٿورو ڪم ٿو اچي. هن کي اسپين، ڏکڻ يونائيٽڊ اسٽيٽس، فرانس ۽ ڏکڻ آمريڪا ۾ عام طرح بار ڍوئڻ لاءِ ڪم آندو ٿو وڃي.

خچر گڏهه ۽ گهوڙيءَ جو اولاد آهي. هيءُ پيءُ وانگر هينگندو آهي. گڏهه ۽ گهوڙي (نر) جو اولاد خچر کان بلڪل جدا قسم جو ٿئي ٿو. اهو گهوڙي وانگر هڻڪاريندو آهي ۽ گڏهه يا خچر وانگر ڪڏهن به هينگندو نہ آهي. ان جي بدني بناوت گهوڙي سان گهڻي قدر مشابهت رکي ٿي. هو خچر کان ننڍو ٿيندو آهي ۽ تمام ٿوري تعداد ۾ اسپين ۽ دنيا جي ٻين ڪن ٿورن ڀاڱن ۾ ملي ٿو.

٧- مال [ڳائو ۽ ماهيو]

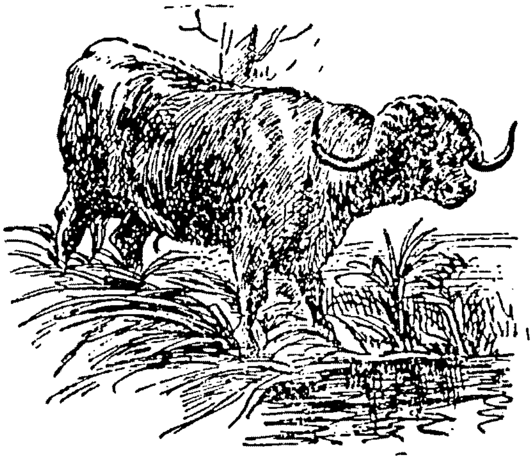

آفريڪي بفلو [مينهن]

اهي جانور جن کي عام طرح ”ڍور“ يا ”مال“ چيو وڃي ٿو، تن جون چار مکيه جهنگلي ذاتيون اڄ دنيا ۾ موجود آهن، ۽ منجهانئن هرهڪ، جداجدا، اتر آمريڪا، يورپ، ڏکڻ آفريڪا ۽ ڏکڻ ايشيا ۾ رهي ٿي. مال جون سڀ ذاتيون ”باس“ (Bos) جنس جي جانور مان پيدا ٿيل آهن.

آمريڪي جهنگلي مال کي ”بفلو“ (مينهن) يا ”بيزان“ چيو ويندو هو. انهن جا ڌڻن جا ڌڻ اتي ”سين“ نديءَ ۽ راڪي جبلن جي وچ وارن ميدانن ۾ رهندا هئا پر هاڻي اتان ختم ٿي چڪا آهن، ۽ سندن نسل جا جانور يا ته فقط اتي گهريلو حالت ۾ يا جانورن جي نمائشي باغيچن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

يورپي ”بيزان“ به اڄ صفحي هستيءَ تان سڀجي چڪا آهن. آهي اڄ ايڪڙ ٻيڪڙ فقط روس جي نمائشي باغيچن ۾ قيد آهن.

مال جي ايشيائي ذات کي برصغير هندستان-پاڪستان ۾ گهڻي وقت کان وٺي پاليو ويو آهي. جهنگلي حالت ۾ هن ذات جا

ڪي جانور اجا تائين فلپائين جي ٻيٽن ۾ لڀن ٿا.

آفريڪي سينهن (بفلو) ڪڏهن به گهريلو بنجي نه سگهي آهي. هن جا سڱ پالن جهڙا تيز ٿين ٿا. هو هڪ وحشي جانور آهي، جو بت ۾ وڏو طاقتور ۽ نهايت بي ڊپو ٿئي ٿو. هن کان آفريڪا جا رهواسي ايترو ڊڄن ٿا، جيترو هو شينهن کان به نٿا ڊڄن.

ڏڳي يا ڳئون جي نسل جي پوري خبر نٿي پئجي سگهي، پر عام طرح ائين سمجهيو ويندو آهي ته هو يورپي ”بيزان“ جو اولاد آهن. نهايت ممڪن آهي ته انسان مال کي گهريلو بڻايو، تنهن کان اڳ گهڻي وقت لاءِ انهن کي جهنگلي حالت ۾ هو شڪار ڪندو آيو آهي.

آمريڪي ”بيزان“ گاهه وارن ميدانن کي، يورپي ”بيزان“ جهنگل يا ٻيلي کي ۽ آفريڪي ۽ ايشيائي ”بيزان“ پاڻيءَ يا چڪڙ کي پسند ڪو ڪري. پاليل ڏڳا ۽ ڳئون اصل ۾ جهنگلن ۾ رهندڙ جانور آهن، ۽ هو اڄ به ٻيلن ۾ رلڻ جا تمام گهڻا شوقين آهن.

ٻورن يا مال جي سيني ذاتين کي مٿي تي سڱ ٿين ٿا، چاڪاڻ ته کين جهنگلي حالت ۾ دشمنن کان پاڻ بچائڻ لاءِ سڱن جي ضرورت هئي. پر گهريلو ٻورن لاءِ اهي بچاءَ جا اوزار اڄ نڪما آهن. انسانن چوپائي مال جو هڪ قسم، هڙادو چونڊ رستي، پيدا ڪيو آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ ”موليي“ ٿو چئجي. ان کي سڱ بلڪل ڪونه ٿا ٿين. ڀهراڙيءَ ۾ جيڪڏهن اڄ وڃبو، ته ڪيترا ٻوڙها يا سوڏا ٻور ڏسڻ ۾ ايندا. گهريلو مال جا سڱ سندن جسم ۾ هڪ نڪمي ۽ زائد چيز آهي. تنهنڪري ”چونڊ“ رستي، جو قدرت يا انسان وٽ هروقت استعمال پيو ٿئي، سندن اهي سڱ بلڪل غائب ٿيڻ وارا ٿي آهن.

٨ - رڍون ۽ ٻڪريون

رڍون ۽ ٻڪريون جابلو جانور آهن. هي جانور دنيا جي گهڻي حصي جي اوچن ۽ اٿانگن جابلو پاڳن ۾ اجا تائين جهنگلي حالت ۾ لڀن ٿا. هو انهن اوچن ۽ اٿانگن هنڌن تي بلڪل سلامتيءَ سان زندگي گذاري سگهن ٿا. هو اتي ٻگهڙن، رڇن ۽ ٻين اهڙن دشمنن جي ڊپ کان به بلڪل آجا رهن ٿا، ۽ مزي سان اتي ڪايو پيئو، چيڪ گهمندا ڦرندا رهن ٿا.

گهريلو رڍن ۽ ٻڪرين جو نسل ايشيائي آهي. ايشيا ۾ ئي انسان ۽ انسان جي سڀيتا جي شروعات ٿيل ڏسڻ ۾ ٿي اچي. ايشيا ۾ ئي انسان ٻين جانورن کي پالڻ ۽ گهريلو بنائڻ شروع ڪيو هو. اهوئي سبب آهي، جو دنيا جي موجوده گهريلو جانورن جون گهڻيون ذاتيون ايشيائي نسل جون آهن.

گهريلو رڍن جون گهڻيون جنسون ته گذريل ڪجهه صدين ۾ ئي پيدا ڪيون ويون آهن. رڍن ۽ ٻڪرين کي سندن هوشياريءَ ڪري نه، پر وارن ۽ کير لاءِ پسند ڪيو ويو آهي. تنهنڪري هو اڄ ڏينهن تائين جيتوڻيڪ دماغي حالت ۾ آوئين ئي پوئتي پيل آهن، پر سندن پشم ۽ ڏاس ۾ نهايت عمديون عمديون تبديليون آنديون ويون آهن. گهريلو رڍون ۽ ٻڪريون دماغي حالت ۾ پنهنجي جهنگلي مائٽن کان به اڄ پوئتي پيل هجن ته شڪ نه آهي.

٩- سوئر

گهريلو سوئر يورپ، اولهه ايشيا ۽ اتر آفريڪا جي جهنگلي سوئر جي نسل مان آهي. گهريلو سوئر کي جيڪڏهن ٿورو ئي آزاد ڇڏي ڏجي، ته هو جلد ئي جهنگلي حالت ۾ تبديل ٿيو وڃي. دنيا جي ڪجهه ملڪن ۾ ۽ ڪن ٻيٽن تي اڄ ڪيترا جهنگلي سوئر ڏسجن ٿا، جيڪي اهڙيءَ ئي طرح

اتي گھريلو سوئرن سان ٿري، جھنگلي بنجي ويـــل پائنجن ٿا. جھنگلي سوئر ننڍين ننڍين ٽولن ۾ رهندا آهن، ۽ هڪٻئي سان ڏاڍا وفادار هوندا آهن. جڏهين سوئرن کي ڪاڏو ڪائيندي ڏسبو آهي، تڏهن ائين سمجھبو آهي ته هنن کي هڪٻئي لاءِ ڪوبه پيار ڪونهي. پر هو حقيقت ڪري اهڙا خـودغرض ۽ ذليل طبع نه آهن، جهڙا سمجهيا وڃن ٿا. جيڪڏهن مجهائن ڪنهن هڪ تي ڪا مصيبت اچي پوندي آهي، ۽ هو پنهنجي تڪليف جو ڇتاءُ ڇيخن رستي ٻين کي ڏيندو آهي، تڏهن سندن سڄي ٽولي جو ٽولو پنهنجا وار ڪانداري ۽ نهايت خوفناڪ هڏڪارون ڏيندو، آن جي واهر لاءِ وڃي حاضر ٿيندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ته هو پنهنجي جان به جوکي ۾ وجهي، هڪٻئي جي بچاءَ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن.

جھنگلي ســوئـر گهڻو ڪـري ٻـوٽـن جـــي ٻـاڙن تي گذران ڪندا آهن، جن کي هو پنهنجي طاقتور سونڍيا وڃن سان زمين مان کوٽي ٻاهر ڪڍندا آهن.

چين يا ٻين مشرقي ملڪن جي سوئرن جـــو نسل شايد هندستان جي جھنگلي سوئرن سان ٺڦو وڃي ملي. هندستان جو جھنگلي سوئر يورپي جھنگلي سوئرن کان الڳ قسم جو آهي. اصلوڪن جھنگلي سوئرن جا ڪن، جھنگلي هاٿيءَ کان سواءِ ٻين سڀني جھنگلي جانورن جي ڪنن وانگر، هميشه کڙا هوندا آهن. انهن جا وريل يا لڙڪيل ڪن سندن گهريلو حالت پراڻي کان پوءِ ائين بڻيا آهن.

١٠- وڏو هرڻ

وڏو هـرڻ اتـر اڌ گـول جي ٿڌي ڪنڌن ۾ ليي ٿـو. هـن کي سائبيريا ۾ ڪير، گوشت ۽ برف گاڏين جي ڇڪڻ لاءِ پاليو ويندو آهي. ڪجهه سال اڳ يونائيٽيڊ اسٽيٽس حڪومت وڏن هرڻن جو هڪ ڌڻ آلاسڪا جي برف واري پاڻي ۾ وڏن

ويجهڻ لاءِ آئي ڇڏي ڏنو هو، تہ هو اتي جي ماڻهن کي برف مٿان بار ڳاڏين ڇڪڻ ۾ مدد ڪري سگهن. وڏو هرڻ برف تي هلندڙ ٻنا ڦيٿن ڳاڏيءَ ۾ جيڪڏهن ٻڌجي، تہ ڏهہ ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان سڄي ڏينهن ۾ هڪ سؤ ميل ڪري سگهي ٿو.

١١- اُٺ

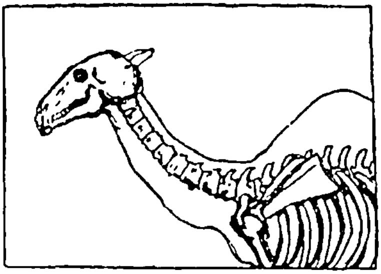

ـ اٺ جو ڪرنگهو مڏو آهي ـ

اٺ بيابان جو هڪ جانور آهي. هو اتر آفريڪا ۽ وچ ايشيا جي وڏن بيابانن ۾ رهي ٿو. هو جهنگلي حالت ۾ اڄ ڪونہ ٿو لڀي سگهي. آفريڪا ۽ ايشيا جي بيابانن ۾ بار ڍوئڻ ۽ سواريءَ لاءِ اٺ ئي هڪ مکيہ وسيلو آهي.

اٺ جا مکيہ ٻہ قسم ٿين ٿا. هڪ ٿوهي وارو يا عربستاني اٺ ۽ ٻيو ٻن ٿوهن وارو اٺ. هڪ ٿوهي وارو اٺ اصل اتر آفريڪا ۽ عربستان جو رهاڪو آهي. هندستان ـ پاڪستان جي ڪن ڪن ڀاڱن ۾ اٺ جو هيءُ قسم، جيڪو ملي ٿو، سو بہ اصل شايد عربستان مان ئي آيل آهي. ٻن ٿوهن وارو اٺ ايشيا جو رهاڪو آهي. ۽ ڪاري سمنڊ جي ڪناري کان وٺي سائبيريا، ٽبيٽ ۽ چين ۾ عام لڀي ٿو. حقيقت ڪري اٺ جا بہ ايترائي قسم آهن، جيترا گهوڙي جا. انهن مان ڪي بيابانن جي سخت گرم واريءَ تي ۽ ڪي وري سائبيريا جي ٿڌي برف واري ملڪ تي هريل آهن. اُٺن جو هڪ قسم

[جنهن کي "سهري" چيو وڃي ٿو] گهڻو ڪري رڳو سواريءَ جي ڪم ايندو آهي، ۽ هلڻ ۾ اهڙو تکو آهي، جو ماڻهو مٿس شرطون رکندا آهن.

[عام لاڏو آٺن جي سواري ڏاڍي تڪليف ده معلوم ٿيندي آهي، پر سهري اٺ کي ماڻهو ننڍپڻ کان اهڙو تہ سهنجو پنڌ سيکاريندا آهن، جو مٿس سواري ڪرڻ سان بدن کي ڪوبہ لوڏو نہ ايندو آهي.]

اٺ کي "بيابان جو جهاز" چيو ويندو آهي. هن جي جسماني بناوت چڻ بيابانن جي حالتن پٽاندر ئي ٺاهي وئي آهي. ٻيو ڪوبہ جانور بيابان ۾ اٺ جو سٽ ئي نٿو سگهي. سندس پير جا ڏاڪوڙا اهڙا تہ ويڪرا آهن، جو هن کي واريءَ تي هلڻ ۾ ڪابہ تڪليف نٿي ٿئي. هن کي چار اوجهريون آهن، جن سان هڪ تَهن مٿان تهہ، ڳوڙهين ۾ ورهايل آهي، جنهن ۾ هو پنهنجي فوري ضرورتن کان وڌيڪ پاڻي بچائي رکي سگهي ٿو.

[بيابانن سان تعلق رکندڙ ماڻهن لاءِ اٺ اهڙوئي ضروري ۽ سدائي ساٿي آهي، جهڙو رٻيارن ۽ ٻڪرارن سان هڪ وفادار ڪتو. اٺي جي ماڻهن جي حياتي اٺ سان ايتري تہ ڳنڍيل آهي، جو سندن ڏند ڪٿائن، راڳن، قصن ۽ ڪهاڻين ۾ اٺ جو بيان اڪثر ڪري آهي ئي آهي. سندن ٻوليءَ ۾ ڪيترا لفظ، اصطلاح ۽ پهاڪا موجود آهن، جن جو تعلق اٺ سان آهي. اسان جو سنڌ ديس بہ هڪ نيم بيابان آهي، ۽ اٺ جو استعمال بہ، هندستان - پاڪستان ۾، گهٽي ۾ گهڻو هتي ٿئي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ اٺ لاءِ الڳ ويهارو کن لفظ آهن. سنڌيءَ ۾ اٺ تي ٻڌل اصطلاح ۽ پهاڪا بہ ڪافي انداز ۾ موجود آهن، جيئن تہ "اٺ واري سستي"، "اٺ وانگر رينگڻ"، "اوڳي اٺ"، "فلاڻو تہ اٺ آهي"، "جيڏا آٺ تيڏا لوڏا"، "لاچار کان اٺن بہ بار چڏيا آهن"، وغيره، وغيره. عربي

ٻوليءَ ۾ ته اٺ لاءِ ڪي سٺو ڪان به وڌيڪ لفظ آهن.]

گهڻا ماڻهو سمجهندا آهن ته اٺ جي پٺــيءَ وارو ڪنڊو ڏنگو آهي ۽ وچ تي مٿي ورپل آهي. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي. اٺ جي پٺيءَ وارو ڪنڊو اهڙوئي سڌو آهي، جهڙو گهـوڙي يا گڏهه جي پٺيءَ جو ڪنڊو. اٺ کي پٺيءَ تي هڪ ٿوهو آهي، سو ته رڳو هڪ چربيءَ جو ٽڪر آهي، جو هن کي ڪاڏي نه ماڻ جي حالت ۾ ڪم ٿو اچي. اٺ جو ٿوهو ڏڪار ۾ ڳري ويندو آهي ۽ سڪار ۾ وري مڇي متارو ٿيندو آهــي. اٺ ۾ تڪليف برداشت ڪرڻ جو تمام گهڻو مادو آهي. سواءِ پاڻيءَ جي، هو ڏينهن لاڳيتو، سڄو هفتو، معمولي بسار سان، روزانو ١٥ ڪلاڪ پنڌ ڪري سگهي ٿو.

اٺ ۾، گڏهه وانگر، تبديليءَ ڏانهن تمام گهٽ مائل آهي. صدين ڪان وٺي پلبو پيو اچي، پر تڏهن به اڄ هو نيم جهنگلي حالت ۾ ئي آهي.

[سياري ۾ بالغ اٺ کي جيڪڏهن جام ڪاڏو ملندو آهي، ته مست ٿي پوندو آهي، ۽ مستيءَ ۾ اهڙو ضدي ٿي پوندو آهي، جو جنهن مالڪ جي رڳو اشاري تي هو هونئن ڪنڌ نمائي ڏيندو هو، تنهن مالڪ کي به جهٽ هڻڻ ۾ دير نـه ڪندو آهي. سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي ته "اٺ تي اعتبار ڪهڙو!" ڪيترا مثال موجود آهن، جو اٺ پنهنجي مالڪ سان ضد ڪري بيٺو آهي ۽ ڪيس هيٺ ڪيرائي، مٿس گوڏا ڏيئي چڙهي ويٺو آهي ۽ هن کي چيپاڙي ماري چڏيو اٿس.

[اٺن جو لڳُ سياري ۾ ٿيندو آهي. شهواني مستيءَ جي حالت ۾ هن جي هلت چلت ۾ ايترو ته فرق اچي ويندو آهي، جو سندس ان حالت تي غيرواقف ماڻهوءَ کي هوند حيرت لڳي وڃي. لانگ پيو هڻندو، گوڙيون پيو ڪندو ۽ ڏند پيو ڪرٽيندو. شهوت جي مستيءَ ۾ ڪاڏو ڪائڻ به ڇڏي ڏيندو آهي.]

مستيءَ واريءَ حالت کان سواءِ آڪ نهايت مانيٽو جانور آهي. مالڪ جي رکي اشاري تي نڪ نمائي ڏيندو آهي. [سنڌ ۾ ته ننڍڙا ننڍڙا ٻار به اُن کي پنهنجي ضابطي ۾ رکي ويندا آهن. مهار مان ڇوريءَ چڪ ڏيڻ سان ۽ "هش هش" ڪرڻ تي ويهي رهندو آهي.] جنهن وقت مٿس بار لڏبو آهي، تڏهن هو ڏاڍو رڙيون ڪندو آهي، ۽ جيڪڏهن بار تمام گهڻو مٿس وجهبو، ته اٿڻ کان صفا انڪار ڪري ويهندو آهي.

آتر آمريڪا ۾ هڪ آڪ جو قسم آهي، جنهن کي "اِلاما" چوندا آهن. اُن جي پٺ تي ايترا ته ڏگها وار ٿين ٿا، جو ڪيس چون ٿي "رڍ جهڙو آڪ". هو آتي جي مائهن کي بار ڍوئڻ جي ڪم ايندو آهي.

آڪ جو هڪ ٻيو به قسم آهي، جنهن کي " آلپاڪا" ڪري سڏيندا آهن. اُن جي وارن مان مشهور آلپاڪي جو ڪپڙو ٺهندو آهي. اُن کي پهرين آمريڪي ڳاڙهن هندستانين پاليو هو. الپاڪي جو ڪپڙو "پيرو" ملڪ جي قديم قبرن ۾ مُردن سان ويڙهيل، لڌو ويو آهي. "الپاڪا" قسم جو آڪ آمريڪا ۾ انڊيز جبل جي مٿانهين پٽ ۾ اڄا تائين به نيم جهنگلي حالت ۾ ننڍين وڳن ۾ ملي ٿو.

١٢- هاٿي

هاٿيءَ جا ٻه قسم آهن- هڪ آفريڪي ٻيو ايشيائي.

آفريڪي هاٿيءَ کي اڳين زماني ۾ فقط قديم شهر "ڪارٿيج" جي رهاڪن پاليو هو. هاٿي هو اتي ڪٿي به گهريلو حالت ۾ ڪونه ٿو ليپي. هن جا ڪن وڏا آهن ۽ نر توڙي ماديءَ کي ڏند ٿين ٿا. هن جي پيشاني وچ تي مٿي وريل آهي، ۽ سندس طبع ڏاڍي چيڙاڪ ۽ خوفناڪ ٿئي ٿي.

ايشيائي هاٿيءَ کي گهڻي انداز ۾ گهريلو بڻايو ويو آهي. هن جي پيشاني اندر وريل آهي، ۽ سندس ڪن ايترا وڏا نه آهن.

هن قسم جي فقط نر هاٿيءَ کي ڏند ٿيندا آهن.

هاٿيءَ جو قدر هميشه بادشاهن ۽ راجائن وٽ رهيو آهي. هنن جي خيال ۾ هاٿيءَ جهڙي وڏي ۽ حشمت واري جانور تي سواري ڪرڻ سان سندن قدر ۽ قيمت وڏي ٿي ۽ سندن حشمت ۽ دٻدٻو عام ماڻهن جي مٿان زياده نمايان ٿئي ٿو.

[جڏهن به ڪن شخصن يا طبقن کي عام ماڻهن مٿان سماجي برتريءَ ۽ حاڪميت جو موقعو مليو آهي، تڏهن هنن پنهنجي آن برتريءَ ۽ حاڪميت کي قائم رکڻ لاءِ پنهنجن محڪومن کي ڪنهن نه ڪنهن نموني حيرت ۾ محو رکڻ يا

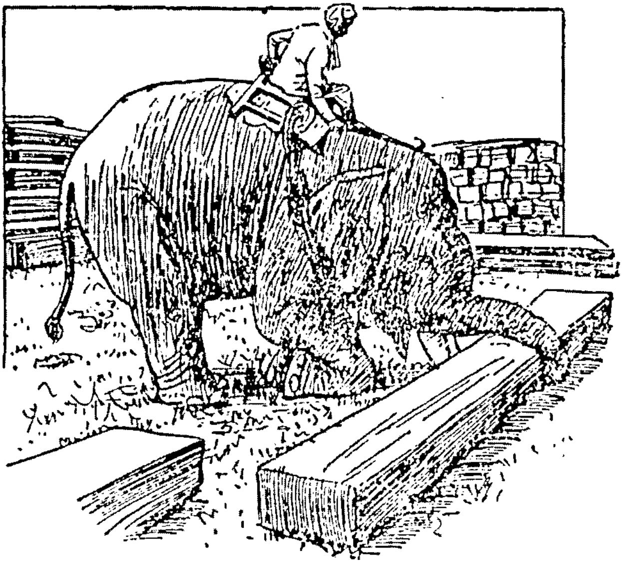

—هاٿي بند کڻي رهيو آهي—

دٻاءَ ۾ بي حس ڪري ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

[اڪثر حالتن ۾، سندن آن برتر حيثيت جو ڪنهن لياقت ۽ اهليت تي مدار نه رهي، پر ڪين آها حيثيت يا ورثي ۾ مليل آهي يا ننگيءَ ۽ زور سان هٿ آيل آهي. هو پنهنجن

محڪومن کي خاص ان ڳالهہ کان هميشه لاءِ بي علم رکڻ خاطر ۽ آنهن کي سندن ڪمتريءَ ۽ محڪوميت تي دائمي طور راضي رکڻ خاطر هزارين جتن ڪن ٿا. چڱان جا ٽولا، غنڊن جا سٿ، چورن جون پاٽاريون، پوليس سان سازباز، شڪارگاهہ، آنيڪ ڏيک ويک ۽ ملن مولوين ۽ پيرن فقيرن جو هر وقت تعاون، ۽ اهڙا ٻيا عجيب غريب طريقا هنن کي استعمال ڪرڻا ٿا پون، تان تہ سندن آها برتري ۽ حاڪميت سدائين سلامت رهي، جا کين ويٺي ويٺي، سون ۽ هزارن جي پورهئي جي ڪمائيءَ جو مالڪ بڻائي ٿي.

[شاهن ۽ شهنشاهن، راجائن ۽ مهاراجائن، نوابن ۽ سردارن، غائب زميندارن ۽ جاگيردارن جي وجود جي ڪا ضرورت اڄ سڌريل دنيا محسوس ڪانہ ٿي ڪري. تنهنڪري هاٿي هاٿيءَ جهڙي هيبتناڪ جانور تي سواري ڪرڻ وارا بہ جيئن پوءِ تيئن دنيا تان غائب ٿيندا ٿا رهن. پر اسان وٽ اهڙن سواري ڪرڻ وارن يا سواريءَ لاءِ سڪڻ وارن جو اڃا ڪجهہ سڪار آهي. چو تہ اسان جي پنهنجي دنيا جي اِها هڪ خصوصيت آهي، تہ اسين ٻہ گڏهہ يا آٽ وانگر، تبديليءَ ڏانهن تمام ٿورا مائل آهيون. ڪاٺ جو هر ۽ جوڙو ڏاندن جو ۽ انگ اگهاڙو ۽ پيٽ بکيو هاري-اهي اسان جي دنيا جون خاص صفتون آهن.

[بهرحال، قدرت جو هيءُ اٽل قانون تہ هر "شيءِ لاءِ تبديلي لازمي آهي" اسان تي بہ اثرانداز ٿيندو رهي ٿو. فرق رڳو هيءُ آهي تہ جا نئين ڳالهہ سڌريل ملڪ پنهنجي لاءِ فائديمند سمجهي، ايجاد ڪن ٿا يا يڪدم کڻي قبول ڪن ٿا ۽ پنهنجي طرزعمل ۾ ان مطابق انقلاب آڻيندا رهن ٿا، آها ساڳي ڳالهہ اسين، 'گهڻيءَ خرابيءَ کان پوءِ' مجبور ٿي، قبول ٿا ڪريون.]

بر اڄ جيئن هاڻين تي [انهن اصلي ۽ هاٿوڪن نتاي]

سواري ڪرڻ وارن جا پويان ڏينهن آهن، تيئن خود هاٿي به صفحي هستيءَ تان مٽجڻ وارو آهي. گهريلو هاٿي اتفاق سان ڪو ڦر ڏنو ڄڻي ـ جهنگلي هاٿڻ به سڄيءَ ڄمار ۾ فقط هڪ ڦر ڄڻي سگهي ٿي. تنهن ڪان سواءِ، هاٿيءَ جي ڏندن ۽ هڏن جو اڄ به دنيا ۾ ايترو ته ڪاڙو آهي، جو هرسال سوين هاٿي ماريا وڃن ٿا. اِهي سڀ ڳالهيون ٻڌائين ٿيون ته هاٿيءَ جو دنيا تان غائب ٿي وڃڻ اهڙوئي يقيني آهي، جهڙو هن کان اڳ غائب ٿي ويل ڪيترن ئي ٻين هزارن قسمن جي جانورن جو.

هاٿي برصغير هند-پاڪ ۾ ڪاٺ جا وڏا وڏا بنڊ کڻڻ لاءِ ڪم ڏو اچي. هن جي سونڊ اهڙي ته لڇيل آهي، جو هو ان سان جتي ڳرا بنڊ مٿي ڪري سگهي ٿو، اتي هڪ ننڍي ۾ ننڍي ڏاچني به زمين تان کڻي ٿو سگهي.

هاٿي تمام ٿورڙن حالتن ۾ زمين تي ويهندو يا ليٽندو آهي. هو ننڊ به بيٺي ئي بيٺي ڪندو آهي. اهڙا مثال بہ موجود آهن، جو هاٿي ساهه نڪرڻ کان پوءِ به پنهنجن چئن پيرن تي گهڻي عرصي تائين ائين ئي بيٺو رهيو ۽ ڪنهن کي ڪل ڪانہ پيئي تہ ڪو مري ويو آهي!

ڪو به جانور گهريلو بڻائڻ ۾ ايترو سولو نہ آهي، جيترو هاٿي. ڪتي کي پالڻ ۾ ماڻهوءَ کي هزارين سال لڳي چڪا آهن. پر جهنگلي هاٿيءَ کي جهنگ مان هٿ ڪري، ٿوري وقت لاءِ ٻڪ ڏيئي ۽ ٽڪائي، ڇهن مهينن اندر هڪ فرمانبردار ۽ پيار ڏانهن مائل خادم بنائي سگهجي ٿو. هاٿيءَ جي سمجهه ۽ حافظي جي طاقت نهايت تيز ٿئي ٿي. هن ۾ بدلي وٺڻ جو مادو به گهڻو موجود آهي.

قديم زماني ۾ سواءِ آسٽريليا جي هاٿي سڀني کنڊن ۾ ملندا هئا. يورپي هاٿيءَ کي، جو اڄ ناپيد آهي، ”ماسٽ“ جي نالي سان سڏيندا هئا، ۽ اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا ۾ رهندڙ

هاٿيءَ کي ”مستدان“ سڏيو ويندو هو، جو پڻ اڄ صفحي هستيءَ تان مٽجي چڪو آهي. جنهن وقت نوع انسان وجود ۾ آيو، تنهن وقت کان ٿورو اڳي يا پوءِ، هي هيبتناڪ جانور، يعني ”ماسٽ“ ۽ ”مستدان“، آنهن ڀنهي سرزمينن مان نابود ٿي ويا.

ڀهريان ڀهريان هاٿي، جن جي وجود جو پتو لڳايو ويو آهي، آنهن جا نشان پٿر جي دور کان به اڳ جي دور ۾ مصر ۾ لڌا ويا آهن. انهن کي سونڊ نه هوندي هئي. رڳو ٻاهر نڪتل هڪ نڪ هوندو هون. هنن جا ڏند رڇ جي ڏندن جيترا ننڍا هوندا هئا. هو قد بت ۾ ننڍن گهوڙن جيڏا ٿيندا هئا.

١٣- ڀاليل پکي

ڪڪڙ شروع ۾ برصغير هندستان ۾ پاليو ويو هو. هو جهنگلي ڪڪڙ جي نسل مان آهي، جو اڄ بہ برصغير ۾ ڪٿي ڪٿي جهنگلي حالت ۾ ملي ٿو.

جهنگلي ڪڪڙ ڳوڙهي ڳاڙهي رنگ جو آهي. هو

- جهنگلي ڪڪڙ (نر) -

وٽن جي ٽارين تي ويهندو آهي، ۽ آکيرو زمين تي بنائيندو آهي.
جهنگلي نر ڪڪڙ ڏاڍو ويڙهو پکي آهي. هو گهريلو ڪڪڙن
وانگر صبح جو سج اڀرڻ کان اڳ بانگون ڏيندو آهي. گهريلو
ويڙهاڪ ڪڪڙ بدن ۾ هلڪو ۽ مضبوط ۽ رنگ ۾ ڳاڙهيرو
ٿئي ٿو. هن جي پنهنجي اصلوڪي مائٽ، جهنگلي ڪڪڙ سان
تمام ويجهي مشابهت آهي. هن کي چوندا ئي "اصيل" ڪڪڙ
آهن، يعني هو گهريلو ڪڪڙن جي ٻين سڀني قسمن کان
وڌيڪ پنهنجي اصلوڪي ۽ جهنگلي حالت ۾ رهجي ويل آهي.

ڪڪڙ کي ڀهريائين ايشيا کنڊ ۾ برصغير هندستان-
پاڪستان ۾ پاليو ويو هو. اُن جي اصلوڪي خاندان جا جهنگلي
ڪڪڙ اڃا تائين به هتي ڪٿي جهنگلي حالت ۾ ملن ٿا.

گهريلو سور پڻ ڏکڻ ايشيا جو رهاڪو آهي، جتي
اڃا تائين هو جهنگلي حالت ۾ به موجود آهي. گهريلو سور
جهنگلي سور کان گهڻو ئي مختلف آهي. ڪيس فقط سندس
سهڻن ٻچ وارن ڪئين ڪري پاليو وڃي ٿو. هو گهڻو ڪري
اڪيلو رهڻ پسند ڪندو آهي، ۽ ماڻهوءَ سان تمام ٿوري انسيت
رکندو آهي.

ترڪي ڪڪڙ اصل آمريڪا جو پکي آهي. 'ڳاڙها
هندستاني' هن کي تير ڪمان سان شڪار ڪندا هئا. هن ۾
اڏامڻ جي طاقت تمام گهٽ آهي. هيءُ پکي جُوءِ کان گهڻو
پري وڃڻ پسند ڪين ڪندو آهي. انهن ئي سببن ڪري هو
سولائيءَ سان پالجي سگهي ٿو. هن کي شروع ۾ ڳاڙهن هندستانين
پاليو هو. جڏهن انگريزن هن ڪڪڙ کي آمريڪا مان هٿ
ڪري انگلنڊ آندو، تڏهن اتي جي ماڻهن ائين سمجهيو ته هيءُ
ترڪيءَ مان آندو ويو آهي، ۽ ان سبب هن تي " ترڪي
ڪڪڙ" جو نالو پئجي ويو.

شترمرغ آفريڪا جو رهاڪو آهي. هو هڪ بيابان ۾ رهندڙ پکي آهي، ۽ تمام ٿورو وقت ٿيو، جو هن کي پالڻ شروع ڪيو ويو آهي. سندس کنڀ اهڙا ته عام پسند آهن، جو هن کي پالڻ لاءِ ڏکڻ آفريڪا ۽ ڏکڻ ڪئليفورنيا ۾ وڏي پيماني تي بندوبست ڪيا ويا آهن، جتي کيس گهڻي انداز ۾ پيدا ڪرڻ ۽ پالڻ لاءِ هر ممڪن ڪوششون ڪيون پيون وڃن. شترمرغ ئي هڪ گهريلو پکي آهي، جو جهنگلي حالت ۾ به اڃا ملي سگهي.

ڪبوتر ته ڪي چار هزارن ورهين کان وٺي پالبو پيو اچي. اڄ گهريلو ڪبوتر جا اٽڪل ٢٠٠ جدا جدا قسم موجود آهن. اهي سڀئي يورپي جابلو ڳيري جي نسل مان آيل ڏسجن. جابلو ڳيرو نيرانئين رنگ تي ٿيندو آهي، ۽ سندس کنڀن تي ٻه ڪارا پٽا هوندا آهن. هو پنهنجا گهر جبلن ۽ ٽڪرن ۾ ٺاهيندو آهي. نر ڪبوتر هڪ وقت فقط هڪ ماديءَ سان گذاريندو آهي. گهريلو پکين مان فقط ڪبوترئي آهي، جو ڪڏهن به هڪ کان وڌيڪ ماديون پاڻ سان نه رکندو آهي.

ڪبوتر پنهنجن ٻچن کي چهنب مان هڪ خاص قسم جو کير پياريندو آهي، جو هو پنهنجيءَ ڳجهيءَ ۾ داڻن کي اڌو گابرو هضم ڪري، پيچيءَ وانگر بنائي، ٻاهر ڪڍندو آهي.

بدڪن جا گهڻا ئي قسم آهن، جن مان ڪي ٿوريون پالجن ٿيون. بدڪون اونهاري ۾ گرين لئنڊ، آئسلئنڊ، لئپلئنڊ ۽ سائبيريا ۾ ۽ سياري ۾ هندستان-پاڪستان، مصر ۽ آمريڪا جي گرم پاڻين ۾ رهنديون آهن. [هتي سنڌ جي منڇر ۽ ٻين ڍنڍن ۾ سياري ۾ پکي ايندا آهن، سي گهڻي قدر سائبيريا کان ايندا آهن. اتان ڪن پکين کي نشان ڪري ڇڏي ڏنو اٿن ۽ ٿوري وقت کان پوءِ اهي سا ڳيا پکي سنڌ ۾ منڇر ۽ ٻين

ڍنڊن تي اڏامندا، شڪار ڪندا ۽ شڪار ٿيندا ڏٺا ويا آهن.]

١٤- پاليل جيت

جيتن جون ڪل پنجن لکن ڪان وڌيڪ ذاتيون معلوم ڪيون ويون آهن. جيت دنيا جي حيوانات جو هڪ اهم جزو آهن. هنن سڀني ذاتين مان فقط ٽي يـــا چار ذاتيون اڄڪلهه پاليون وڃن ٿيون. ان جو خاص سبب هيءُ آهي ته جيت نهايت ضعيف جانور آهن، ۽ هو انسان کي ڪنهن وڏي ڪم ۾، مثلاً بار ڪڍڻ يا سواريءَ جي ڪم ۾، نٿا اچي سگهن، ۽ نڪي وري ايترا سوادي آهن، جو ڪين کاڌي لاءِ پالي سگهجي.

ماکيءَ جي مک شايد پهريون ئي جيت آهي، جنهن کي انسان اوائل ۾ پالڻ شروع ڪيو. ان جو اصل وطن ايشيا آهي، ۽ تمام ٿورو وقت ٿئي، جو کيس آمريڪا نيو ويو آهي. هن وقت آمريڪا ۾- جيڪي جهنگلي ماکيءَ جون مکيون ڏسجن ٿيون، سي به اصل ۾ پاليل هيون، جن پوءِ پڄي وڃي، جهنگلي حالت اختيار ڪئي آهي. اڄ دنيا جي هر حصي ۾ جتي گل گهڻا آهن ۽ سال جو چڱو عرصو ٽڪيل رهن ٿا، اتي ماکيءَ جون مکيون ملي سگهن ٿيون.

ماکيءَ جي مک جو کاڌو "ماني" ۽ ماکي آهي. ماکي گلن جي رس مان ٺهي ٿي، ۽ ماکيءَ جي مک، جا گلن جو هڪٻئي سان ميلاپ ڪرائي، تسمين تسمين گل پيدا ڪرائي ٿي، تنهن کي اها گلن جي رس گويا معاوضي طور وصول ٿي ٿئي. هوءَ گلن جي رس کي چوسي، پنهنجي گجيءَ ۾ گڏ ٿي ڪري، ۽ پنهنجي ماناوي جي گهرڙن ۾ وڃي، ان کي اوڳاري ٿي.

گلن تي جيڪا پور ٿيندي آهي، سا ماکيءَ جي مک جي "ماني" آهي. گلن تي ويهڻ سان پنهنجن پوين چنگهن جي وارن جون ڳوٿريون اُن پور سان ڀري، هوءَ پنهنجي گهر ويندي آهي.

وچولي آب هوا وارن پاڱن ۾ جتي سڄو سال گل گهڻي انداز ۾ ٿين ٿا، اتي ماکيءَ جي مک اڪثر گهڻي ماکي گڏ نٿي ڪري، ڇاڪاڻ ته ان کي ائين ڪرڻ جي ضرورت ڪانه ٿي پوي. گلن جي رس جو ڪاڌو ڪيس سدائين اڻ ڪٿ انداز ۾ پيو ملي، پوءِ پنهنجي ڪاڌ خوراڪ کي گڏ ڪري ڇو رکي؟

ماکيءَ جي مکين جو جماعتي نظام نهايت اعليٰ قسم جو آهي. اهڙو بهتر ۽ اوچو جماعتي نظام "ڪرنگهي وارن جانورن" مان، ويندي انسانن تائين به، ڪنهن جو ڪونهي.

پٽ ڪيئون حقيقت ڪري ڪيئون نه آهي. اهو هڪ خاص ذات جي پوپٽ جو ٻچو آهي، ۽ وڏي ٿيڻ تي اڏامندڙ پوپٽ ٿيو پوي. پٽ ڪيئون گهڻي وقت کان پالبو پيو اچي. هو چين جي مٿانهين پاڱن ۾ گهڻو ٿيندو آهي، ۽ شروع ۾ ڪيس چينين ئي پاليو هو. پٽ ڪيئون پنهنجي بدن مان نهايت نرم ۽ سنهڙا ڌاڳا ڪڍندو آهي، جن کي "پٽ" چيو ٿو وڃي. هو توتن جا پن کائيندو آهي. پٽ ڪيئن جي ڳلين ۾ هڪ پاڻياٺي شيءِ رهندي آهي، جا ٻاهر نڪرڻ سان، هوا لڳڻ ڪري، سخت ٿي، پٽ جي نفيس ۽ نرم ڌاڳن ۾ تبديل ٿيو وڃي. ڪوريئڙو پنهنجو حيرت انگيز ڄار پڻ انهيءَ ئي نموني ٺاهيندو آهي.

چين، جپان ۽ فرانس جا ملڪ پٽ ڪيئن جي پالڻ کان سڄيءَ دنيا ۾ مشهور آهن، جتي لکين ماڻهو ائين پٽ پيدا ڪرڻ جي ڌنڌي تي پنهنجو گذران ڪندا آهن.

ميڪسيڪو ملڪ ۾ هڪ قسم جـو سنگهڻ جهڙو ڳاڙهو ننڍڙو جيت ٿيندو آهي، جنهن کي ڪوچني جيت ڪري چوندا آهن. ان جو گذران ٿوهر جي ٻوٽي تي ٿيندو آهي. هن جيتن کي سڪائي ۽ پيهي هڪ قسم جو نير ٺاهيو ويندو آهي، جنهن کي 'ڪوچيني نير' ڪري ٿا چون.

ڳاڙها هندستاني، آمريڪا ۾ يوروپي قومن جي وڃڻ کان

اڳ، ھن جيت مان نير ٿاھيندا ھئا. يورپي ماڻھو گھڻي وقت تائين ائين سمجھندا ھئا تہ ڪوچيني جيت، جيت ڪونھي، پر ڪنھن اناج جي قسم جو داڻو آھي. ھن جيت کي اسپين ۽ ڪئناري ٻيٽن جي ماڻھن پنھنجي پنھنجي ملڪن ۾ نيئي، پالڻ ۽ وڌائڻ شروع ڪيو آھي، ۽ ھاڻي سڄيءَ دنيا ۾ جيڪو ڪوچيني نير ڪپي ٿو، سو انھن ملڪن مان ئي ٻاھر روانو ٿئي ٿو.

١٤- اختصار ۽ نتيجو

دنيا جي ڪيترن ھنڌن تي مٿل ڪڪر، ۽ سپ کي ٻہ اڪيلھ گھريلو جانورن يا اناج جي فصلن وانگر عام جام پيدا ڪيو ۽ پاليو پيو وڃي؛ فرق فقط ھيءَ آھي تہ آن جي پاڃڻ يا اپڃڻ جا وڻاڻ ۽ جايون سمنڊ جي ترئي ۾ آھن.

مٿل ڪڪر، سپ ۽ مٿي بيان ڪيل ٽن جيتن کان سواءِ ٻيا سڀ جانور، جن کي انسان پاليو آھي، "پٺيءَ جي ڪنڊي وارا" يا ڪرنگھي وارا جانور آھن، جن مان سواءِ ھڪ ٻن جي، ٻيا سڀئي ڏاآئيندڙ يا "ڏارائيندڙ" جانور آھن، جن مان وري گھڻي ۾ گھڻو انداز ڪُرائن جانورن جو آھي. فقط ٻليءَ ۽ ڪتي کان سواءِ، ٻيا سڀئي گھڻو ڪري لازمي طرح ٻاڇي خور جانور آھن.

گھڻي ۾ گھڻيون گھريلو جانورن جون ذاتيون اصل ايشيائي آھن- مثلاً گھوڙو، گڏھ، ڪتو، خچر، مينھن، رڍ، ٻڪري، اٺ، ھاٿي، ماڪيءَ جي مک، پٽ ڪيئون، ڪڪڙ، سور ۽ ان جا چند قسم ، وغيره. ٻڪون، ڪبوتر، وڏو ھرڻ ۽ سوئر اصل يورپ جا رھاڪو آھن. آمريڪا مان وري آلپاڪا ۽ الاما جا اٺ ۽ ڪوچيني جيت آيل آھن. ٻلي ۽ ھڪ ٻہ ٻيا جانور آفريڪي نسل جا آھن. گھڻي ۾ گھڻا گھريلو جانور اصل ايشيائي آھن، پر ان جو اھو سبب نہ آھي تہ ايشيا ھڪ وڏي ۾ وڏو ۽ وسيع کنڊ آھي يا منجھس گھڻن قسمن جا جانور رھن ٿا.

اٺين فقط هن ڪري آهي، جو جيوت جي اوسر ۾ انسان جهڙو جانور پهرين پهرين ايشيا کنڊ ۾ ئي وجود ۾ آيو. يا هيئن ڪٺي چئجي تہ ايشيا کنڊ مان ئي انسان سڀ کان اول جهنگلي حالت مان نڪري، ترقيءَ جي ايتريءَ منزل تائين پهتو جو هُن حياتيءَ جي ڪٺن جدوجهد ۾ پنهنجي مدد يا فائدي لاءِ جانورن کي پالڻ شروع ڪيو.

اڄ انسان سان سندس روزمره جي زندگيءَ ۾ اٽڪل هڪ سؤ يا ڪجهہ اِن کان بہ وڌيڪ جانورن جون ذاتيون شامل آهن، ۽ سندس حياتيءَ جو سارو دارومدار انهن، وڻن ۽ فصلن جي اٽڪل هڪ هزار ذاتين تي آهي.

حيواني ۽ نباتاتي هي سڀيئي ذاتيون، جن کان سواءِ انسان پنهنجي موجوده تهذيب ۽ تمدن کي هڪ منٽ لاءِ بہ قائم رکي نٿو سگهي، ۽ جن کان سواءِ هو اڄ بہ هڪ جهنگلي ۽ وحشي جانورن جهڙي زندگي گذارڻ تي مجبور ٿي پوندو، سي سڀيئي جاندار شيون آهن. اِهي انسان وانگر ئي کائين ٿيون، پيئن ٿيون، ساهہ کڻن ٿيون؛ انهن کي ڏک ۽ سک جو بہ ايتروئي احساس ٿئي ٿو؛ هنن کي پنهنجن پنهنجن ٻچن لاءِ ايترو ئي پيار ۽ محبت آهي. هنن کي سندن قدرتي ماحول مان ڪڍي، اهڙي مصنوعي ماحول ۾ رهڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو آهي، جتي ڪن حالتن ۾ انهن لاءِ رهڻ نهايت ڏکيو ٿي ٿو پوي. جڏهن انسان هي محسوس ڪندو تہ هيءَ سڄي حيواني دنيا سندس ئي همذات آهي ۽ ٻنهي جو اصل نسل نيٺ تہ هڪڙوئي آهي، تڏهن هو گهريلو توڙي جهنگلي جانورن سان اڄ کان زيادہ سٺو سلوڪ ڪندو. ڊارون جو چوڻ آهي تہ "هيٺينءَ سطح جي جانورن سان همدردي رکڻ انسان جي طبع جي هڪ نهايت عظيم الشان ۽ اوچي وصف آهي."

باب ٻيو

پاليل جانورن ۽ وحشي جيوت جا نشان

١- زندگيءَ جي ڪشمڪش

سڀيئي جانور پنهنجي پنهنجي ماحول تي پوريءَ طرح هربل ۽ ٺهيل آهن. هو جن حالتن هيٺ گذارين ٿا، سندن جسماني ڏول ۽ بناوت لازمي طرح انهن حالتن جي عين مطابق آهي. سندن رنگ، قد بت، ڪاڏو ۽ هلت چلت هر حالت ۾ سندن آسپاس جي طبعي حالتن پٽاندر آهن. ائين پيو معلوم ٿئي، ڄڻ ڪنهن هوشيار ڪاريگر جانورن جي سڀني ذاتين ۽ قسمن کي گهڙي ٺاهي، پنهنجي پنهنجي ٺهڪندڙ ماحول ۾ آڻي ڇڏيو آهي.

اڳيئين زماني ۾ ائين پڻ مڃيو ويندو هو ته سڀيئي جانور شروع ۾ ٺي جهڙا هيئر آهن، تهڙا ٺاهيا ويا هئا، ۽ شروع کان وٺي هميشه ساڳيءَ حالت ۾ رهندا پيا اچن - گويا منجهن اصل کان وٺي اڄ ڏينهن تائين، ڪابه ڦير گهير ڪانه آئي آهي. پر حقيقت ڪري ائين نه آهي. جانورن ۽ سندن ماحول جي وچ ۾ هيءُ جيڪو گهرو رشتو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو فقط **زندگيءَ جي ڪشمڪش** جو نتيجو آهي. زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ فقط اهي جانور جيئرا رهي سگهن ٿا، جن ۾ جيئري رهڻ جي صلاحيت موجود آهي. هن ڪشمڪش ۾ اڪثر جانور نابود ٿي وڃن ٿا ۽ فقط ڪي ٿورا ٿا وڃي بچن. اهي ٿورا اِن ڪري بچن ٿا، جو منجهن پنهنجي پنهنجي **ماحول مطابق رهڻ جي صلاحيت** موجود آهي. لکها سالن کان وٺي، ”حياتيءَ جي ارتقا“

يا جيوت جي اوسر ۾ هي "بقاي اصلح" يعني جيڪو لائق هوندو سو بچندو وارو اصول هميشه عمل ۾ رهيو آهي. ان جو ئي اج اهو نتيجو ڏسجي ٿو، جو موجوده هر ذات ۽ هر قسم جي جانور جي فطرت توڙي بدني بناوت هوبهو پنهنجي پنهنجي ماحول يا آسپاس جي طبعي حالتن مطابق بنيل ۽ ٺهيل ڏسڻ ۾ ٿي اچي.

— زندگيءَ لاءِ ڪشمڪش —

دنيا ۾ هروقت ايترا ته جيوَ پيا پيدا ٿين، جو جيترو جلد هو ڄمن ٿا اوترو جلد جيڪڏهن نه مرن، ته سندن رهڻ لاءِ دنيا ۾ نه هوا، نه کاڌو، نه جڳهه ملي سگهي. ليکو ڪيو ويو آهي ته جهرڪين جي هڪ جوڙي ٢٠ سالن جي عرصي ۾ ايترا ته ٻچا پيدا ڪري ٿي، جو جيڪر سڀيئي سلامت رهن، ته هوند سندن جيتريءَ ايراضيءَ وارو ملڪ رڳو جهرڪين ۽

جهرڪين سانئي ٻرجي وڃي. گانگٽ سنڌ ۾ ١٠٠٠٠ آنا ٿو لاهي، ۽ ٻونٽرو سنڌ ۾ ٢٠،٠٠٠،٠٠٠ آنا ٿو لاهي. اڇي سادي ڪيولي بالغ ٿيڻ کان پوءِ رڳو پنهنجي ٻير ۾ ئي وڌي هوندي آهي ۽ پيئي آنا لاهيندي آهي - ڪيترن مهينن تائين هوءَ روز ٨٠٠٠٠ آنا لاهي ٿي. نديڙن پوپٽن جي جوڙيءَ کي ڇڏي ڏجي ته سندن اولاد يونائيٽڊاسٽيٽس جيڏي ملڪ ۾ جيڪي ٻه وڻ، ٻوٽا يا فصل آهن، تن کي ٨ سالن جي ٿورڙي عرصي ۾ کائي صفا چٽ ڪري ڇڏيندو. "ايل" مڇي حياتيءَ ۾ فقط هڪ ڀيرو آنا لاهيندي آهي، پر هوءَ جيڪڏهن آن وقت ننڍي آهي ته ان حالت ۾ ٻه هڪ ڀيري سان ١½ ڪروڙ ۽ وڏي آهي ته ٢ ڪروڙ آنا لاهي ويندي آهي. ڪن حقير پيماني تي رهڻ وارن تمام نديڙن جيوَن جي پيدائش جي رفتار ايتري ته تيز آهي، جو ٻين سببن ڪري سندن اولاد ۾ کوٽ نه پوي، ته ٿورن ڏينهن ۾ هنن جا ٻچا سڄيءَ زمين جي سمنڊن کي ڀري سگهائي ڇڏين. "ڪاڊ" مڇيءَ جي هرهڪ آني مان جيڪڏهن ٻچو پيدا ٿئي ۽ وڏي وڏو ٿئي، ته ٢٥ سالن ۾ ان مڇيءَ جي هڪ جوڙي جا ايترا ته ٻچا پيدا ٿي پوندا، جو گڏجي مڇيءَ ڌرتيءَ جيڏو هڪ وڏو ڍير ٺاهي سگهن ٿا.

جانورن ۾ ايتري، جا حد کان وڌيڪ پيدائش ٿئي ٿي، تنهن جو هڪڙو نتيجو "زندگيءَ جي دائمي ڪشمڪش" جي صورت ۾ ظاهر ٿو ٿئي. هيءَ زمين هڪ لڙائيءَ جو ميدان آهي. جانورن جون هڪڙيون ذاتيون پاڻ کي جيئري رکڻ لاءِ ٻين ذاتين تي هروقت حملا ڪنديون رهن ٿيون ۽ انهن کي نيست ۽ نابود ڪنديون رهن ٿيون. حيوانن جي دنيا ۾ هيءَ باهمي سوتمار لڙائي بيشمار صدين کان وٺي، يعني تڏهن کان وٺي جڏهن زندگي شروع ٿي آهي، هلندي پئي آئي آهي.

سائنسدانن جو چوڻ آهي ته اڄ جانورن جون ١٠ لک

ذاتيون موجود آهن، جن مان هرهڪ کي پنهنجا پنهنجا نالا ڏنا ويا آهن، ۽ انهن مان هرهڪ جي هلت چلت ۽ عادتن کي گهڻي ۽ حد تائين جانچيو ۽ پرکيو ويو آهي. تنهن کان سواءِ اٽڪل ١٠ لک ذاتيون دنيا ۾ شايد ٻيون به موجود آهن، جن کي اڃا خاص نالا نه ڏنا ويا آهن، ۽ جن متعلق ڪابه تحقيقات اڃا ڪانه ڪئي ويئي آهي. سائنس جو هيءُ به اندازو آهي ته جيتريون جانورن جون ذاتيون اڄ زنده آهن، تن کان ٢٠ کان ١٠٠ ڀيرا وڌيڪ ذاتيون صفحي هستيءَ تان هن کان اڳ غائب ٿي چڪيون آهن. اڄ جيڪي جبل ۽ ٽڪر اسين ڏسون ٿا، سي هڪ ڀيانڪ قسم جا وڏا قبرستان آهن، جن ۾ گذريل زماني جي فنا ٿيل حيواني دنيا جا ذخيرا دفن ٿيا پيا آهن. هنن ڏورين حقيقتن مان زمين تي گذري ويل ۽ هاندڙ زندگيءَ جي موتمار ڪشمڪش جي نوعيت ۽ پيماني جو ڪجهه نه ڪجهه اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

٢ - زائد عضوا

زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ جانورن جون ڪي ذاتيون ٻين ذاتين کي يا ته بلڪل فنا ڪيو ڇڏين، يا انهن کي ڪنهن قسم جي ماحول مان تڙي، ٻاهر ڪڍي، ٻئي قسم جي ماحول ۾ رهڻ تي مجبور ٿيون ڪن. جڏهن جانورن جي هڪ ذات پنهنجي قدرتي ماحول مان تڙجي، ٻئي هڪ اهڙي ماحول ۾ رهڻ تي مجبور ٿي ڪئي وڃي، جو هن لاءِ سوزون نه آهي، تڏهن سندس ڪي عضوا جي اڳئين ماحول ۾ هن لاءِ ضروري ۽ مفيد هئا، سي نئين ماحول ۾ هن لاءِ غير ضروري ۽ نڪما ٿيو پون. ساڳئي وقت ڪيس آن نئين ماحول ۾ رهڻ لاءِ ڪن نون عضون جي ضرورت پوي ٿي، جي وٽس اڳ موجود نه هئا.

جانورن ۾ پاڻ کي زنده رکڻ جي جيڪا صلاحيت موجود آهي، تنهن لاءِ هيءَ ڳالهه امڪان کان ٻاهر نه آهي ته هو پنهنجن ڪن غيرضروري عضون کي تبديل ڪري، پاڻ لاءِ نئين ماحول مطابق ڪن ٻين ضروري عضون ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن – تقريباً ائين جيئن اسان جي مائن يا ڀينرن کي ڪڏهن ڪڏهن وڏيءَ قميص مان ڦيرائي ننڍي قميص ٺاهڻ يا ڪوٽ مان ڦيرائي واسڪوٽ ٺاهڻ جي ضرورت پيش ايندي آهي. پکين جا پَرَ ڪرڙيءَ جهڙن ٻوڙَندڙ جانورن جي اڳين ڄنگهن مان ٺهيا آهن. پکين جي ارتقا اهڙن ئي زمين سان لڳي ٻوڙندڙ جانورن مان ٿي آهي، ۽ اها تبديل جي ٿيندي ٿيندي، آنهن جانورن جون اڳيون ڄنگهون بدلجي، پکين جي پَرن جي صورت وٺي بيٺيون. پکيءَ جي پَرَ جي بناوت اڄ به ڪرڙيءَ جي اڳينءَ ڄنگهه جي بناوت سان بلڪل ويجهي مشابهت رکي ٿي. پکيءَ جي پر ۾ هڏن جو ڇونڪ اهڙوئي آهي، جهڙو ڪرڙيءَ جي اڳينءَ ڄنگهه جو.

جانورن جا اهي عضوا، جي بلڪل نڪما ٿي چڪا هجن ۽ جن جي ضرورت هنن کي بلڪل محسوس نه ٿيندي هجي ۽ جن کي ڪم آڻڻ هنن بلڪل بند ڪري ڇڏيو هجي، تن جو آهستي آهستي سندن جسماني بناوت سان بلڪل غائب ٿيندو وڃڻ هڪ يقيني ڳالهه آهي. اهڙن عضون کي "خارج عضوا" يا زائد عضوا چيو وڃي ٿو. بدن جي اهڙن سست ۽ بيڪار عضون کي خوراڪ جو ملڻ بند ٿي ٿو وڃي، جنهنڪري آهي آهستي آهستي گهٽبا ويندا آهن، تان جو جيڪڏهن سندن مستي ڪافي وقت رهي، ته پوءِ صفا غائب ٿيو ٿا وڃن.

زائد عضون جي اهڙيءَ طرح غائب ٿي وڃڻ جا ڪيئي مثال موجود آهن – نانگن ۽ بلائن جي ٽنگن جو غائب ٿي وڃڻ هڪ اهڙوئي مثال آهي. نانگن جو نسل به ڪرڙيءَ جي ذات

وارن جانورن مان آهي، ۽ هو شروع ۾ ڇئن ڄنگهن تي هلندا هئا. پر زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ هنن لاءِ پيٽ تي سرڪڻ وڌيڪ مفيد ثابت ٿيو، جنهنڪري هنن جون ڄنگهون ڪم کان خارج ٿي پيون. سندن زندگيءَ جي طرزعمل ۾ هيءَ تبديلي اڄ کان ايترو تہ اڳي واقع ٿيل آهي، جو اڄ سواءِ ڪن چند حالتن جي، سندن ڄنگهن جا نشان بہ بلڪل غائب ٿي ويا آهن.

حيواني دنيا ۾ اهڙا بہ اڪثر مثال مان ٿا، جن ۾ خارج عضوا اڄان تائين ڪنهن نہ ڪنهن حد تائين موجود آهن. آهي عضوا، جي سندن ابن ڏاڏن لاءِ نهايت ضروري هئا، سي اڄ، ڪيترن جانورن جي حالت ۾، صفا گم ٿي ويا آهن يا گم ٿي وڃڻ واريءَ حالت ۾ آهن. اهو ان ڪري آهي، جو آنهن جانورن پنهنجي عادتن ۽ زندگيءَ جي طرزعمل ۾، تبديل ٿيل ماحول کان متاثر ٿي، ڪي بنيادي ڦيريون گهيريون آنديون آهن، جنهنڪري آهي عضوا هنن کي اڄ ڪنهن بہ ڪم ڪونہ ٿا اچن.

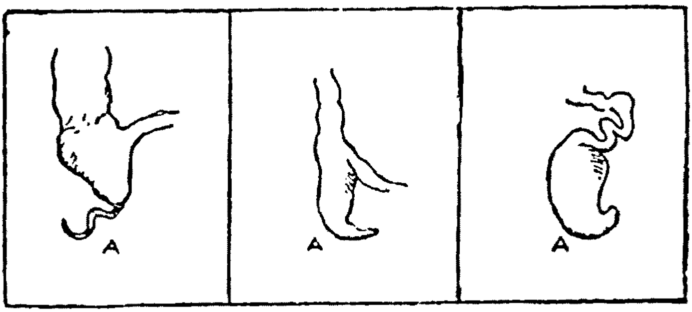

— ماڻهوءَ، باندر ۽ ڪتي جو زائد آنڊو —

زائد عضوا، تنهنڪري، آهي عضوا آهن، جن کي ڪو ڪم ڪونهي، ۽ جي بلڪل واندا وتا آهن ۽ پنهنجي دائمي واندڪائيءَ يا نڪمي هئڻ ڪري آهستي آهستي غائب ٿيندا

وڃن ٿا.

انسان ۾ ٻين جانورن جي بدن ۾ اهڙا سوين زائد عضوا سوجود آهن. خاص ڪري مٿينءَ سطح جي ميني جانورن ۾ اهڙا عضوا لڀن ٿا. انسان جي جسم ۾ ڪيئن يا سينو ڪيءَ جهڙو هڪ ضميمو (Vermiform appendix) ٿيندو آهي، جو هڪ زائد عضوو آهي، جنهن کي "اپينڊ سائيٽز" (زائد آنڊي جي) بيماريءَ جي حالت ۾ وڍي ٻاهر ڪڍي ڦٽو ڪبو آهي. هيٺينءَ سطح جي گهڻن جانورن ۾ هي عضوو سندن هاضمي واري سرشتي جو هڪ لازمي ۽ مفيد جزو آهي، جنهن ۾ ڪاڏو داخل ٿئي ٿو ۽ اتي اڳ ئي گڏ ٿيل ڪيمياوي مواد سان ملي، جلد هضم ٿي ٿو وڃي. گويا هيءُ عضوو، جو ماڻهوءَ جي بدني سرشتي ۾ هڪ بلڪل نڪمو عضوو آهي، سو هيٺينءَ سطح جي جانورن لاءِ سندن اوجهريءَ يا آنڊن جهڙو ئي ضروري ۽ ڪمائتو آهي. ڪٿي ۾ هيءُ آنڊي جو ضميمو سندس پيٽ جيڏو وڏو آهي ۽ هن لاءِ هي عضوو وڏيءَ اهميت وارو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ سندس ڪاڌو ايتري قدر ئي هضم ٿئي ٿو، جيترو سندس پيءَ اوجهريءَ ۾. پر ماڻهوءَ ۾، شايد هن ڪري جو هو اُبو ٿي ٿو هلي چلي، هيءُ عضوو نهايت نڪمو ٿي چڪو آهي. آن ۾ ڪاڌو، سواءِ ڪن اتفاقي حالتن جي، ڪڏهن به داخل ڪونه ٿو ٿئي؛ ۽ اهو اهڙو ته ضعيف ۽ بي طاقت آهي، جو منجهس ڪيتريون بيماريون سرجيو پون ٿيون. ڪڏهن نه ڪڏهن انسان جو هيءُ عضوو به، نانگ جي ڄنگهن وانگر يا پکين جي ڪنين تان ننهن وانگر صفا غائب ٿي ويندو.

انسان ۾ زائد عضون جا ٻيا به مثال سوجود آهن - جيئن ڪنن جون مشڪون، پيچ ۽ پيچ جون مشڪون، ڏيڍيون ڏند (جنهن کي غلطيءَ کان 'ڏاهپ جو ڏند' چيو ويندو آهي) ۽ بدن

ميدانن وارن جي گاهن يا هلڪي ٻج. غارن ۾ رهندڙ ڀيڻين جو ۽ زمين جي ٻرن ۾ رهندڙ ڪئن جون اکيون هنن لاءِ زائد آهن. هو هميشه اونده ۾ رهن ٿا، تنهنڪري هنن لاءِ اکيون ڪنهن به ڪم جون نه آهن. اکين هوندي به هو انڌا آهن. ساڳيءَ طرح گهريلو چوپائي مال جا سڱ به زائد آهن. جهنگلي حالت ۾ جڏهن هنن کي بگهڙن، رڇن ۽ ٻين خوفناڪ دشمنن کان پاڻ کي بچائڻو پوندو هو، تڏهن سندن سڱ ڪين ڪم ايندا هئا. پر هاڻي ته اهي سڱ، چراگاهن يا وٿاڻن ۾، جتي هو انسان جي پناهه هيٺ رهن ٿا، هنن لاءِ نهايت غير ضروري ۽ نڪما ٿي پيا آهن. ڪن حالتن ۾ ته ماڻهو پنهنجي مال جا سڱ پاڻ ئي وڍي ڇڏيندا آهن.

سيسر جون پويون ٽنگون زائد آهن. هو شروع ۾ هڪ بري جانور هو، ۽ چئن پيرن تي هلندو هو. پر زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ هن زمين ڇڏي، سمنڊ ۾ رهڻ وڌيڪ مفيد سمجهيو. نئين ماحول مطابق هن پنهنجي شڪل ۾ به تبديلي

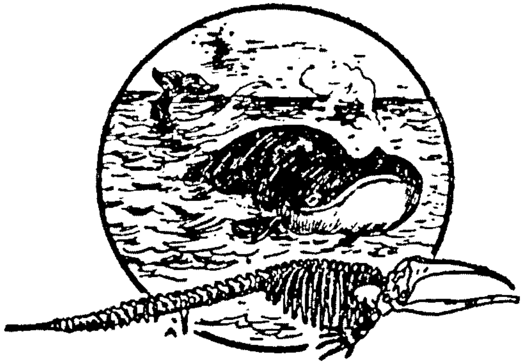

- گرين لئنڊ جو سيسر؛ ان جو هڏائون پڃرو، جنهن ۾ ان جون پويون زائد ٽنگون A نشان وٽ ڏيکاريل آهن -

آندي. هين وقت هن جون اڳيون ٽنگون صحيح سلامت آهن

۽ ڪيس ڪم پڻ ڏين ٿيون، پر سندس پويون چنگهون بالڪل
خارج ٿي چڪيون آهن، ۽ سڀئي سُسيي پڻ ننڍڙين هڏين
جي صورت ۾ وڃي بچيون آهن.
ٽاٽئن يعني ”ڏائينڊز“ جانورن مان گهٽن کي زائد ڪُر

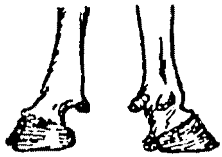

— ڳئون جا زائد ڪر —

(آڱوٺا) آهن. ڳئون، رڍ ۽ هرڻ جي پيرن ۾ ٻن ڪمائتن
ڪُرن جي مٿان (جي پڻ اصل ۾ هنن جا آڱوٺا ئي هئا) پٺئين
پاسي ٻه ننڍڙا ڪر زائد آهن. ڪتي جي اڳئين پير جو
هڪڙو ”آڱوٺو“ پڻ زائد آهي، جو پٽ تي ڪڏهن به
ڪونه ٿو لڳي. اوائلي ٽاٽئن جانورن کي، جن مان پيا
مختلف ٽئن وارا جانور پيدا ٿيا آهن، هڪڙي هڪڙي پير ۾
پنج آڱوٺا هئا - جهڙيءَ طرح انسان، پولڙي ۽ هاٿيءَ کي پنجن
آڱرين وارا پير آهن. پر گهٽين ذاتين مان ڪن هڪ ۽ ڪن
هڪ ڪان وڌيڪ پنهنجن پيرن جا آڱوٺا خارج ڪري ڇڏيا
آهن. ”هپوپوٽيمس“ جي هرهڪ پير ۾ چار آڱوٺا آهن –
هڪ هڪ آڱوٺو خارج ڪري ڇڏيو اٿس. ”رنوسيرس“ جي
پيرن ۾ باقي ٽي ئي آهن، ۽ ٻه ٻه خارج ٿي چڪا آهن.
جانورن جي گهٽين ذاتين، مثلاً ڳئون وغيره، کي باقي فقط
ٻه ٻه ”آڱوٺا“ وڃي بچيا آهن. گهوڙي کي اڄ فقط هڪ
آڱوٺو يعني سنب وڃي رهيو آهي. اهڙن گهم ٿي ويلن
آڱوٺن جا نشان اڄ به انهن سڀني جانورن جي پيرن ۾
موجود آهن.

نانگ هڪ قسم جي ڪرڙي آهي. عام طرح جيڪي ڪرڙيون گهر ۾ پٽين تي ڊوڙنديون ڏسڻ ۾ اينديون آهن، آهي ۽ سندن همذات جانور جن مان اڄ به گهڻا غائب ٿي چڪا آهن، سي سڀئي انگريزيءَ ۾ "لزرڊ" جي نالي سان مشهور آهن- [سنڌيءَ ۾ ڪين "ڪرڙا" ڪٺي چئجي ته موزون ٿيند و.]

نانگ انهيءَ ذات جي جانور جي نسل مان آهي. چنگهن واري نانگ کي "ڪيرڙو" ۽ چنگهن بنا "ڪرڙيءَ" کي نانگ ٿو چيو وڃي. نانگ جو هڪ قسم (Glass Snake) آهي، جنهن کي چمڙيءَ اندران چار چنگهون آهن - جيتوڻيڪ هو انهن چنگهن کي استعمال نه ڪندو آهي، ۽ نه ڪي آهي ٻاهران ڏسڻ ۾ نه اينديون آهن. آن جي زندگيءَ ۾ اهڙا تبديلي ايتري اچا واقع نه ٿي آهي، جو سندس بدن مان آنهن چئن چنگهن جا نشان صفا غائب ٿي ويا هجن.

نانگ کي فقط هڪڙو ڦڦڙ ٿيندو آهي. سندس اصلوڪن ابن ڏاڏن کي ٻه ڦڦڙ هوندا هئا. پر هن وقت سندس بدن ايترو ته سوڙهو آهي، جو آن ۾ ٻئي ڦڦڙ جيتري جاءِ ڪانهي. هو هن وقت ٻنهي ڦڦڙن جو ڪم هڪڙي ڦڦڙ کان وٺي ٿو، جنهنڪري سندس اهو ڦڦڙ وڏي سندس سڄي بدن ۾ ڦهلجي ويو آهي. باقي ٻئي ڦڦڙ جا رڳو سندس بدن ۾ معمولي نشان بيٺا آهن.

گهڻو ڪري سڀني جانورن ۾، ڦڦڙن ۽ ٻڪين وانگر ٻه گرڙيون آهن، پر پکين کي فقط کاٻي پاسي واري گرڙي ڪم ڏئي ٿي، جنهن ۾ سندن آنا پيدا ٿين ٿا. باقي سندن ساڄي پاسي واري گرڙي خارج ٿي چڪي آهي، ۽ هڪ معمولي نشان جي حالت ۾ وڃي بچي آهي.

انسان ۽ ٻين گهڻن ڪرنگهي وارن جانورن کي گوڏي کان وٺي مٿري تائين ٻه هڏا ٿيندا آهن- هڪڙو "وڏي نري"

۽ ڀيو ”نانڍي نَرِي“ سڏبو آهي. ڍڳين ۽ ڀين کن ٽنائُتن جانورن کي آن جاءِ تي فقط هڪ هڏو، وڏيءَ نريءَ جو، ٿئي ٿو. ڪين نانڍيءَ نريءَ جي جاءِ تي هڪ نهايت سنهڙي هڏائين آنگهه ٿئي ٿي، جنهن سان هو ڪو ڪم ڪو نه ٿا وٺن. گويا اها آنگهه سندن حالت ۾ بلڪل خارج ۽ زائد آهي.

جيتن کي گهڻو ڪري ٻَرَنَ جا ٻه جوڙا ٿيندا آهن، پر مکين کي فقط هڪ جوڙو ٿئي. سندن پٺين کنڀن جو جوڙو فقط ٻن ٻُونبڙن جي حالت ۾ وڃي رهيو آهي. ڪن جيتن جا وري اڳيان کنڀ سُسي مُسي باقي رڳو ذرڙا وڃي بچيا آهن. نَر تيڏي کي کنڀن جا ٻه جوڙا ٿيندا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن اڏامڻ وقت ڪين ڪم ايندا آهن. پر مادي تِڏ کنڀن هوندي به اصل ڪو نه اڏامي. سندس کنڀ هِن لاءِ بيڪار ٿي چڪا آهن ۽ ڪيس اڏامڻ جي ڪم نٿا اچن. ”پورهيت“ ماکيءَ جي مکين ۽ ڪيولين، يعني اهي جيڪي رڳو ڪم يا پورهيو ڪنديون آهن، تن کي به آنن پيدا ڪرڻ واريون ڳوٿريون ٿينديون آهن، پر اهي هُنن لاءِ نڪميون ۽ زائد آهن.

ڳئونءَ کي کير وارا چار ٿڻ ٿيندا آهن، پر ماڳهين وقت ڪيس ٻه ٿڻ ٻيا به ٿيندا آهن، جي زائد يا خارج اٿس. ڇين ملڪ ۾ رڍن جي هڪ قسم جا ڪن سُسي سُسي، ايترا ته ننڍا ٿي ويا آهن، جو مس مس ٿا ڏسي سگهجن. ڪتن ۽ ٻلن جون ڪي ذاتيون آهن، جن کي پڇ ٿئي ئي ڪو نه، تڏهن به ڪين پڇ جي جاءِ تي نشان طور ننڍڙي ٻُنڍڙي ٻيٺي هوندي آهي. ٻوڙهين ٻڪرين کي سڱن جي جاءِ تي ڪڏهن ڪڏهن معمولي ٻُنبيون نڪري پونديون آهن، جي جيڪڏهن ڪن حالتن ۾ وڌي چڙٻيون، ته ٿوري وقت ڪان پوءِ وري نڪري پيهنديون آهن.

ڪيترن ٻوٽن ۾ سندن گلن جا پتا ۽ ٻيا ڀاڱا ڪو خاص ڪم ڪو نه ٿا ڏين، پتن جو ڪم آهي ته پنهنجي خوشنما

۽ رنگا رنگي شڪل سان جيتن کي گل ڏانهن ڪشش ڪري آڻين، ته جيئن هڪ گل جو ٻئي گل سان، يا هڪڙي گل ۾ نَر وار ۽ مادي وار جو پاڻ ۾ اڳ يا سيلاپ ٿئي. ڪيترن گلن ۾ هيءَ ڪم نروار خود يا وري پاسي وارا پڻ ڪن ٿا. ڪدوءَ جي ول ۾ ويڙهين وانگر تندون ٿينديون آهن، جي آن کي مٿي ڪنهن وڻ تي يا ٻيءَ ڪنهن جاءِ تي چڙهڻ ۾ ڪم اينديون آهن؛ پر ڪدن جا ڪيترا قسم آهن، جن کي هٿ سان پوکيو ٿو وڃي ۽ جن لاءِ مٿي چڙهڻ ضروري ڪونهي- تن ۾ آهي تندن جون ويڙهيون بلڪل معمولي ۽ ننڍڙ نالي ماتر ٿينديون آهن.

ٻين جي خون تي يا محنت تي پاڃڻ وارن جانورن ۾ ته هيڪاري گهڻا عضوا بيڪار ۽ زائد ٿي چڪا آهن. جنهن وقت هو آزاد ۽ پنهنجي سڃهن زندگي گذاريندا هئا، تڏهن هنن وٽ جيڪي عضوا موجود هئا، تن مان ڪيترا اڄ، سندن ٻين جي ڪمائيءَ يا خون تي پاڃڻ واري جياپي اختيار ڪرڻ ڪري،

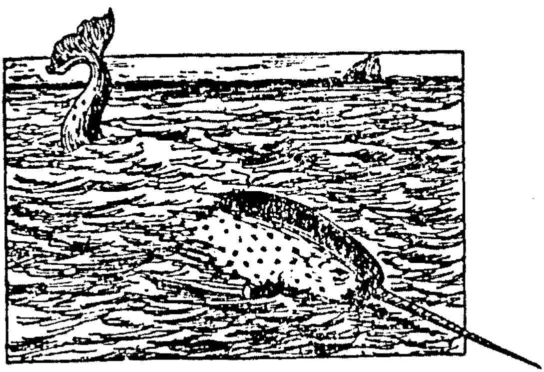

- "نروهال" سيسر -

بلڪل نڪما ۽ زائد ٿي چڪا آهن. "نروهال"، جو هڪ سيسر جو قسم آهي ۽ اتر ٿڌي ڪمربند جي سمنڊ ۾ رهي ٿو، تنهن

ڪي جملي ۾ ڏند آهن، جي سندس منهن مان ٻاهر نڪتل هوندا آهن. پر سندس هڪ ڏند ٦ ڪان ٨ فوٽن تائين ڊگهو ٿيندو آهي، ۽ ڪيس دشمنن تي حملي ڪرڻ ۾ يا برف ڪي ڀڃڻ ۾ ڪم ايندو آهي، ۽ ٻيو ڏند بلڪل خارج ٿي ويل آهي ۽ ڪيس ڪنهن به ڪم نه اچڻ ڪري فقط سندس منهن ڪان ٻاهر هڪ ننڍڙيءَ ڏندڙيءَ طور وڃي رهيو آهي. آسٽريليا ۾ هڪ قسم جا ڪتا ٿيندا آهن، جن ڪي اوائلي دور ۾ پيٽ هيٺان هڪ قسم جي جهولي ٿيندي هئي، جنهن ۾ هو ضرورت وقت پنهنجا ٻچا لڪائي ڇڏيندا هئا؛ پر هاڻي پنهنجن ٻچن ڪي هو ڪڏهن به آن جهوليءَ ۾ پناهه نٿا ڏين، جنهنڪري سندن اها جهولي سوس ڪائي، پيٽ سان چنبڙيل هڪ ڇيڇڙي جي حالت ۾ وڃي رهي آهي.

انسان جو ٽيهون ڏند ٿئي ٿو، جنهن ڪي غلطيءَ ڪان ”ڏاهپ جو ڏند“ چيو ٿو وڃي، جو هڪ زائد چيز آهي ۽ آهستي آهستي ڪم ٿيندو ٿو وڃي. اهو ڪافي عرصي ڪان پوءِ نڪرندو آهي. ڪيترن ماڻهن کي ته اهو ڏند سڄيءَ عمر ۾ ڪونه ٿو نڪري. گهڻن جانورن ۾، ۽ خود انسانن ۾ به، اک جي اندرينءَ ڪنڊ وٽ اک جــي ”ٽئين ڇپر“ جا نشان ڏسي سگهجن ٿا. پکين، ڪچائن ۽ ڪن ٻين جانورن لاءِ هيءُ نهايت نفيس پردي جهڙو ”ٽيون ڇپر“ اڄ به ڪمائتو آهي، ۽ جڏهن سندن اک جا ٻيا به ڇپر کليا پيا هوندا آهن، تڏهن ضرورت وقت، هو آن ٽئين ڇپر کي ڇڪي، پنهنجيءَ اک کي ڍڪي ڇڏيندا آهن.

انسان ۽ انسان نما باندرن جو پڇ به هڪڙو خارج يا زائد عضوو آهي، جو فقط هڪڙي سان ڳنڍيل ٽن يا چئن ريڙهين جو ٺهيل ٿو ٿئي. جڻ ڪان اڳ سندن اهو پڇ ٿورو ڊگهو ٿو ٿئي ۽ آن کي لوڏڻ لاءِ ڪين ضروري مشڪون پڻ ٿين ٿيون. انسان جي حالت ۾، خاص ڪري جڻ وقت، ڇمڙيءَ

اندران پيچ جي بناوت بلڪل پڌري هوندي آهي. ننڍڙي ٻار جي ٻنيءَ واري ڪنڍي جي پڇڙيءَ وٽ ڏونگريءَ ۾ ٥ ۽ ڏمچيءَ وٽ ٤ ريڙهيون ٿينديون آهن. مگر وڏي هوندي آهي ريڙهيون ملي، ٻه يڪا هڏا ٿي پونديون آهن. ٻڪيءَ جو موجوده پُڇ پڻ سندس اڳئين پڇ جي پيٽ ۾ هڪ معمولي نشان طور ٿي وڃي رهيو آهي. قديم زماني جي ٻڪين جا هڏاوان ڍانچا صحيح سلامت يا بگڙيل حالت ۾ ڪٽي جبلن ۾ اندر پوريل لڌا ويا آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪين آن اوائلي دور ۾ وڌن ريڙهين وارا ڊگها ڊگها پڇ ٿيندا هئا.

زائد يا خارج بناوت جا نشان جتي ڪٿي عام جام موجود آهن. حيواني ارتقا ۾ اهڙين ڳالهين جو هئڻ هڪ لازمي ڳالهه آهي؛ ۽ هينن مان امان کي خبر پئجي سگهي ٿي ته هاڻوڪي وقت تائين زندگيءَ جي اوسر ڪهڙيون ڪهڙيون منزلون پوريون ڪري چڪي آهي. جيئن ڪو قافلو، رستي ويندي، ڏوڙ ۽ دز اڏائيندو، پنهنجن پيرن جا نشان ڇڏيندو هميشه اڳتي وڌندو ويندو آهي، تيئن حيواني ارتقا ۾ اهي مٿي بيان ڪيل زائد شيون به هڪ قسم جي ڏوڙ يا دز آهن، هڪ قسم جا نشان آهن، جن کي ڏسڻ، جانچڻ ۽ پرکڻ مان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته انسان کي اڄ تائين حيواني زندگيءَ جي ڪهڙن مرحلن مان گذرڻو پيو آهي.

ساڳيءَ طرح آنهن مرحلن مان گذرڻ وقت هُن پاڻ سان انفرادي توڙي اجتماعي حيثيت ۾ ڪيتريون ئي ذهني خصوصيتون پڻ آنديون آهن، جي هن ’لاءِ اڄوڪي وقت ۾ بلڪل خارج ۽ زائد ٿي چڪيون آهن، جن مان هن کي ڪوبه فائدو ڪونهي، جن جي ڪيس ڪابه ضرورت ڪانهي، پر تنهن هوندي به هو آنهن غير ضروري، غير مفيد ۽ باسي خيالن، رسمن ۽ رواجن، سياسي، مذهبي، اقتصادي ۽ پنگتي مرشتن کي چرين وانگر يا

هڪ مثل ماڻهوءَ وانگر چيڙيو پيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن عجب
وٺي ويندو آهي ته ڇو هرڪا قوم، هرڪا جماعت، هر عقيدي
جا پوئلڳ فقط پنهنجي پنهنجي عقيدي ۽ پنهنجي پنهنجي رسم
رواج ۽ پنهنجن پنهنجن خيالن کي صحيح سمجهيو ويٺا آهن ۽
ٻين سڀني کي هميشه يا غلط يا بيوقوف تصور ڪندا ٿا رهن!
فقط پاڻ کي ۽ پاڻ سان تعلق رکندڙ هر چيز کي صحيح ۽
سچي سمجهڻ جي هٺ ـ ڌرمي فقط انهن ماڻهن ۾ ٿي سگهي ٿي،
جي سمجهن يا مڃين ٿا ته هيءَ دنيا ساري جي ساري جيئن
اڄ آهي تيئن ئي اصل ۾ هئي ۽ منجهس شروع کان وٺي اڄ
ڏينهن تائين ڪابه ڦير گهير نه آئي آهي.

جيڪي ماڻهو ائين مڃين ٿا، انهن لاءِ اها اسڪان کان
ٻاهر ڳالهه آهي ته هو محسوس ڪن ته جن ڳالهين کي يا
جن رسمن رواجن يا جن مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي ڳالهين کي
هو صحيح سمجهن ٿا، سي ڪڏهن غلط به ٿي سگهن ٿيون.
دائمي تبديل واري اٽل قدرتي قانون کان هـو بلڪل غير
واقف آهن.

٣- زائد جبلتون

انسانن ۽ ٻين جانورن جي ذهن ۾ سندن زائد جبلتون بلڪل
انهن ئي سببن ڪري رهنديون پيون اچن، جن سببن ڪري
سندن زائد عضوا سندن جسمن ۾ رهندا ٿا اچن. جاندار شين
جي نه رڳو جسماني بناوت بلڪ دماغي حالت، سڀاءُ ۽ هلت
چلت پڻ ماحول مطابق آهن. پاڻ کي جيئري رکڻ لاءِ جانورن
وٽ نه رڳو گهربل عضوا آهن بلڪ سندن مَنورتي پڻ اهڙي
قسم جـي واقع ٿـي آهي، جـو ڪين اهڙيءَ هلت چلت يـا
طرز عمل ڏانهن مائل ٿيڻو ئو پوي، جا ڪين ڪامياب گذاري
لاءِ موزون ۽ مناسب هجي.

هر جاندار جي مَنورتيءَ ۾ ڪيئي فطري خواهشون يا لاڙا موجود آهن، پر جانورن جي ڪا ذات، جيڪڏهن پنهنجي جياپي لاءِ، پنهنجي اصلوڪي ماحول سان مجبوراً نڪري، وڃي ڪنهن نئين ماحول ۾ رهائش اختيار ڪري ٿي، ته عين ممڪن آهي ته هن جي منورتيءَ ۾ اهڙيون خواهشون يا لاڙا موجود هجن، جي ان لاءِ نئين ماحول ۾ ضروري ۽ مفيد نه هجن. سندس اهڙين بيڪار خواهشن، لاڙن يا جيبلتن کي زائد جبلتون چيو ٿو وڃي*

زائد جبلتون اهي جبلتون آهن، جي زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ ڪنهن جانور کي نين حالتن ۾ ڪم نه اچي سگهن. انسان ۽ ٻين جانورن ۾ جيئن زائد عضوا آهن، تيئن منجهن چند زائد جبلتون پڻ موجود آهن. آهي زائد جبلتون ۽ هلت چلت جا زائد طريقا منجهن فقط انهيءَ ڪري رهندا ٿا اچن، جو انهن کي قائم ٿئي بيشمار عرصو گذري چڪو آهي ۽ آهي اهڙا ته مضبوط ۽ بائدار ٿي ويا آهن، جو انهن جو صفا ڪم ٿي وڃڻ ايترو جلد ۽ سولائيءَ سان ممڪن نٿو ٿي سگهي. ماڻهوءَ جي آنڊي ۾ جيئن آپنڊڪس (ضميمو) آهي ۽ اونداهن غارن ۾ رهندڙ مڇيءَ کي جيئن اکيون آهن، تيئن ساهوارن جون آهي زائد جبلتون به جيتوڻيڪ هنن لاءِ بلڪل نڪميون ۽ غيرضروري ٿي چڪيون آهن، تنهن هوندي به آهي منجهن صفا فنا ٿي نه سگهيون آهن.

پاليل جانورن جي هاڻوڪي گهرو ماحول ۽ سندن

---

*[اهو لاڙو يا اها خواهش، جا ڪنهن جانور ۾ فطري طور موجود آهي، يعني جا هو پنهنجي زندگيءَ ۾ نئينءَ طرح ڪونه ٿو پرائي، پر ٻا ڪيس سندس وڏن کان شروع ۾ ئي جڻ ورثي ۾ ملي آهي، تنهن لاڙي يا خواهش کي (سنڌيءَ ۾ ٻئي ڪنهن تز لفظ معلوم نه هئڻ ڪري) ”جبلت“ چيوڙو وڃي]۔

اصلوڪي جھنگلي ماحول ۾ تمام گھڻو فرق آهي. اُنهيءَ سبب ڪري منجهن زائد جبلتون نهايت گھٽي انداز ۾ موجود آهن. سندن هي زائد جبلتون فقط تڏهن سمجهي سگهبيون، جڏهن سندن جهنگلي ماحول کي خيال ۾ رکبو، جنهن ۾ هو ڪيتري عرصي کان وٺي رهندا پئي آيا. جبلتون سندن جهنگلي سنورتيءَ جا باقي وهيل نشان آهن، جن کي انسان پنهنجي "هٽراڌ و چونڊ" رستي صفا ميساري نه سگھيو آهي. ٻيلن، جبلن ۽ وسيع چراگاهن ۾ هنن جانورن لاءِ آهي سڀ جبلتون نهايت ضروري هيون، پر سندن هاڻوڪي هٽراڌو ماحول ۾ آهي ساڳيون جبلتون هنن لاءِ غيرضروري آهن، بلڪ ڪن حالتن ۾ نقصانڪار پڻ آهن. *

۴- ڪتن ۾ وحشي جيوت جا نشان

ڪتي ۾ جيڪي زائد جبلتون آهن، تن مان چار نهايت مکيه آهن: مثلاً، شڪار ڪرڻ واري، رڍن يا ٻڪرين کي ڪاڏي لاءِ نه پر مزي خاطر مارڻ واري، سمهڻ وقت چوطرف ڦيرا پائڻ واري، ۽ اونايون ڪرڻ واري.

ڪيترن ڪتن کي ڏسبو ته جيتوڻيڪ سندن پيٽ ڀريل هوندو آهي، تڏهن بہ شڪار لاءِ هيڏانهن هوڏانهن واجهه وجهندا ۽ جهوتون هڻندا وتندا آهن. مثال طور "ريڍار ڪتي" کي جيڪڏهن پاڻ سان گھمائڻ وٺي وڃبو، تہ هو ماڻهوءَ جي پٺيان ڪين هلندو ۽ نڪي پاسو ياسي ۾ ڏيئي هلندو، مگر هيڏانهن هوڏانهن وتندو نوسيندو ۽ ڏرن دڪن ۽ ڪڏن ڪوڙن ۽ ٽپن ٻوڙن ۾ وتندو ۽ نهاربندو جانچ پڙتال ڪندو. جيڪڏهن ڪا چرندڙ پرندڙ چيز ڪيس هٿ لڳي ويئي، تہ ان کي ڊوڙائيندو

* [هن باب ۾ فقط گھرو يا پاليل جانورن جي زائد جبلتن جو بيان ڪرڻو آهي. انسان جي زائد جبلتن جو ذڪر چوٿين ۽ پنجين باب ۾ ڪيو ويندو.]

۽ سمڪن هوندو تہ ماري ڇڏيندو، اهڙيءَ روش جي هڪ گهيٽي ۾ يا ڇيلي ۾ هرگز توقع رکي ڪين سگهبي.

تنهن جو سبب فقط هيءُ آهي تہ ڪتو هڪ بدليل بگهڙ آهي. سندس ابن ڏاڏن جو گذران پکين، سهن، ردن ۽ ٻين جانورن تي هوندو هو، جن کي هو شڪار ڪري، پنهنجن تکن ڏندن سان چيري ڦاڙي وجهندا هئا. پر هاڻوڪو ڪتو تہ ڇت ۾ ئي ڪاڻ جو عادي ٿي ويو آهي. هو نالي ماتر شڪار هاڻي فقط اِن ڪري ٿو ڪري، جو سندس ابا ڏاڏا شڪاري هئا، ۽ هو پنهنجي اُن شڪار واريءَ جبلت کان مجبور آهي. ڪتن جي اها شڪار واري جبلت جيتوڻيڪ اڄ ڪين ڪوبہ ڪم ڪونہ ٿي ڏئي (سواءِ انهن ڪتن جي، جيڪي خاص طرح شڪار لاءِ پاليا ٿا وڃن)، مگر اها سندن جبلت ڪا سنجهاڻپ بلڪل غائب ٿي ڪانہ ويئي آهي.

”ريڍار ڪتي“ کان هاڻي رڍن ۽ ٻڪرين چارڻ جو

— ريڍار ڪتو —

ڪم ورتو وڃي ٿو. هو هاڻي رڍن ۽ ٻڪرين جا ڌڻ ٻهرائي ٿو، ورائي ٿو، ۽ سونائي واڙن ۾ آڻي ٻيهاري ٿو.

هو انسان جي نظرداريءَ هيٺ ايترو ته پنهنجي اصلوڪيءَ طبع کي ڀلجي چڪو آهي، جو رڍون ۽ ٻڪريون، جيڪي سندس چاري ۾ ڏنيون وينديون آهن، تن کي عام طرح سنڀاليندو ۽ بچائيندو آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن اوچتو هو پنهنجي اصلوڪيءَ طبع جي جولان هيٺ ايتريءَ حد تائين اچي ويندو آهي، جو پنهنجا سمورا "فرض" وساري غريب رڍن کي مارڻ ۾ مشغول ٿي ويندو آهي. هو جڏهن ائين ڪندو آهي، تڏهن ڪو ماريل رڍن جو گوشت ڪين ويهي کائيندو آهي ۽ نڪي سندن رت پيئندو آهي. هو ويچاريءَ رڍ کي ڳچيءَ ۾ چڪ هڻي، ڏونڌاڙي ڏونڌاڙي ڇڏي ڏيندو آهي؛ جتي هوءَ رت وهائي وهائي، آخر پاڻهي مري ويندي آهي. آن حالت ۾ هو رڍون انهيءَ لاءِ نه ماريندو آهي ته کيس ڪا بک آهي؛ مگر اِن لاءِ ته سندس اصلوڪي جبلت، رکي رکي، ٻيهر ايتري ته غالب پئجي ويندي آهي، جو هو ائين ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهندو آهي. هيءَ مارڻ ۽ چيرڻ ڦاڙڻ واري جبلت، جيڪا بگهڙ ۾ اڃا به پنهنجي شديد روپ ۾ موجود آهي، "ريڍار ڪتي" ۾ به موجود آهي، مگر آن ۾ گهڻي عرصي کان نڪمي رهڻ سبب، بلڪل ڪمزور ۽ ضعيف ٿي چڪي آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن جڏهن هيءَ اوائلي جبلت منجهس سجاڳ ٿئي ٿي، تڏهن هو ڪتي مان ڦري، ٿوري وقت لاءِ، ساڳيو بگهڙ بڻجي ٿو پوي.

ڪتو جڏهن ويهڻ جي ڪندو آهي، تڏهن آن جاءِ تي ڪجهه وقت لاءِ چوڌاري ڦيريون پائيندو آهي. هو ائين اِن لاءِ ٿو ڪري، جو هو جڏهن جهنگلي حالت ۾ يعني اڃا بگهڙ هوندو هو، تڏهن کيس جهنگ ۾ گاهه مٿان ويهڻو پوندو هو، تنهنڪري هن لاءِ نهايت لازمي هو ته ويهڻ کان اڳ گاهه کي لتاڙي پنهنجي ويهڻ جي جڳهه تيار ڪري. ڊاروِن جو چوڻ آهي ته هُن هڪڙي ڪتي کي ويهڻ کان اڳ ائين ٢٠ ڦيريون

پائيندي ڏٺو ۽، سندس خيال موجب، ڪتي جي اها عادت سندس (بگهڙ واريءَ) گذريل زندگيءَ جي يادگار آهي. ڪتي جو هيءُ عمل هاڻي ڪيس ڪوبہ فائدو ڪونہ ٿو پهچائي ۽ الٽو سندس وقت ضايع ٿو ڪري، ڇاڪاڻ تہ هاڻي ڪيس جهنگ ۾ گاهہ مٿان ويهڻو ڪونہ ٿو پوي. هاڻي تہ ڪيس گهٽو ڪري صاف فرش تي يا ڳوڻ ۽ گلم تي ويهڻو پوي ٿو.

ڪتا هميشہ ڀونڪندا آهن، پر ڪڏهن ڪڏهن، اوچتو اوچتو، هو هڪ قسم جو عجيب ۽ خوفائتو آوناڙ پڻ ڪندا آهن. حقيقت هيءَ آهي تہ ڪتي کي ڀونڪڻ جي عادت گهريلو زندگيءَ ۾ رهڻ جي ڪري ئي پلئہ پيئي آهي. نہ تہ هوندن بگهڙ هميشه آوناڙ ڪندا آهن. جڏهن ڪو بگهڙ ٽڪريءَ تي چڙهي، وڏو ۽ زورائتو آوناڙ ڪندو آهي، تڏهن ٻيو بگهڙ ميلن جي پنڌ تي آن جي جواب ۾ واپس آوناڙ ڪندو آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هو هڪٻئي کي ڳولي لهندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ڪتو پڻ پنهنجي انهيءَ اصلوڪي آواز کي ياد ڪندو آهي.

وهم پرست ۽ وسوسائي ماڻهو ڪتن جي اِنهيءَ قسم جي آوناڙ مان عام طرح هيءُ مطلب ڪيندا آهن تہ ڪو اوڙي پاڙي ۾ موت ٿيڻو آهي يا اهڙي ڪا ٻي آفت اچڻي آهي، ۽ گويا آن جو آهو اڳواٽ کين ڇتاءُ ملي رهيو آهي. جيڪي ماڻهو ائين سمجهندا آهن، سي پاڻ بہ گويا پنهنجي گذريل وحشي زندگيءَ جي هڪ قديم عادت ظاهر ڪندا آهن ۽ ثابت ڪري ڏيکاريندا آهن تہ مٿن آن قديم وحشي زندگيءَ جا آثار اجا تائين قائم بيٺل آهن. قديم زماني ۾ جڏهن علم جو نالو نيشان بہ ڪونہ هوندو هو، تڏهن انسان ويچارو قدرت جي مختلف ڪرشمن کي سمجهڻ لاءِ يا پنهنجن مرادن پائڻ ۽ مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ عجيب قسم جي نشانين ۽ سوڻن ساڻن مان ئي ڪم وٺندو هو.

جيڪڏهن پنج آن سؤ سال تاريخ جا ورق پوئتي ورائبا، تہ ڏسبو تہ ان زماني ۾ موجوده قسم جي علم ۽ سائنس جو نالو بہ ڪونہ هو ۽ اها ڳالهہ ڪنهن کي خواب خيال ۾ بہ ڪانہ هئي تہ ڪا هرڪا چيز هرهنڌ ۽ هميشه فطرتي قانونن ۽ قدرتي قاعدن جي ٺيءِ هيٺ هلي چلي سگهي ٿي. جاهايت واري زماني جي سوچ جو نمونو اڄا بہ گهڻي قدر اسان ۾ موجود آهي.

٥ - ٻليءَ ۾ وحشي جيوت جا نشان

گهريلو ٻلي جهنگلي ٻليءَ جي نسل مان آهي. جيڪڏهن اوهين پنهنجن گهرن ۾ ٻلين جي چال چلت کي غور سان جانچيندا، تہ ڏسندا تہ منجهن ڪيتريون اهڙيون عادتون آهن، جن جو تعلق منڍن قديم جهنگلي زندگيءَ سان وڃي ٿو لڳي.

ڪتن جي عادت آهي تہ هو پنهنجي شڪار جي پٺيان پوندا آهن ۽ ان ڪي پڇائي پڇائي ماريندا آهن. ڪتي جي سموري خاندان ۾، جهڙوڪ بگهڙ، لومڙ ۽ گدڙ وغيره، ويندي گهريلو ڪتي ۾ بہ، اهائي عادت آهي. پر ٻليءَ جي خاندان جو طريقو ٻيو الڳ آهي. ٻلي لڪندي، چپندي ۽ پير پير ۾ ڏيندي، پنهنجي شڪار جي ويجهو ايندي، ۽ جنهن وقت ڏسندي تہ شڪار بنهہ ويجهو آهي، تنهن وقت اوچتو ٽپي وٺي مٿانئس ٽپو ڏيندي. ٻليءَ جي خاندان جي سڀني فردن، جهڙوڪ شينهن، چيتي، واگهہ ۽ جهنگلي ٻليءَ جو اهو ٿي طريقو آهي. گويا ٻليون شڪار ڪن لڪ چپ ۽ دولاب سان، ڪتا ڪن پنهنجي تيز رفتار جي آڌار تي.

گهريلو ٻليون پڻ ڪتن وانگر چٽ مان ٿي لڪي ڪائينديون آهن. منجهانئن گهڻين کي ڪنهن شيءِ کي ليڪي چيي جهٽ هڻڻ جو ڪوموقعو ٿي مشڪل ملندو هوندو. پر دولاب سان جهاڻ جي جهوني عادت اڃا تائين بہ منجهن موجود

آهي. توهان ڪيترا ڀيرا ڏٺو هوندو ته ٻلي پنهنجي منهن ڪٺي ڪنڌ پاسي ڪان لڙڪيل شيءِ کي يا ڪنهن ٽنڊڻ کي يا ڪنهن مک کي يا ٻيءَ ڪنهن اهڙيءَ چيز کي به ائين ٿي پيئي ليڪي ۽ ڇڪي ڇڪي جهٽ هڻندي. ائين ڪرڻ سان گويا هوءَ پنهنجي اصلوڪيءَ جبلت کي استعمال ڪرڻ جو موقعو ڏيندي آهي.

ٻلين ۾ ٻي هڪڙي عادت هيءَ هوندي آهي تـه هو ڪنهن وڻ يا ٿنڀي جي پاڙ وٽ اچي، پنهجن چنبن سان پيئون روڙيندي ۽ ڪرڙينديون آهن. ائين ڪرڻ سان گويا هو پنهنجن سست ۽ ٿڪل ننهن کي ورزش ڏينديون آهن. جهنگلي ٻلين کي پنهنجن ننهن کي بار بار استعمال ڪرڻ جا هروقت موقعا ملندا رهن ٿا، ڇاڪاڻ تـه هـو انهن جي ٻي مدد سان وڻن تي چڙهنديون آهن ۽ آسپاس جون شيون جهلينديون آهن. پر گهريلو ٻلين کي وڻن تي چڙهڻ يا شين کي چنبن ۾ جهلڻ جو موقعو خير ڪو ملي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح سندن ننهن اندر پيرن ۾ سست ۽ بيڪار رهي رهي، ٿڪجي ٿا پون.

ٻليءَ جي پنجي جي خاص ڳالهه هيءَ آهي ته ان جا ننهن اندر ۽ ٻاهر سولائيءَ سان اچي وڃي سگهن ٿا. ان جي پير ۾ اهڙيون ڪي مشڪون آهن، جن جي مدد سان هوءَ پنهنجن ننهن کي پنهنجي مرضيءَ موجب اندر ۽ ٻاهر آڻي سگهي ٿي. تنهڪري جڏهن ٻلي پنهنجن ننهن کي ٻاهر ڪڍي، ڪنهن وڻ يا ٿنڀي کي ڪرڙي ٿي، ته ائين سمجهڻ کپي ته هوءَ انهن کي سانٺاري رهي آهي. سندس اهي ڏاڍا کي تہ هروقت آهي ننهن شڪار ڪرڻ ۽ وڻن تي چڙهڻ لاءِ ڪم ايندا هئا، پر هاڻي گهريلو ٻليءَ ۾ اهي ننهن توڙي انهن کي اندر ڪڍڻ ۽ ٻاهر آڻڻ جون مشڪون، ڪجهه حد تائين، زائد ۽ فضول آهن، جي ڪيس ڪو گهڻو ڪم ڪونه ٿيون ڏين.

ٻليءَ ۽ ڪتي جي نفسيات ۾ هڪڙو فرق آهي، جيڪو هتي ٻڌائڻ مناسب آهي.

ڪتي جي فطرت آهي ته هن جي دل مالڪن سان ڳنڍجي ٿي. جڏهن ڪو ڪٽنب هڪ هنڌان لڏيندو، ته ڪتو به ان سان گڏ آتان نڪرندو. ڪتي جو گهر اهو آهي، جيڪو سندس مالڪ جو گهر آهي. ڪتو هڪ اڌ اگهاڙي پينوءَ جي پٺيان، ڏينهن جا ڏينهن، ٿڌيءَ ڪوسيءَ ۾، اڃ ۾ بک ۾، ائين گڏيو ويندو، ڄڻ ڪنهن بادشاهه سان وڃي رهيو هجي. ڪتي جي ماڻهوءَ سان وفاداري هن دنيا ۾ ڏاڍي انوکي شيءِ ٿيئي وڃي ٿي. ”وچايل“ يا پلجي ويل ڪتو جڏهن مالڪ جي ڳولا ۾ هيڏي هوڏي جهوتون هڻندي ڏسبو آهي، تڏهن ان جي ڪيڏي نه قياس جوڳي حالت هوندي آهي! ڪتو هر وقت چاهيندو آهي ته ڪنهن نه ڪنهن ماڻهوءَ سان ڳنڍيل هجان.

ٻلي وري ماڻهن ڪان وڌيڪ جاين سان ڳنڍجي ٿي. هن جو پيار ۽ وفاداري جاين ۽ هنڌن لاءِ وقف آهي. هوءَ گهر سڃاڻڻ ۾ تيز آهي. ٻلين کي ميلن تائين ڪٿي وڃجي؛ ۽ ائين ڪٿي وڃجي جو هو ڪجهه ڏسي نه سگهن، پر جڏهن ڇڏبن تڏهن ڪنهن نه ڪنهن ريت گهر جو رستو لهي، موٽي اينديون. ٻليون ماڻهن ڏانهن ڪو خاص ڌيان ڪونه ڏين، پر هو پنهنجيءَ جُوءِ سان بنهه ساهه وانگر ڇهتيل رهن ٿيون.

گهر جي سڃاڻپ جي هيءَ جبلت، ٻين وانگر ٻلڪ ٻلين ڪان به وڌيڪ، ڪبوترن ۾ به هوندي آهي. هنن کي ميلن جا ميل گهر ڪان پري نيئي، ڇڏي ڏبو، ته به ٿي ڦيرانيون پائي، سڌو رخ پنهنجي ڪڏڻي ڏانهن ڪندا، ۽ طرفن جي ڄاڻ ۽ گهر جي سڪ ايڏي تيز ۽ اڻ ڪس اٿن، جو پرڙا سڻي، وس پڄندي، وڃي ٽڪاڻي تي رسندا.

جهنگلي جانورن کي عام طرح رولو جانور سڏيو وڃي ٿو

پر ائين هو هيت هُت ولندا ڪونہ ٿا رهن. هو گهڻو ڪري سدائين پنهنجيءَ جُوءِ ۾ رهن ٿا. آن جي اندر ۽ ٻاهر جي چاڻ هو پنهنجي ماءُ پيءُ ۽ ساٿين کان حاصل ڪن ٿا، ۽ اتي هو وڌيڪ ٻي اونا ۽ سلامت رهن ٿا. پنهنجي چاتل سڃاتل جُوءِ کان ٻاهر اڻ ڏٺل ۽ نئين آسپاس ۾ رولڙو هئڻ لاءِ اڪثر هاڃيڪار ثابت ٿئي ٿو. گهر سان ڳانڍاپي جي جبلت يا عادت انهيءَ ڪري هن لاءِ بيحد ڪارائتي شيءِ آهي.

ڪتي جا ابا ڏاڏا ٻليءَ جي ابن ڏاڏن کان وڌيڪ رول هئا. ٻلي جيڪا پنهنجي "آسپاس" سان هاڻي وڌيڪ ڳنڍيل رهي ٿي، آن جو هڪڙو سبب اهو آهي. ڪتي جي ماڻهوءَ سان ايڏي وفاداري وري انهيءَ ڪري پيدا ٿي سکهي آهي، جو هو ٻين سڀني پالتو جانورن کان وڌيڪ عرصو ماڻهوءَ جي پالنا هيٺ رهيو آهي، ۽ ٻيو انهيءَ ڪري ٻي، جو وفاداريءَ ۽ سمجهداريءَ جي خيال کان، ماڻهوءَ سدائين ٻليءَ کان وڌيڪ ڪتي کي پسند پئي ڪيو آهي. ڪتو هميشه ٻين سڀني جانورن کان ماڻهوءَ جو ساٿي رهيو آهي.

- ماءُ واري جبلت

ماڻهوءَ سميت سڀني جانورن ۾، ٻالڪپڻي جي دور ۾ سڀ کان گهڻو موت واقع ٿئي ٿو. آن وقت جاندار شيون وڌ ۾ وڌ بيوس ۽ نبل هونديون آهن، ۽ ڳاٽيٽي کان ٻاهر دشمن جيڪي سندن تاڙ ۾ چوڌاري جُوهہ وجهيو ويٺا هوندا آهن، تن کان آن وقت آهي پنهنجو ڪوبہ بچاءُ ڪري نہ سگهنديون آهن. انهيءَ ڪري، مٿينءَ سطح جي گهڻن جانورن سان گهڻين جنسن ۾، خاص ڪري انهن جي ماڏين ۾، پنهنجن ٻچن جي سنڀال ۽ بچاءَ جو نهايت زور ڀريو آدمو پيدا ٿي سگهيو آهي. جانورن جون آهي جنسون ئي نيٺ بچي ۽ قائم رهي سگهيون

آهن، جن ۾ ٻچن جي بچائڻ جي هيءَ جبلت گهٽي ۾ گهٽي وڏيل ۽ مضبوط رهي آهي. جانورن جي ڪابہ جنس، جيڪا پنهنجن ٻچن کي نٿي بچائي، گهڻو وقت بچي ۽ قائم رهي نٿي سگهي.

گهريلو ڳئون پنهنجي نئين چاول ڦر کي لڪائي رکڻ جو جتن ڪندي آهي. انسانن جي رکيل چراگاهن ۾ آن جي اهڙا ڪوشش بيفائدي آهي، پر گذري ويل زماني ۾، جڏهن آن لاءِ چوڌاري خطرو ئي خطرو هو، جتي سوين بکيا وات منہدس هر نئين چاول ڦر کي هڙپ ڪرڻ لاءِ تيار بيٺا هوندا هئا، تڏهن ڳئونءَ جي هيءَ عادت تہ ويامڻ مهل هوءَ لڪي، ڪنهن پاسيري هنڌ وڃي ويهندي هئي، آن لاءِ آڳ- بچاءَ جو هڪ نهايت ڪمائتو اپاءُ هو.

پاليل پکي ساڳئي اِنهيءَ سبب ڪري پنهنجن آکيرن کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. آنهن پکين ۾ خاص طرح آهي جيڪي سڀ ڪان پوءِ انساني پالنا ۾ آيا آهن،

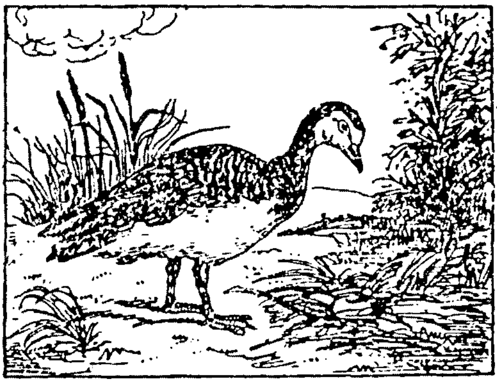

— آڙي آنن کي ڍڪي ويٺي —

مثلاً" ٽرڪي ڪڪڙ ۽ گيني ڪڪڙ- آنهن ۾ هيءَ پنهنجي

آکيري جي لڪائڻ جي جبلت وڌيڪ پختيءَ مضبوط آهي. ڪن ڪڪڙين جي جنسن ۾ هيءَ جبلت باقي ڪا ٿوري وڃي رهي آهي، جو ته اهي تمام گهڻي آڳاٽي وقت کان ماڻهوءَ جي پالنا ۾ آيل آهن. ڪڪڙين جون آهي جنسون، جتي به کين ڪنڌي ڏبي، اتي ظاهر ظهور ويهي آنا لاهينديون آهن، جيتوڻيڪ اهي به پنهنجون ڪنڌيون ڪنهن نه ڪنهن پاسيري هنڌ تي وڌيڪ پسند ڪن ٿيون.

آري تي ويٺل آڙي، جڏهن ڪاڏي جي ڳولا ۾، پنهنجي آکيري تان اٿندي آهي، تڏهن وڌيڪ بچاءَ جي اپاءَ طور پنهنجن آنن کي ڍڪڻ لاءِ انهن تي گاهه ۽ ڇيڻا رکي ڇڏيندي آهي. آڙيءَ جو اهو جتن ڪيڏو نه ڪل جهڙو ٿو لڳي، جو ظاهر ظهور پنهنجي آري تان اٿي ٿي ۽ ظاهر ظهور، رڳو عادت جي مجبوريءَ کان، آنن کي ڍڪي ڇڏڻ جو اهو جتن ڪري ٿي! پر پنهنجي جهنگلي دور ۾، وري وري ائين ڪرڻ سان، ان جي هيءَ قدرتي عادت ايتري ته پڪي ٿي ويئي آهي، جو هوءَ اُن کي ڇڏي نٿي سگهي، ۽ هاڻي جيتوڻيڪ ان جو ڪو سبب يا ڪارج باقي نه رهيو اٿس، تڏهن به هوءَ ائين ڪندي رهي ٿي. ڪن حالتن ۾ هوءَ، رڳو عادت پوري ڪرڻ لاءِ، ٻه چار ڪک يا پنجهر ڪٽي آنن تي يا آنن ڏانهن ائين ئي اڇلائي ڇڏيندي آهي!

جهنگلي حالت ۾ ماڏي سيهڙ، پنهنجي ٻت جا وار پٽي، پنهنجن ٻچن لاءِ نرم هنڌ ٺاهيندي آهي. ماڻهوءَ جي پالنا هيٺ اچڻ کان پوءِ به هوءَ، پنهنجي عادت کان مجبور، ائين ڪندي رهندي آهي، جيتوڻيڪ اُن حالت ۾ سندس ٻچن جي هنڌ لاءِ ڪپهه ۽ ٻيون اهڙيون ڪنهريون شيون کيس گڏ ڪري ڏنيون وينديون آهن.

پکيءَ توڙي ڳئون جون هي ماءُ واريون جبلتون انهيءَ

دنيا ۾ هنن لاءِ ڪمائيتون آهن، جتي سندن آنا يا ٻچا اُبين جهاجي، ڪاڇي وڃن ٿا، پر انساني ڪُڏين ۽ وٿاڻن ۾، آهي هنن لاءِ بالڪل زائد آهن. آهي، گهٽين حالتن ۾، نه رڳو هنن لاءِ بيڪار آهن، پر پاڻ هاڃيڪار هونديون آهن. مثال طور، ڪڏهن ڪڏهن ڳئون پنهنجي ڦر کي ليڪي ليڪي، اُبين چٽي ڇڏيندي آهي، جو ان جي مالڪ کي اهو لڳي نه سگهندو آهي، ۽ اهو موسم جي سختيءَ جي سٽ نه سهي سگهندو آهي ۽ مري ويندو آهي!

ماڻهوءَ سان گڏ رهندڙ جانور جيڪڏهن هن سان سهڪار ۾ هان ٿا ته هو فائدي ۾ گذارين ٿا. پر انهن ۾ سندن جهنگلي دور جون ڪيتريون ئي جبلتون موجود رهن ٿيون، جيڪي سندن ئي فائدي لاءِ ماڻهوءَ جي ٿاهيل وٿاڻن جي ابتڙ ڪين هلڻ تي مجبور ڪن ٿيون. جيئن جيئن وقت گذرندو، تيئن تيئن جانورن جون اهي ابتڙ جبلتون هيٺيون ٿينديون وينديون، ۽ آخرڪار آهي بنهه ختم ٿي وينديون- ڇاڪاڻ ته ماڻهو جانورن جي انهن جبلتن کي ئي همٿائڻ بلڪ وڌائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جيڪي ڪيس سهوليت واريون ۽ موافق لڳن ٿيون.

ڳئون، گهوڙا، رڍون ۽ ٻيا گهريلو جانور هميشه جڏهن ويامندا آهن ۽ سندن ڦر سندن سامهون هوندا آهن، تڏهن ڦشرجي، سخت ويڙهاڪ ٿي پوندا آهن. ڪو به ماڻهو، جانور يا ٻي شيءِ سندن ڦر جي گهٽو پرسان ايندي آهي، ته ڪانڌرجي آن سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن. هيءَ بچاءَ جي جبلت گهريلو جانورن ۾، ۽ خاص ڪري آنهن جي مائرن ۾، اجا به ڏاڍي سخت آهي، ڇاڪاڻ ته ڪو وقت هو، جڏهن اها سندن جنس جي بقا لاءِ هنن لاءِ بيحد فائديمند هئي. هاڻي آها ساڳي جبلت گهڻي تائين هنن لاءِ بيسود بلڪ نقصانڪار

آهي.

٧ - ماءُ جو پيار

ماءُ جو پيار انساني ايجاد نہ آهي. اهو حيواني ورثو آهي. اهو جيلن کان بہ جهونو آهي.

جيئن، قبل انسان جي حيواني حالت منجهان، ماڻهوءَ جي ياڳي ۾ پنهنجو رنگهو آيو آهي، تيئن ماءُ جو پيار بہ سندس ياڳي ۾ ان ئي دور جي هڪ نشاني آهي. آهو بلڪل آها ماڳي شيءِ آهي، جيڪا پکين ۽ چوپاين ۾ اڄ بہ موجود آهي. پولڙي جي ماءُ پنهنجي ٻچي کي بنهہ انساني ماءُ جهڙو نفيس پيار ڪري ٿي. جڏهن پولڙيءَ جو ڪو ٻچو سري وڃي ٿو، تڏهن هوءَ آن جو ننڍڙو سڙل جسم ڏينهن جا ڏينهن ڪنيو پيئي هلندي آهي، ڪاٿي ڇڏي ڏيندي آهي، ۽ گهٽو وقت، ماٿ ئي ماٿ، ڏک ۾ پري ويٺي هوندي آهي. پکين جون مائرون اڪثر پنهنجن ٻچن کي بچائيندي پنهنجي جان قربان ڪري ڇڏينديون آهن. بلڪل ائين ئي رڇن، ۽ شينهن، ۽ واگهن، ۽ ٻين ڪيترين حيواني جنسن جون ماديون ڪنديون آهن.

ائين ڀلا ڇو آهي تہ ننڍڙن جي بچاءَ جي هيءَ جبلت گهڻي قدر مادي جانورن ۾ رکيل آهي، جيڪي عام طرح سيني حيواني جنسن ۾ ڪمزور هونديون آهن؟ ڪرنگهي وارن جانورن ۾ تہ، گهٽ ۾ گهٽ، نر سدائين مادين کان وڏا ۽ سگهارا هوندا آهن، ۽ جسماني طرح هن بچاءَ جي ڪم لاءِ پنهنجين مادين کان وڌيڪ مناسب ۽ لائق هوندا آهن. قدرت طرفان هيءُ ڪم نر جانورن جي حوالي ڇو نہ ڪيو ويو آهي؟ ڇا، هيءَ جبلت مادي جانورن جي سيني ۾ رکي، جيڪي آن جي پوري ڪرڻ لاءِ ايتريون ٻلوان نہ آهن، قدرت کان ڪا غلطي تہ ڪانہ ٿي آهي؟

عام طرح چيو ويندو آهي ته انساني ماءُ پنهنجي ٻار کي پيءُ کان وڌيڪ پيار ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته ٻار ماءُ جي جسم جو حصو آهي. پر اها ڳالهه بلڪل صحيح ناهي. ماڻهن ۾ ماءُ جو پيارُ پيءُ جي پيار کان وڌيڪ پختو ۽ پائيدار انهيءَ ساڳئي سبب آهي، جنهن سبب ڪا پکيءَ جي ٻچي جي ماءُ يا ڪا وڇ جي ٻچي جي ماءُ پنهنجي ٻچي کي ان جي پيءُ کان وڌيڪ پيار ڪري ٿي. ماءُ ۾ پنهنجي ٻار لاءِ پيار جو مُنڍ ۾ جيوت جي انساني صورت کان اڳ جي دور وٽان ٿيل آهي، ۽ حيوانن جي انساني جنس کي اهو اتان کان ئي ورثي ۾ مليو آهي.

اوائلي وحشي حالت ۾، جتان هيءَ جبلت شروع ٿي، ماءُ ئي ٻار جي جنم مهل موقعي تي موجود رهندي هئي، ۽ انهيءَ ڪري فقط ماءُ ئي ٿي سگهي ٿي، جنهن جي سيني ۾ هيءَ جبلت ڪارائتي ثابت ٿي ٿي سگهي. جنس جي ڪمزور فرد ۾ ئي سهي، پر ان کان، جو هيءَ جبلت ڪنهن ۾ ڪي نه پيدا ٿئي، ان ۾ ئي پيدا ٿي سگهي، سا به بهتر ڳالهه ٿي. جيڪڏهن حيوانن جي دنيا ۾ جنسي لاڳاپا هميشه اهڙا هجن ها، جهڙا انسانن ۾ اڄ آهن. جيڪڏهن هڪ پيءُ ۽ هڪ ماءُ وارو ڪٽنب هميشه کان موجود هجي ها، ته ان ۾ هرگز ڪوشڪ نٿو ٿي سگهي ته هيءَ اولاد جي بچاءَ جي جبلت اسان انسانن سميت سڀني جانورن جي خاص طرح نر ذاتين ۾ ئي آسري ها ۽ وڏي پختي صورت اختيار ڪري ها.

ڪن مڇين ۾ نرُ ماءُ پيءُ جي فرض جو سڄو بار پنهنجي سر تي کڻندو آهي. پکين جي گهڻ ۾ هڪ ٻن ذاتين ۾ به اها صورتحال آهي. نر اٺ پکي آنن تي ويهي آرو به ڦچائيندو

آهي ۽ ٻچن ڦٽڻ کان پوءِ انهن جي سار سنڀال به پاڻ لهندو آهي. مڇيءَ جو هڪ قسم آهي (ڪرت پٺائين = Stickle back)، جنهن جي مادي پنهنجن آنن جي وڏي ۾ وڏي دشمن پاڻ آهي. نه رڳو ان کي انهن لاءِ ڪو چاهه ڪونهي، پر جيڪڏهن انهن جو پيءُ کيس روڪي پري نه رکي، ته اهي هوند سڀ

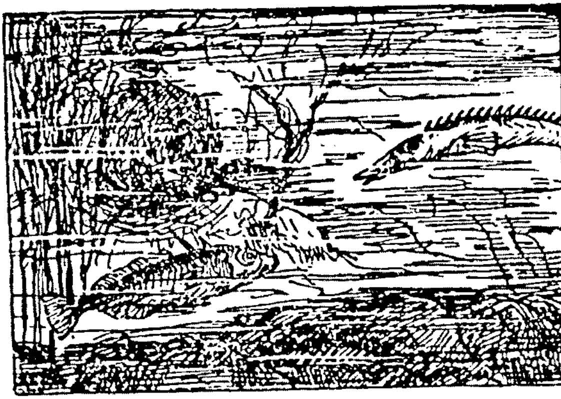

—ڪرت پٺائين مڇيءَ جو نر آنن کي کائڻ ٻچائي ٿو— پنهنجا آنا کائي چٽ ڪري ڇڏي.

مڇين ۾ تمام ڪي ٿوريون ذاتيون آهن، جن جي مادين ۾ پنهنجن آنن يا ٻچن لاءِ ڪو چاهه هجي. انهيءَ ڪري جيڪا ٻارن کي بچائڻ جهڙي حيرتناڪ "ماءُ جي پيار جي جبلت" انسانن ۽ جانورن جي مٿينءَ سطح جي جنسن ۾ ملي ٿي، اها مڇين ۾ ڪانه ٿي ملي. ڪن تمام ٿورين حالتن ۾ جتي مائٽاڻي سنڀال جا منجهن آثار ڏسجن ٿا، اتي اها "پيٽي جبلت" جي صورت ۾ ئي ڏسجي ٿي.

جيڪي جانور — پکي ٿوري ماڻهو — سڄي عمر جوڙو جوڙو ٿي رهن ٿا، انهن ۾ مائٽاڻو پيار، ماديءَ توڙي نر ٻنهي

۾، گهڻي قدر برابر برابر موجود ڏسجي ٿو. پر جن جانورن جي ذاتين ۾ اهڙا دائمي ڪٽنبي لاڳاپا موجود نہ آهن، انهن ۾ مائٽالي پيار جي اها برابري ٻہ ڪانہ ٿي ڏسجي. حيواني دنيا ۾ ٻچن لاءِ مائٽاڻي سنڀال جو لاڙو ذات يا جنس جي بقا لاءِ، آن جي نئين چاول نسل کي بچائڻ واسطي، قدرت جي هڪ راهہ آهي. اهو لاڙو ماءُ ۾ آهي يا پيءُ ۾، يا ٻنهي ۾ آهي، ان جو دارومدار انهن حالتن تي آهي، جن ۾ جانورن جي ان جنس جي جيوت گذري ٿي يا جن ۾ ان جي اوائلي ابن ڏاڏن جي جيوت جو گذارو ٿيندو هو.

جيئن جيئن وقت گذرندو ويو ٿو ۽ ننڍن جي سنڀال جي ذميداري "سماج" جي مٿان پوندي وڃي ٿي، تيئن تيئن اها ڳالهہ ممڪن ٿيندي وڃي ٿي تہ پنهنجن ٻارن لاءِ مائٽن جو پيار گهٽبو ۽ هلڪو ٿيندو وڃي. مائٽن ۾ **اجتماعي طور** ٻارن جي اون وڌندي ويندي، ۽ هاڻي جيڪا خاص پنهنجن ٻارن لاءِ آنڌ مانڌ منجهن ڏسجي ٿي، سا گهٽجي ويندي. گهڻين ڳالهين ۾ ننڍن جي سنڀال ۽ پالنا لاءِ سماج وٽ اڪيلن مائٽن کان وڌيڪ موقعا ۽ وسيلا موجود آهن. هن وقت سماج ٻار جي تعليم جو انتظام ڪري ٿو ۽ ان لاءِ اسڪول هلائي ٿو، استاد رکي ٿو ۽ ڪن حالتن ۾ ٻارن لاءِ ڪتاب ۽ ڪاڳر پڻ مهيا ڪري ٿو. اهي سڀ بندوبست اڳي ٻارن جا مائٽ پاڻ ڪندا هئا- يعني هو ذاتي طور پنهنجن ٻارن لاءِ انهن ڳالهين جو انتظام ڪندا هئا، ۽ نہ ڪي جي گڏيل فائدي لاءِ عوامي رستي، جيئن هاڻي ٿئي ٿو. ان ۾ ڪوبہ شڪ نہ ٿو ٿي سگهي تہ ايندي انهيءَ ئي رخ ۾ سماج جو اڳتي قدم وڌندو. اسين اهڙيءَ دنيا ۾ رهون ٿا، جيڪا بدلبي رهي ٿي ۽ اڳتي وڌندي رهي ٿي. جيڪڏهن اڄ کان هڪ هزار سال پوءِ اسين هن دنيا ۾ موٽي اچون، تہ اها ايتري تہ بدلجي ويل هوندي،

جو ان کي سڃاڻي نه سگھندا سين. ان ۾ نوان نمونا هوندا، نيون ٻوليون هونديون، نيون قومون هونديون، نوان ڪارخانا، تعليم جا نوان سرشتا، ٻيا ٻيا سماجي ناتا ۽ نوان نوان خيال هوندا. اڄ اسين انهن ني پنهنجا ڪنڌ هيٺ ڪيو پيا ٿا هلون، ڇو ته حالتون سدائين انهن ئي وهنديون جيئن هاڻ آهن. پر انهن هرگز ڪين ٿيندو. گھٽ ڪري جن ڳالهين سان اڄ اسين نهيو ويٺا آهيون، آهي هزار يا ٻه هزار سال پوءِ هونديون ئي ڪو نه. اسان جو ”حال“ گذرندي ويندڙ وقت جي رڳو هڪ جهلڪ آهي.

٨ - اڳواڻ جو نقل

ڪيئي سال اڳ، آءٌ ٻهراڙيءَ ۾ پنهنجي پيءُ سان رهندو هوس. اسان وٽ رڍن جو ڌڻ هوندو هو. مون رڍن جي نفسيات جي هڪ خاص ڳالهه اتي ڏٺي هئي، جيڪا اڄ به مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي.

رڍن کي رات جو واڙي ۾ بند ڪري ڇڏبو هو، ۽ ڏينهن جو چرڻ لاءِ انهن کي ٻاهر ڪيدي ٻهرائي ڇڏبو هو. واڙي کي ”دروازي“ جي بدران آڙل وانگر هڪيئي جي مٿان ٻڌيون ڏتل هونديون هيون، جيڪي هڪ پاسي سيرڪائي ڪيدي وڌيون هيون، ۽ بند ڪرڻ مهل وري سرڪائي ڏيئي ڇڏيون هيون. ڪڏهن ڪڏهن، صبح جو نڪرڻ مهل اڃا سڀ ٻڌيون سيرڪائي پوريون ڪيدي نه ڪو نه سگھيون هيون، ته رڍن ۾ هلچل مچي ويندي هئي. ۽ سڀ کان اڳ واري رڍ رهيل تختين تان ٽپ ڏيئي، واڙي مان ٻاهر نڪري ويندي هئي. بس آها هڪ رڍ انهن ٽپ ڏيئي واڙي مان نڪتي، ته ان جي پويان ٻيون سڀ ڌڻ جون رڍون ان جاءِ تان بلڪل ساڳيءَ ريت ٽپ ڏيندي نڪرنديون وينديون هيون. آڙل جون رهيل ٻڌيون ته آنهيءَ مهل سرڪائي ڪيدي وڌيون هيون، پر هر ڪا رڍ

پاڻ کان اڳينءَ رڍ وانگر ان جاء تان آهوئي ٽپ ڏيئي پيئي نڪرندي هئي!

هيءَ نقل ڪرڻ جي جبلّت ماضيءَ جي باقيات منجهان آهي. ان جي شروعات رڍن ۾ انهن حالتن هيٺ ٿي، جيڪي اڄوڪين حالتن کان الڳ هيون، جن ۾ هي سڌريل رڍون اڄ رهن ٿيون.

رڍون جابلو جانور آهن. اهي اصل مٿانهن پٽن ۽ اڀچن جبلن جون رهاڪو آهن. گهريلو بنجڻ کان اڳ جي جيوت ۾ اهي ڌڻن جي صورت ۾ رهنديون هيون، ۽ هرهڪ ڌڻ جو هڪڙو پوڙهو، تجربيڪار ۽ همت ڀريو ڳهٽو اڳواڻ هوندو هو. هي ڌڻ گهڻو ڪري بگهڙن ۽ ٻين جانورن جي حملن جو شڪار ٿيندا هئا. انهن حالتن ۾ رڍون وڙهي يا ليڪي نه، پر ڀڄي پاڻ بچائي سگهنديون هيون. سڄي ڌڻ جي حياتي گهڻين حالتن ۾ انهيءَ ڳالهه تي منحصر هوندي هئي، ته انهن مان هرهڪ ڪيتريءَ سچيتائيءَ ۽ ڪهڙيءَ ڦڙتائيءَ سان پنهنجي اڳواڻ جو نقل ٿي ڪيو. رڍن ۾ جيڪا پنهنجي اڳواڻ جي پوئلڳيءَ ۽ نقل ڪرڻ جي عادت آهي، سا هنن اهڙين ئي حالتن ۾ هزارن لکن سالن جي هلندي حاصل ڪئي آهي، جڏهن ڪين، دشمن کان ڀڄندي، پنهنجي اڳواڻ جي پٺيان اندا ڌند ڪڏن تان، ٽڪرن تان، اڀڪڙين تان، گهيڙن ۽ گهاٽن تان ائين ڀڄڻو ۽ ٽپڻو ٿي پيو، جيئن سندن اڳواڻ ۽ ان جي پويان ٻيون رڍون سندن اڳيان پنهنجي ساهه بچائڻ لاءِ اندا ڌند ٽپنديون، ڇال ڏينديون ۽ ڀڄنديون ٿي ويون. منجهانئن اهي جيڪي ائين ڪري ٿي سگهيون، سي حياتيءَ جي ڪشمڪش ۾ بچي ٿي ويون، ۽ جن ائين نٿي ڪيو، سي مقابلي ۾ ڪري ٿي پيون ۽ ناس ٿي ٿي ويون.

نقل ڪرڻ جي جبلت، انهي ڪري، رڍن وانگر جهنگلي جيوت گذاريندڙ جانورن جي ذاتين لاءِ فائدي واري جبلت آهي؛

پر هن وقت خود رڍن لاءِ به اها ڪنهن ڪم جي ڪانهي، ڇاڪاڻ ته هاڻي هو ميداني علائقن جون رهاڪو ٻڻجي چڪيون آهن. اڳواڻ جي پوئلڳيءَ جي جبلت انهن سڀني جانورن ۾ موجود آهي، جيڪي ڌڻن ۾ ۽ وارن ۾ رهندڙ آهن. اها منجهائڻ گهٽڻ لاءِ ڪمائتي جبلت آهي.

- قدرت جو سکيا گهر

رڍن ۽ ٻڪرين جا ڦر راند ڪندي، ٽپندا ڪڏندا رهندا آهن. سون ڇيلا ۽ ڇيليون رستي ويندي ڏٺيون آهن ته هلندي هلندي، اوچتو وٺي ٽپنگ ڏينديون، ۽ ڪڏهن هن پاسي ڪڏهن هُن پاسي وٺي ٽپا ڏينديون، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته سڌيون هوا ۾ ائين وٺي ڇال هڻنديون، جو ائين سمجهبو ته ڄڻ منجهن ڪو اهڙو اسپرنگ آهي، جو اوچتو ڇُڙي پيو اٿن ۽ هو انهن ٽپنگن ڏيڻ ۽ ڇالن مارڻ لاءِ مجبور آهن! ڊارون کان اڳ جي سائنسدانن کي انهن جي اها روش ڪيتري نه عجيب لڳي هوندي؛ پر جيڪي ارتقا جي ڳالهه کي مڃيندڙ آهن، تن لاءِ اها ائين سمجهڻ ۾ صاف آهي، جهڙو ڏنو وائٺو ڏينهن.

راند قدرت جي سکيا جو وسيلو آهي. راند زندگيءَ جي جي ايندڙ ذميدارين کي منهن ڏيڻ جي تياري آهي. جانورن جي ٻچن کي اڳتي پنهنجي جياپي لاءِ ڇا ڇا ڪرڻو پوندو، ان جي هو ننڍپڻ ۾ راند روند رستي مشق ڪندا آهن. هيءَ ڳالهه، انساني ٻارن سميت، سڀني جانورن سان لاڳو آهي. ڇيلا ۽ گهيٽا پڻ راند ۾ انهيءَ ساڳئي سبب سان ٽپندا ڪڏندا آهن، جنهن سان انساني ٻار، شينهن جا ٻچا ۽ ڪتن جا گلر وغيره ڊوڙندا ڊڪندا، لڪندا ڇپندا ۽ وڙهندا ڳرندا آهن. گهڻو ڪري ائين ڏسبو آهي ته گهيٽا ۽ ڇيلا ڳولي ڪنهن لاهيءَ يا چاڙهيءَ تي ٻيئا ٽپندا ۽ ڇال ڏيندا آهن. اهي جايون کين راند لاءِ

ٻڪرين جو ڪم ڏين ٿيون.

ڇيلا ۽ گهيٽا جابلو جانورن جو اولاد آهن، جيڪا جيوت هاڻي هو گذارين ٿا، سندن طبيعت ان کان بلڪل جدا جيوت لاءِ جڙيل ۽ ٺهيل آهي. هنن جي سکيا جبلن ۾ جيوت گذارڻ لاءِ ٿيل هئي. راند ۾ سندن ٽپڻ ڪڏڻ، ڊوڙڻ ٻڪڻ ۽ چال هڻڻ هنن جي تربيت هئي آن جيوت لاءِ، جيڪا کين وڏي هوندي گذارڻي هئي. آن وسيلي سندن ٽنگا ۽ مشڪون، ڪر ۽ نريون مضبوط ٿيون ٿي، ته جيئن هو تکا ڊوڙي سگهن ۽ وڏا وڏا چال ۽ ٽپا ڏيئي سگهن؛ ننڍپڻ جي هن راند ۾ هو ٽڪان کان ٽپ ڏيئي هيٺ صحيح سلامت اچي پوڻ، ٻڪرين جي لاهين تان ترڪي ڪرڻ بنان ڊوڙڻ ۽ ٻيون اهڙيون ترڪيبون سکي سگهيا ٿي. پر هاڻي سندن اها تربيت بيجا ۽ غيرضروري آهي. ٻڪرين ۽ رڍن جي ٻچن جي راند، خود انساني ٻارن جي راند وانگر آهڙيءَ جيوت لاءِ تياريءَ جي راند آهي، جيڪا جيوت هو گهڻو گهڻو وقت ٿيو جو ٻنيان ڇڏي اڳتي وڌي آيا آهن. ماڻهوءَ جي ٻارن جي راند هنن جي تياري آهي پنهنجي ويڙهو جيوت گذارڻ لاءِ جيڪا سندن وحشي ابا ڏاڏا گذاريندا هئا؛ ۽ رڍن ۽ ٻڪرين جي ٻچن جي راند هنن جي تياري آهي جبلن تي ۽ دشمنن جي وچ ۾ پنهنجي جيوت گذارڻ لاءِ، جيڪا انهن جا جهنگلي ابا ڏاڏا اوائلي وقتن ۾ گذاريندا هئا. جڏهن ڇيلا راند ڪن ٿا، تڏهن هو ڄڻ پنهنجي ٻاراڻي اسڪول ۾ داخل ٿا ٿين. هو اتي انهن ڳالهين جا سبق وٺن ٿا، جيڪي پوءِ هو پنهنجي سچ پچائيءَ واريءَ جيوت ۾ عمل ۾ آڻيندا. پر اسان جي گهريلو ٻڪرين جي جيوت جون حالتون سندن وحشي ابن ڏاڏن جي حالتن کان اڄ ايتريون ته ڦريل آهن، جو سندن ”اسڪول“ جي اها تعليم هنن لاءِ بنهه اجوڳي ۽ بي مقصد آهي. پنهجي ننڍپڻ ۾ جيڪي هو سبق سکن ٿا، اهي پنهنجي سچ پچائيءَ واريءَ

جيوت ۾ هو ڪڏهن به ڪم ڪونہ آڻيندا. ٻڪرين جي تعليم، ٻين ڪيترن جانورن وانگر ٻنهي ٻيجا ۽ اڻ وقتائتي تعليم آهي.

١٠ - آسماني ٻار

ٻڪريون ۽ رڍون جابلو جانور آهن. آنهن جا ابا ڏاڏا ' آسمان '، ۾

—ٻڪريون اصل جابلو چوٽين جون رهندڙ آهن —

رهندا هئا - يعني دنيا جي انهن اوچن جبلن ۽ جبلن جي انهن چوٽين تي، جتي، ڪين هيٺانهين ميداني علائقي مان سندن بکين خونخوار دشمن پهچائي، لڪڻ ۽ پناهہ وٺڻ تي مجبور ڪيو هو. اسان جون گهريلو ٻڪريون گهٽو ڪري هيٺانهن ميداني علائقن جون رهندڙ آهن. اوهين جيڪڏهن انهن جي هلت چلت جانچيندا، تہ ڏسي سگهندا تہ هو اهڙيون ڪيتريون ڳالهيون ڪنديون رهن ٿيون، جيڪي هو ڪڏهن بہ هوند

نہ ڪري سگھن ها، سواءِ انهن حالتن جي، جو هُنن ڪنهن زماني ۾ اوچن جبلن تي جيوت گذاري آهي ۽ اتان پوءِ چوٽين تان لهي، ۽ لَڪن ۽ گهاٽن منجهان نڪري، هيٺانهن ميداني علائقن ۾ هواچي رهيون آهن. اوهان اڪثر ڏٺو هوندو ته ٻڪري ڪاٺ جي سٽين تي، گاهه جي ڍڳن تي، مٽيءَ جي ڍڳن ۽ گهرن جي ننڍين ڇتين تي چڙهي بيٺي هوندي آهي. ٻڪريءَ جي طبيعت جو اهو لاڙو منجهس تڏهن جو پيدا ٿيل پائنجي ٿو، جڏهن ان جا اوائلي ابا ڏاڏا دنيا جي اوچن پهاڙن ۽ انهن جي اوچين چوٽين تي رهندا هئا. ۽ آسماني چوٽين تي رهندڙ مائٽن جي هن آسماني پيار لاءِ هاڻي مٽيءَ جو ڍڳو ۽ گاهه جو ڍڳ جبل جي چوٽيءَ جي برابر آهن، جن تي چڙهي، ڪڏهن ڪڏهن، هو هيٺ ڌرتيءَ جو نظارو ڪندو ٿو رهي.

ٻڪريءَ ۾ هڪ ڳالهه هيءَ به هوندي آهي ته ان کي لڳ ڀڳ جيڪا به شيءِ ملي سگهندي آهي، ان تي هوءَ گذارو ڪري ويندي آهي. اها ان جي صلاحيت پڻ ڪيس انهن غيرآباد ۽ خالي جابلو چوٽين تي جيوت گذاريندڙ سندس ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهي. مٿي انهن آسماني بيابانن ۾ ٻڪرين پنهنجي حيواني جنس جي تقريباً سڄيءَ جيوت جو عرصو گذاريو ۽ آتي ئي ان ڪاٿي ڪسال وڏ ڊگهي عرصي ۾ ان جي تنتي ۽ مشڪي سرشتن جا بنياد پيا، ۽ اتي ئي اهي وڌيا ۽ جڙي راس ٿيا.

ٻڪري ائين شوق لاءِ اخبارن جا پنا ۽ پراڻيون اگهڙيون کائي ٿي کائي. هوءَ اهي هضم به ڪري ٿي. ڪاغذ ڪاٺ مان ٺهي ٿو، ۽ اگهڙيون ڪپهه مان جڙن ٿيون، جيڪا ڪيميائي خيال کان ڪاٺ جهڙي ئي آهي. ڪاٺ جي سڄي تاندوري مواد کي "سيليولوز" (Cellulose) سڏجي ٿو. سيليولوز ڪيمائي طور "اسٽارچ" (Starch) جهڙو ئي آهي، ۽ هن ڳالهه ۾ حقيقتاً

پڻ اسٽارچ جهڙو ئي آهي، جو جڏهن هضم ٿو ٿئي ته بدلجي کنڊ بڻجيو پوي. تجرباتي شيشي جي نليءَ ۾ اسين پڻ سيليولوز تي گندرف جو تيزاب هاري ان کي هضم ڪري سگهون ٿا. اخباري پني تي گندرف جو تيزاب وجهو ته اهو پڻ بدلجي کنڊ ٿي پوندو. هن سيليولوز کي اسين پنهنجي بدن ۾ هضم نٿا ڪري سگهون، ڇاڪاڻ ته اسان جي هاضمي جي رسن ۾ ان لاءِ گهربل ڪيميائي جزا موجود نه آهن. پر ٻڪري ان کي هضم ڪري سگهي ٿي. هوءَ اوڳاريندڙ جانور آهي. هوءَ پنهنجو اوڳر چٻاڙي سگهي ٿي، ۽ سڀني اوڳر چٻاڙيندڙ جانورن جي اوجهريءَ ۾ چار خانا ٿين ٿا. انهيءَ ڪري اهي پنهنجي خوراڪ ۾ ڪيترين ئي اهڙين شين شامل ڪري سگهن ٿا، جيڪي، ماڻهوءَ وانگر ٻيا جانور کائي نٿا سگهن ۽ ڇڏي ڏين ٿا.

آهي جيئو جيڪي 'آسمان' ۾ ڄاوا هجن، تن لاءِ هيٺانهين ميداني ڌرتي ڪيڏي نه بي لطف ۽ بي مزي شيءِ هوندي! جابلو چوٽين جا ٻار، جن کي مجبورا هڪ ساري ڪن ميدانن ۾ رهڻو پوي ٿو، اهي پنهنجي وطن جي ٽڪرن ۽ جبلن لاءِ ڪيترو نه تانگهيندا هوندا! چون ٿا ته ٻٻيلان جي بادشاهه کي پنهنجي ميڊيا جي ملڪ مان آندل راڻيءَ جي دل کي پرچائڻ لاءِ اچرج ۾ وجهڻ جهڙا لڙڪندڙ باغ ۽ هڙادو جبل ۽ ٽڪر جوڙائڻا پيا هئا، انهيءَ لاءِ ته هوءَ پنهنجي جابلو وطن جي پهاڙن، ٽڪرن ۽ ماٿرين کي ياد ڪري، دلگير نه ٿئي.

ڪيتري قدر نه اسان جي دل جي آڪير اسان جي ماضيءَ جي پيداوار آهي! جيڪا جيوت اسين پوئتي ڇڏي آيا آهيون، اسان جي دل جي ڇڪ ان جيوت کان پوءِ به اسان ۾ ساهه پيئي کڻي. اسين انهن ٻڌاڻن مثل آهيون، جن جي

ڇورڻ پورڻ جهڙن ٽارون سوين سال پوءِ ٺهيل چنڊيل زماني سان گنڍيون پيون آهن. اسان مان هرهڪ جي اندر ۾ هڪ ڪان وڌيڪ، قديم کان قديم‌تر زمانن جا اڌ مٽيا اڌ جيئرا بوٽا هڪبئي سان گڏيا ويٺا آهن. ٻارن جو پينگهه ۾ جهولڻ، وڻن تي چڙهڻ ۽ ٻڪين جي آکيرن مان آنن ڪڍڻ جو شوق، ۽ عام ماڻهن جي دلين ۾ گهاٽن ٻيلن ۽ جهنگلن ۾ گهمڻ جو امنگ – اهي سڀ اسان جي آنهيءَ پراڻيءَ جهنگلي جيوت جا اسان ۾ رهيل نشان آهن، جڏهن اسين سڀ وڻن ۾ رهندا هئاسين – جنهن جيوت کي ڇڏئي، ارتقائي اياسن جي خيال کان، اسان کي ڪو ايترو گهڻو عرصو به ڪونه گذريو آهي. اسان جو اڄوڪو پينگهو ۽ جهولندڙ ڪرسي اسان لاءِ هٿرادو وڻن جا ڏار ۽ چوٽيون آهن، جن تي ويهي اسين ڪڏهن مزي سان لڙڪندا ۽ جهولندا هئاسين. هونئن ماڻهو ڪڏهن به اهي شيون ايجاد ڪري نه سگهن ها، ڇاڪاڻ ته انهن جي ايجاد ڪرڻ جي ٻيءَ حالت ۾ سندن فطرت جي ڪنهن عنصر کي ضرورت ئي ڪانه محسوس ٿئي ها. اسان جي اوائلي ابن ڏاڏن جا اڻ ڳڻيا سال وڻن تي بسيرا هوندا هئا ۽ اتي هو ڪم سان، لاچاريءَ کان ۽ پڻ ڪڏهن مزي خاطر انهن تي ائين لڙڪندا ۽ جهولندا رهندا هئا، جيئن اڄ اسين پينگهن ۾ يا جهولندڙ ڪرسين تي ويهي ڪڏهن ڪڏهن انهن جهولن ۽ لوڏن جو لطف وٺندا آهيون.

پراڻن دورن جي باقيات جي هيءَ ڳالهه ڪوڙي نه هڪ عجيب ڪنجي آهي، جنهن سان انهن دورن جي بند ٿيل تهخانن جا قلف کولي، اسين معلومات جا ڪيڏا نه ڀڪندڙ خزانا ڏسي سگهون ٿا، جن جي ڄاڻ ۽ سمجهڻ جي ٻيءَ حالت ۾ اسان وٽ ڪا واٽ ڪانهي.

١١ - ڪڪڙن جون عادتون

گهريلو ڪڪڙ جو ابو ڏاڏو هندستان جو رهواسي جهنگ ڪڪڙُ آهي. هيءَ پڪي ڳاڙهي رنگ جو ٿئي ٿو، ننڍن وڻن تي چڙهي سمهندو آهي، ۽ لاڳيتو هر رات ساڳئي ساڳئي هنڌ تي چڙهي ويهندو آهي. ان جي مادي هيٺ زمين تي آنا لاهيندي آهي ۽ اتي آرو پچائيندي آهي؛ آني لاهڻ کان پوءِ ان جي عادت آهي ته ٻيهي ڪَرڪندي آهي. پکين ۾ جهنگ ڪڪڙ جي هيءَ عادت اچرج ۾ وجهڻ جهڙي عادت آهي. هنن ۾ نَرُ گهڻين ڪڪڙين جي پورت ڪندو آهي. نَر ڪڪڙ بيحد ويڙهاڪُو آهي، ۽ صبح جو سج اڀرڻ کان اڳ، اسان جي گهريلو يا شهري ڪڪڙن وانگر، اٿي ٻانگون ڏيندو آهي.

اسان جي گهريلو ڪڪڙن جون ڪيتريون عادتون آهن، جن کي اسين فقط سندن جهنگلي ابن ڏاڏن جي طريقن کي ڏسڻ کان پوءِ سمجهي سگهون ٿا. اهي سندن عادتون ڪي بنهه زائد نه آهن، يعني آهي انهن لاءِ بيڪار ته نه آهن، پر جيڪڏهن هو اصل کان ائين گهريلو حالتن ۾ رهن ها، جيئن هاڻي رهن ٿا، ته آهي سندن عادتون يا طور طريقا شايد منجهن پيدا ئي ڪونه ٿين ها. جهنگلي ڪڪڙن ۾ اهي عادتون ۽ طريقا انهيءَ ڪري پيدا ٿيا، جو آهي سندن انهن رهائشي حالتن ۾ هنن لاءِ ڪمائتا ۽ ضروري هئا. گهريلو ڪڪڙن ۾ اهي طريقا ۽ عادتون اڄ به موجود آهن . پر آهو وڳو ان ڪري، جو آهي ڪين ورثي ۾ مليون آهن.

پاليل ڪڪڙيون هيٺ زمين تي آنا لاهين ٿيون ۽ اتي آرو پچائين ٿيون. ٻيا گهڻو ڪري سڀ پکي مٿي وڻن ۾ آکيرا ٺاهي، اتي آنا لاهيندا ۽ آرو ڪندا آهن. هن ڳالهه ۾ گهريلو ڪڪڙيون پنهنجن ابن ڏاڏن جي طريقي تي هلن ٿيون.

پر هو سمهن آهوئي ٻين عام پکين وانگر وڻن تي ٿيون — پوءِ آهي سچا پچا وڻ اٿن يا هٿراڏو، تنهن سان واسطو ڪونهين. اِها به سنڌن ابن ڏاڏن جي پَر آهي. بدڪن ۽ آڙين وانگر هو هيٺ زمين تي ڪونه سمهن. هنن جي هيءَ به عادت آهي ته پنهنجن جهنگلي ابن ڏاڏن وانگر هر رات ڳولي وڃي ساڳيءَ جاءِ تي مٿي سمهن. ننڍن چوزن کي ڪٽي به ٽي ڀيرا شام جو مٿي هڪڙيءَ جاءِ تي ويهاري ڇڏيو؛ پوءِ اڳتي هو پاڻيهي پنهنجي وقت تي، اتي ان جاءِ تي چڙهي، وڃي آرامي ٿيندا.

ٻاليل ڪڪڙ لڪي آنا لاهيندي آهي. پر هن جي طبيعت آهي ته آني لاهڻ کان پوءِ ڪَڙڪَڙ ڪري، ان جو اعلان ڪندي آهي. اٿين سمجهي سگهجي ٿو ته اهي سيئي سنڌس عادتون، عملي طور، هڪٻئي جي ابتڙ آهن. اڄ جي حالتن ۾ واقعي اٿين لڳي ٿو، پر گهريلو جانورن جي عادتن کي سمجهڻ لاءِ اسان کي ياد رکڻ گهرجي ته هينن جون جبلتون سنڌن رهائش جي اڄوڪين حالتن کان بلڪل نرالين حالتن هيٺ آسريون ۽ وڌي پختيون ٿيل آهن. ڪڪڙ، پنهنجي جهنگلي رهائش ۾، پنهنجا آنا لڪائي لاهيندي هئي ۽ پوءِ ڪڙڪندي به هئي؛ پر ان زماني ۾ هن ڌرتيءَ تي ڪڪڙ کان سواءِ ٻيا به جيڪي جانور رهندا هئا، سي ماڻهوءَ جهڙا ڪي ڏاها بـه ڪونه هئا.

اندازو لڳايو ويو آهي ته ڪڪڙ پنهنجيءَ ڪُڏيءَ مان نڪرندي، وٺي ڊوڙندي آهي ۽ ڪرڪندي آهي؛ اها ان جي ڪيڏ آهي، جنهن سان هوءَ، پنهنجي جهنگلي حالت ۾، پنهنجي دشمن لومڙ کي منجهائيندي هئي. لومڙ ڪڪڙ جي ڪرڪر تي وٺي ان جي پٺيان پوندو هو ۽ ان جي آنن جي آکيري جو خيال حالي لومڙ جي دل تان لهي ويندو هو. تنهن ۽ ٻيرا پنهنجن آکيرن کـي بچائڻ لاءِ اڄ به دشمن کي ڀلائڻ

جيئن اهڙيون انڪلون ڪندا آهن. اهڙي شايد معقول سمجهائي ٿي سگهي ٿي، جو ڪُڪڙيءَ ۾ آري تي ويٺل ڪڪڙ کي **ڀيڇاربو** يا ڀڄائبو آهي، تہ هڪدم ڀڙڪو کائي، ڏاڍيان ڪڙڪڙ ڪندي، وٺي ڀوڙندي آهي.

ڪڪڙ کي جڏهن ائين ڀيڇاربو آهي تڏهن ان جو زور سان ڪڙڪڙ ڪرڻ ۽ ڀڄڻ، شايد، ان جي آني لاهڻ کان پوءِ ڪڙڪڙ ڪرڻ کان الڳ ڳالهہ آهي. سون ڏٺو آهي تہ جڏهن ڪڪڙ ڪڙڪندي آهي، تڏهن سندس مڙس ڪڪڙ ۾ 'ڪٽڪ ڪٽڪ' ڪندو آهي. اهو ٻنهي جو گڏجي ڪڙڪڻ، سندن جهنگلي جيوت ۾، شايد انهيءَ ڪري هو، جو هنن ٻنهي هڪٻئي کي ان مهل ڳولي لهڻ ٿي گهريو. جهنگلي ڪڪڙ ڪٽنبن جي حالت ۾ رهن ٿا، هر ڪٽنب ۾ هڪ نر ۽ ان سان واڳيل ڪيترين ئي مادين ٿين ٿيون. نر ڪڪڙ پنهنجن مادين جي سلسلي ۾ سخت غيرتي پڪي آهي. هو هنن سان پورو پدل رهي ٿو. هو پاڻ کي انهن جو مالڪ ۽ 'سنڀاليندڙ' سمجهي ٿو. جڏهن هن جي ڪٽنب جو هڪڙو ميمبر پرڀرو ٿي، پنهنجي آکيري ۾ آنو لاهي ٿو ۽ آني لاهڻ کان فارغ ٿي، اعلان ڪري ٿو تہ وڌيڪ ڪيس پري رهڻ جي گهرج ڪانهي، تڏهن سندس نر ساٿي ان جي جواب ۾ ڪڙڪي ٿو ۽ ان کي ڏسي ٿو تہ ڪٽنب جا ٻيا ڀاتي ان وچ ۾ ڪٿي وڃي پهتا آهن، تہ جيئن اهو ڪم سان پوئتي رهجي ويل سندن ساٿي کين ڳولي ۽ ڀيڙي، اچي سائن ملي. سون ڏٺو آهي تہ اهڙن وقتن تي نر ڪڪڙ ڪجهہ ڪجهہ پريشان ۽ بي آرام لڳندو آهي، ۽ ٻئي ڪنهن پاڙيسري ڪٽنب جي ميمبر جي جواب ۾ نہ پر فقط پنهنجي ڪٽنب جي ميمبر جي جواب ۾ ڪڙڪندو آهي.

١٢ - اڃا معجزا ٿيندا

گهريلو ڪڪڙين جي وڌيڪ سڌريل ذاتين لڪي آنا لاهڻ يا

لڪائي پنهجين ڪُڏين جوڙڻ جي عادت بلڪل ڇڏي ڏني آهي، جيڪا سندن اصلوڪن جهنگلي مائٽن ۾ ايتري اڻل ۽ پختي بيٺل آهي. هنن ۾ سچو سال، مينهن مندن ۾، آنن لاهڻ جي نئين عادت پڻ پئجي چڪي آهي. پاليل ڪڪڙ به هڪ پکي آهي. پنهنجي جهنگلي حالت ۾، بين پکين وانگر، هوءَ بهار جي مند ۾ آنن جو تُور ڪندي آهي ۽ آرو پچائي بچا ڦوڙيندي آهي. پوءِ رهيل سچو سال هوءَ ڪوبه آنو ڪانه لاهيندي آهي. پر پاليل ڪڪڙين جي ذاتين جي چونڊ ڪري، ڪري، هاڻي اهڙيون ڪڪڙيون به پيدا ڪيون ويون آهن، جيڪي لاڳيتو، لڳ ڀڳ هرروز آنا ڏينديون رهن ٿيون.

ساڳيءَ ريت، ڳئن کي اهڙي تربيت ڏني ويئي آهي، جو ساڳئي ڍيٽ تي هنن جي کير ڏيڻ جي مدت وڌي ويئي آهي. جيڪڏهن آنن مان ٻچن ڦوڙڻ جو ڪم اسين هٽراڏو مشينن کان وٺندا رهون ۽ پالنا لاءِ رڳو اهڙيءَ ذات جون ڪڪڙيون چونڊيندا رهون، جيڪي رڳو آنا پيون لاهينديون هجن، تہ اسين اهڙي قسم جون ڪڪڙيون پيدا ڪري سگهون ٿا، جيڪي سچو سال آنا پيون لاهينديون هجن، ۽ ڪڏهن به آنن تي ويهي آري پچائڻ، ڪرڪر ڪرڻ يا پنهنجن ٻچن کي چڳائڻ جو خيال نہ ڏيکارين ـ [جيئن هاڻي تي به چڪو آهي]. اهڙيءَ طرح هي به ممڪن آهي تہ اهڙيون ڳئون تاتي ۽ پيدا ڪري سگهجن، جيڪي، ڍيري لڳڻ ۽ ويامڻ جي عمل کان سواءِ ئي، سدائين سُوائون هجن ۽ رڳو پيون کير ڏين.

جانورن توڙي ٻوٽن جي جنسن ۾ گهريلو يا "هٽراڏو" چونڊ جي اجا شروعات آهي. رڳو آهي، جن جا ذهن ايندڙ وقت ۾ پري پري تائين ڏسي سگهن ٿا، آهي هن اسان جي ڌرتيءَ تي ايندڙ زمانن ۾ واقع ٿيندڙ آنهن بےشمار معجزن جا خواب ضرور لهي سگهن ٿا، جيڪي انسان پنهنجو پاڻ تي ۽ سائنس گڏ

گذاريندڙ جنسن تي عمل ۾ آڻي سگهندو. هن اڳيئي انهيءَ هٿراڊو چونڊ ۽ گهريلو تاتِ سان ڪنڊن کان خالي ٻوهر آڻايا آهن، ساوا گلاب پيدا ڪيا آهن ۽ ڪڪڙين بنان نارنگيون، صوف، ڊاک، ڪيلا ۽ اناس پوکيا ۽ ڪاڏا آهن. ساڳيءَ ريت، جيڪڏهن پنهنجي مٽن ڪي ايڏانهن لائيندو، ته هو بلورن جيڏن داڻن واري سرنهن، پٽ جهڙن نرم وارن واريون رڍون، ۽ ۽ آهي ٻناريون ڳئون ۽ سينهون پيدا ڪري سگهي ٿو، جيڪي آنڊهي ڪير پيون ڏين ۽ ڪڏهن به ڪانگهاريون نه ٿين.

١٣ - ڪٺين وارا جبل واسي

خبر نه آهي ته اسان مان ڪيترن، جيڪي ائين ٿي ڪبوتر ڏسندا رهون ٿا، انهيءَ ڳالهه تي عجب ڪاڏو هجي ته نيٺ هي پکي چو نتا وڻن تي وبهن ۽ آکيرا ڏاهين، جيئن ٻيا پکي گهٽو ڪري ڪن ٿا، ۽ ان جي بدران وڃيووڃيو هو هٿراڊو ٺهيل گهرن ۽ جاين ۾ ٿا ويهن ۽ گهر ٿا ڏاهين!

گهريلو ڪبوتر جا لڳ ڀڳ ٢٠٠ الڳ الڳ قسم آهن. اِهي سڀ آن 'جابلو ڳيري' جو اولاد آهن، جيڪو يورپ جي ساسوندي ڪناري وارين جابلو آيڪرين ۾ پنهنجا گهر ڏاهيندو آهي. هيءُ جابلو ڳيرو وڻن تي ويهندڙ پکي نه آهي. هو ٽڪرن تي وبهي ٿو، ۽ انهن جي سيرن ۽ ڦوڙن ۾ پنهنجا آکيرا ڏاهي ٿو. گهريلو ڪبوتر ماڻهن جي هٿ جون ٺهيل سيرون ۽ ڦوڙ يا "غار" ڳولي، انهن ۾ پنهنجو بسيرو بنائي ٿو، سو به انهيءَ ڪري، جو سندس ابا ڏاڏا جابلو آيڪرين جا رهاڪو هئا ۽ پنهنجا آکيرا اتي ٽڪرن جي چيرن ۽ ڦوڙن ۾ ڏاهيندا هئا. هين جي دل وڻن جي چوٽين کان وڌيڪ گهرن جي ڇتين سان لڳي ٿي، ڇاڪاڻ ته مسجد جو منارو يا گهر جي ڇت وڻ کان وڌيڪ هن کي پنهنجي دلپسند جابلو ايڪڙي محسوس

ٿيئي ٿي.

جيڪڏهن ڪبوتر پکريائين يورپ بدران آمريڪا ۾ پاليو وڃي ها، ته ان جو پکريئڻ ابو ڏاڏو اهو جهنگلي ڪبوتر هجي ها، جيڪو ڪنهن وقت بيشمار تعداد ۾ اتر آمريڪا جي ايرندي ڪناري وارن ٻيلن ۾ رهندو هو - جنهن کي "مسافر ڪبوتر" (Passenger pigion) سڏجي ٿو. ان حالت ۾ پوءِ اهو گهريلو ڪبوتر، پلجڻ کان پوءِ ٻه، وڻن ۾ ويهي ها، ۽ اسان جي اڄوڪي گهريلو، غارن جي رهاڪو، گهُوگهُو ڪندڙ ڪبوتر کان بلڪل نرالو هجي ها، جيڪو هن وقت اسان جي گهٽين ۽ وڏن وڏن گودامن جي - هٿراڏو، جبل جي ڏيکائي ڏيندڙ ڦوٽن ۽ چيرن ۾ رهي ٿو. اهو آمريڪي گهريلو ڪبوتر پوءِ وڻن ۾ آکيرا ٺاهي ها ۽ اتي سمهي ها، ۽ ٻڻ منڊ تي خانہ‌بدوشيءَ جا لاڙا ڏيکاري ها. 'جابلو کيرو' خانہ‌بدوش پکي نہ آهي، تنهنڪري اسان جي گهريلو ڪبوترن ۾ خانہ‌بدوشيءَ جي چڪ ڪانهي. پر جيڪڏهن گهريلو ڪبوتر آمريڪي جهنگلي ڪبوتر جو اولاد هجي ها، ۽ نہ يوروپي جابلو کيري جو، تہ ان ۾ خانہ‌بدوشيءَ جي چڪ ضرور موجود هجي ها، ۽ ان کي آڏاسي وڃڻ کان روڪي ويهارڻ لاءِ شايد اسان کي پنهنجين اڄوڪين گهريلو بدڪن ۽ آڙين وانگر، ان جا منڊ تي پر ڪٽي يا پڃي کيس اڏامڻ کان لاچار ڪري ڇڏڻو پوي ها.

١١ - سوئرن ۾ وحشي‌جيوت جا نشان

گهريلو سوئر - يا، گهٽ ۾ گهٽ، آن جون مغرب ۾ رهندڙ جنسون - يورپ جي جهنگلي سوئر جو اولاد آهن؛ چين جا ۽ ٻيا مشرق جا گهريلو سوئر، جيڪي شايد هندستان جي جهنگلي سوئر جي نسل مان آهن، انهن جي جدا ذات آهي. پنهنجي جهنگلي حالت ۾ هيءُ جانور ننڍين ننڍين وارن ۾ رهي ٿو ۽ سندس ڪاڌو

ٻوڻن جون پاڙون ۽ گيرڪُون آهن، جيڪي هو پنهنجي ننڍي پر طاقتور دوناڙ سان زمين سان کوٽي، ٻاهر ڪڍي، يا ٽٽان سُنڍي کائي ٿو. جهنگلي سوئر گهڻين مادين رکڻ وارو ۽ ڪٽنبي لاڳاپن ۾ رهندڙ جانور آهي. پنهنجي هڪ ٿوري وڃهي ماٽ، رنوسيرس (Rhinoceros)، وانگر هــن کــي گَپ ســان ۽ چڪڙ سان گهڻي پريت آهي. گهڻو ڪري ڏسبو آهي ته هو گپ سان ليتو، ڪنهن نه ڪنهن چڪڙ ۾ پيو هوندو آهي، ۽ اُن جي تڙڪي تي ڏاڍي سزي سان اُن ۾ رکي رکي پيو ليٽڙندو آهي. هيءُ جانور پنهنجيءَ جنس سان، خطري جي مهل، ڏاڍو وفادار رهندو آهي ـ ڪڏهن ته پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي به پنهنجن ٻَلهرن کي ۽ مادين کي بچائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جيڪڏهن سندن ولر جي ڪنهن ميمبر ڪٽي دانهن ڪئي، ته سڄو ولر جو ولر اُن کي جوکي مان ڪڍڻ لاءِ پاڻ کي قربان ڪري ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي ويندو. هو ڪنهن تي جُلهه ڪندا ته پٺيءَ جا وار آيا ٿي ويندن ۽ اهڙا ته خوفائتا ٻُهڪار ڪندا، وڏي ان تي ڪاهيندا، جو هيڪر ته اُن جو هانءُ پست ٿي ويندو. جڏهن سندن مادي پنهنجن ٻَلهرن سان ڪٽي اوچتو ڪنهن آفت جي منهن پئجي ويندي آهي، ته سندس ٻَاهر ته هڪدم، پنهنجي فطري جبلت کان مجبور جتي هوندا اتي دت هٽي ڪيري پوندا ۽ پير ڪُر به ڪونه چوربندا، پر سندن ماءُ ٻي ڏيي ٿي، پنهنجي سر تان آهو ڪٽي، ميدان تي مقابلي لاءِ تيار ٿي بيهي رهندي.

جنهن به ماڻهوءَ جو گهريلو سوئر جي هن ذات سان واسطو پيو آهي، اُن کي خبر آهي ته هنن پنهنجن ابن ڏاڏن جون اهي سڀ عادتون لڳ ڀڳ جيئن جون تيئن پاڻ وٽ قائم رکيون آهن، جيتوڻيڪ واڙن ۾ بند جيوت گذارڻ کان پوءِ، اهي سڀ جهنگلي جيوت جــون سندن جبلتون هُنن لاءِ بنهه

ٻڪار ٻچي چڪيون آهن. ننڍپڻ ۾ سدائين آءٌ حيرت ۾ پئجي ويندو هوس، جڏهن پاليل سوئرن جي ٻلهرن کي ڪڏهن ڪڏهن ڏسندو هوس ته اوچتو ئي اوچتو ڪنهن خوف ۾ ورتجي، پٽ تي دت هٿي ڪري پوندا هئا، ۽ ڪيترو وقت ائين ساهه ٽُم ڪيو پيا هوندا هئا، جڻ پاڻسو هو ته ٻُڌيون آهن، جيڪي پٽ تي ڪنهن آچلي ڇڏيون آهن!

وڏهڻ مهل سوئرن جا آيا ڪهرا وار ۽ سندن ٻُهڪار بلڪل ائين آهن، جيئن ويڙهه وقت ماڻهن جون هڪلون ۽ منهن جا خوفائتا کول ۽ نقاب. ڪيترائي جانور ائين لڙائيءَ ۾، سرسي ڪرڻ لاءِ، پاڻ کي سعيو ڪري وڏ ۾ وڏ پيانڪ بنائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ڪتو گيرندو آهي ۽ ڏند ڏيکاريندو آهي، ڍگو ويندو آهي ۽ ٻُڪيون اڇليندو آهي، ٻلي سينڌي سڄي ٻيٽي ٿي ويندي آهي ۽ ڦونڪارا هڻندي آهي، ۽ باندر راڙ ڪندو آهي ۽ پنهنجين ترين سان ڇاتي ڪٽيندو آهي.

گهريلو سوئر جي دلپسند ڪم، يعني اُن جي ڌرتيءَ کي مُهاڻ، ۽ گپ گاڏڙ آلي پٽ يا چڪڙ ۾ ويهي ننڊڻ ڪرڻ کان هرڪو واقف آهي.

جيوت جي آزارن کان واندا ٿي، ۽ پيو جڏهن ڪوڪم ڪرڻو ڪونه هوندو اٿن، تڏهن سوئر ٻيهي مُهليندا آهن، يعني پنهنجي سونڍ يا دوناڙ سان زمين وليندا آهن، ٻڪريون ڇال ڏينديون آهن، ۽ ڪتا ۽ ماڻهو شڪار ڪندا ۽ وڙهندا آهن. اهي سڀ عادتون سنجهن پنهنجي پنهنجي قديم جهنگلي جيوت جا باقي نشان آهي. سوئرن کي مُهلڻ ۾ خوشي ٿه ٿئي ٿي ۽ ڪسرت به، بلڪل اهڙيءَ طرح جهڙيءَ طرح ماڻهنءَ ڪتن کي شڪار ۽ ويڙهه ۾ ڪسرت به ٿيندي آهي ۽ هو وندرندا ۽ خوش به ٿيندا آهن.

١٥ - ٻيون زائد جبلتون

پاليل آڙي ڪئناڊا ۽ اتر قطب جي پاسي جي جهنگلي سفيد آڙيءَ جي نسل مان آهي، جيڪي بهار جي مند ۾، تير-مُنهائينءَ ترتيب ۾ ڏي اُتر طرف ولر ڪيو اڏامنديون وينديون آهن. جهنگلي آڙي هڪ رَستو پکي آهي. هوءَ اونهاري ۾ يورپ ۽ ايشيا جي اترين ڀاڱن ۽ اتر آمريڪا ۾ رهندي آهي، ۽ سياري ۾ هندستان، مصر ۽ اُتر آمريڪا جي نيم گرم ڀاڱن ۾ گذاريندي آهي. جڏهن سيءُ جي آخر ۾ هوا ۾ ٿڌ جا آثار پيدا ٿيندا، تڏهن فوراً هين جي دل ۾ دنيا جي ڪوسيرڙن پاسن ڏانهن اڏامي وڃڻ جا اُڌما اُٿندا. ۽ جڏهن وري مارچ مهيني ۾ سج ڏکڻ کان مُڙي اُتر طرف اوهر ڪندو، ۽ ڌرتيءَ جي اُتر اڌ گولي کي گرمائيندو، تڏهن آڙيءَ جي دل ۾ وري اُتر ڏانهن اڏامڻ جا اُمنگ اُٿندا! آءٌ جڏهن ڇوڪرو هوس، ۽ ٻهراڙيءَ ۾ پنهنجي ٻنيءَ تي رهندو هوس، تڏهن، مون کي ياد آهي ته ڪيئن آڙيون اڏامنديون مٿان اچي لنگهنديون هيون ۽ ڪرڪنديون وينديون هيون، تڏهن اسان جون پاليل ۽ پَر ڪٽيل آڙيون ڏاڍيءَ اُڪير ۽ اُداسي سان هيٺان اُنهن کي سڏ ڏينديون هيون ۽ ڪڏهن ته وٺي زمين تي ڊوڙنديون هيون ۽ ڊوڙڻ سان گڏ، اُڏامي اُنهن کي پهچڻ لاءِ پنهنجا کنڀ پيون ڦڙڦڙائينديون هيون. اهو سندن دل ۾ پنهنجي ”جهنگ (اصل) وطن“ جي اڄهل سڏ جو اثر هو. هُنن جي فطرت ۾ اهو اُڌمو - اهو پنهنجي ٿڌي قطب لاءِ بهار جي مند جو سڏ - اڃا جيئرو هو پر پنهنجيءَ پتڪڙيءَ دل جي آس پوري ڪرڻ لاءِ گهربل سفر جي سهولتن کان هو محروم هيون.

هيرايل بدڪون، جيڪي پاڻيءَ کان پري رهڻ تي مجبور هونديون آهن، انهن کي ڏسبو آهي ته ٻيري ٻيري

سُڪيءَ ۾ پيون پاڻيءَ ۾ ٻوڻ، ٻيون هٽڻ، ۽ پاڻيءَ کي ڪنهن سان ڇاڇولڻ جا ڪيل ڪنديون آهن. هنن جي طبيعت جي ڪلّ اهڙين آسپاس جي حالتن مطابق بيهاريل آهي، جتي سدائين پاڻي عام جام موجود هو؛ انهيءَ ڪري جتي پاڻي بنهه ڪونه اٿن، اتي به هو ائين ٿيون پنهنجي هلت چلت هلن، ڄڻ هنن لاءِ سُڪي به پاڻي آهي.

گڏهه ۽ اٺ ٻئي اصل ۾ رڻ پٽ جا جانور آهن، هو پاڻيءَ کان سخت بيزار رهن ٿا. گهوڙا ڇرڪندا ته وڃي سرپٽ ڊوڙندا. ماکيءَ جون مکيون گڏجي جهُنڊ ٺاهينديون، ته هڪدم ڇاهينديون ته اڏامي ڪٿي موافق هنڌ تي وڃي، ڪو منارو ٺاهي ويهن. پڃري ۾ بند تيتر، ٻٽيهر يا چڪور، ڪاڏي ڪائيندي، پڃري جي تري ۾ پيرن سان بيٺا کوٽهڙو ڪندا، ڇاڪاڻ ته هو ٻاهر ٻوڻن ۾ ۽ گاهه جي دڙين تي پنهنجي خوراڪ ڳولڻ لاءِ ائين کوٽهڙي تي هريل آهن. ڏاريل ڪڇائون اوچتو ڪا نئين شيءِ ڏسندا ته هڪدم وڃي ڪُٽي پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏيندا، جيتوڻيڪ اهو صاف پيو ڏسبو ته هو ائين سچ پچ ڪنهن ڊپ کان نه پر پنهنجيءَ عادت جي ڪلّ کان مجبور ٿي ڪن ٿا.

گهريلو جانورن جي نفسيات ۾ سندن جهنگلي جيوت جا اهڙا سوين باقيات موجود آهن. اهي باقيات وٽن قائم رهندا اچن ٿا — جيتوڻيڪ آڻ لکي انداز ۾ ۽ نهايت آهستي آهستي اهي سدائين منجهن گهٽبا ۽ هلڪا به ٿيندا وڃن ٿا. انهن جي ايڏيءَ آست صورت ۾ قائم رهڻ جو سبب هڪ ئي آهي — ۽ اهو آهي ”ڪائنات جي هر شيءِ ۾ قائم رهڻ جي خصلت ۽ لاڙو“ جنهن کي، جاندار شين جي حالت ۾، ”ورثي جي حاصلات“ يا ”ورثي جي سنڀال“ سڏيو وڃي ٿو.

—

باب ٽيون

مختلف سطح جي ماڻهن (قومن) جو حسب نسب

١ - سبق جو مقصد

سڀئي سڌريل ماڻهو وحشي ماڻهن جو اولاد آهن. هو سڀ

— ماڻهو ڪڏهن جهنگلي حيوان هو —

وحشين مان وڌي وڌا ٿيا آهن - بلڪل ائين جيئن توهين ۽

اڄ، انفرادي حالت ۾ ٻارن مان وڏي وڏا ٿيا آهيون. انهيءَ ڳالهه جو سمجهڻ ۽ پروڙڻ هڪ وڏي ڳالهه آهي، ڇاڪاڻ ته سڌريل ماڻهو، زالين مردين، جيڪي ڪجهه ڪن ٿا، سوچين ٿا ۽ محسوس ڪن ٿا ــ ۽ انهن مان ڪيترا ته سندن ڏاڍا عجيب غريب ۽ اڻ سڌريل ڪم هوندا آهن ــ انهن کي هيءَ حالت ۾ اسين ٻنهي سمجهي ڪين سگهنداسين. ان لاءِ ڀهرين اسان کي هيءَ بنيادي حقيقت پوريءَ طرح سمجهڻي ۽ ميڄڻي پوندي ته سڌريل مرد ۽ زالون رڳو ڏوتل پاتل ۽ نوان سوان ٿيل، يعني روپ مٽيل، وحشي ماڻهو آهن.

اها پڻ وڏي ڳالهه آهي ته اسان کي وحشين جي فطرت ۽ خيالن جي ڪجهه ڄاڻ هجي، ته جيئن اسين ان کي پنهنجي فطرت ۽ خيالن مان پيٽي سگهون ۽ ڏسي سگهون ته اسان ۾ اسان جو ڪيترو ڪجهه حصو وحشي زماني جو بچيل آهي ۽ ڪيترو ڪجهه ان کان پوءِ اسين حاصل ڪري سگهيا آهيون.

انهيءَ ڪري، هن سبق جا ٻه مقصد آهن: پهريون هيءُ ته توهان کي سمجهايو وڃي ته سڀ سڌريل ماڻهو يا قومون پنهنجي حسب نسب ۾ وحشين سان وڃيو ملن ٿيون، ۽ ٻيو ته اوهان کي ڪجهه سمجهايو وڃي ته خود وحشي ڪهڙي قسم جا جيوَ آهن. ٻين لفظن ۾ چئي سگهجي ٿو ته هن سبق جو مقصد آهي ته اوهان کي ڪجهه سمجهايو وڃي ته اسان جا ابا ڏاڏا ڪهڙي قسم جا جانور هئا.

٢ - انگريز ڪٿان آيا

ٻه يا ٽي هزار سال پوئتي وينداسين ته اوهان ڏسندا ته دنيا ۾ انگريز ڪونه هئا، فرينچ ڪونه هئا، جرمن ڪونه هئا ۽ روسي

۾ ڪونہ هئا؛ انهن جي بدران اوهين ڇا ڏسندا تہ انهن اڄ جي سنڌريل قومن مان هرهڪ جي جاءِ تي، تنهن زماني ۾، هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ڪي اڻ سڌريل قبيلا هئا، جن مان قوم پوءِ وجود ۾ آئي آهي. انگريزن جي قوم اصل ۾ ٽن قبيلن مان جُڙي آهي – اينگل، سئڪسن ۽ جيوٽ – جيڪي جهنگلي يا اڌ – جهنگلي حالت ۾ پهريائين ڊينمارڪ ۽ اُن جي ڏاکڻي علائقي ۾ رهندا هئا. اُتان آهي چوڏهن يا پندرهن سؤ سال اڳ لڏي، وڃي اچوڪي برطانيہ جي پٽ تي آباد ٿي ويا. اتي هُنن پنهنجي پهرين پيڙهہ ٤٤٩ عيسويءَ ۾ قائم ڪئي.

هي ماڻهو بنهہ ڪورا ۽ اڻگهڙيا ماڻهو هئا، هو کلون ڍڪيندا هئا، جهيڙالو ۽ ويڙهو طبيعت جا هئا، ۽ سمنڊ سان واقف هئڻ سبب هوشيار ڪشتيبان هئا. هو ٻيڙين ۾ چڙهي، بالٽڪ سمنڊ جي ڪناري سان هاڪاريندا، اوچتو اوچتو ڪنهن نہ ڪنهن پرائي ڳوٺ وٽ وڃي لنگر هڻندا هئا، ۽ پوءِ ان ڳوٺ جي ماڻهن کي ماري، ڀڄائي، ۽ ڳوٺ کي ڦري لٽي، ٻچاڙيءَ جو باهہ ڏيئي ساڙي ڇڏيندا هئا. هنن جي خيال ۾ اها صحيح ڳالهہ هئي ۽ ائين ڪرڻ ٺيڪ هو؛ ڇاڪاڻ تہ هُنن جنهن اصول تي عمل ڪيو ٿي سو هيءُ هو تہ ”طاقت جو فيصلو صحيح فيصلو آهي.“

اڄ دنيا جي جنهن پاسي اوهين وينداء اتي اوهان کي انگريز ملندا – اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا ۾، ڏکڻ آفريڪا ۾، آسٽريليا ۾، هندستان ۾ ۽ ٻين ڪيترن ئي ماڻهندي پٽن تي. دنيا ۾ ٻين سڀني قومن کان وڌيڪ انگريزن ئي هن ڌرتيءَ جي گولي کي هنڌين ماڳين گهمي ڦري ڏٺو آهي ۽ ان تي پيڙهون قائم ڪيون آهن. انگريزي ٻولي ڳالهائيندڙ ايترا تہ اڳتي وڌندڙ ماڻهو آهن، جو لڳ ڀڳ دنيا جي پورن ٻن ڪنڊن سميت ڌرتيءَ جي

وڏي حصي تي هو، ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾، قابض آهن.

انگريز قوم ايتري اڳتي وڌندڙ قوم ٿي سگهي آهي، ان جو هڪڙو سبب هيءُ آهي، جو ان جا ماسونڊي ابا ڏاڏا انهي قسم جا ماڻهو هئا. سمجهو تہ انگريز قوم زميني 'جانورن' جو اولاد هجي ها - مثال طور ان زماني جي يورپ جي اندرين ڀاڱن جي ڪن سانتيڪن گهريتڙن ۾ امن پسند ماڻهن جو - تہ ان حالت ۾ چا ٿا سمجهو تہ انگريزن جي تاريخ جيڪا اڄ آهي، ان کان بنهہ ابتڙ تاريخ نہ هجي ها! جهڙيءَ طرح ماڻهو وڏي هوندي گهڻي قدر اهو ئي ٿو بڻجي، جيئن هو ننڍپڻ ۾ هوندو آهي، تيئن اڄ جي بالغ انگريز قوم بہ ساڳيءَ طرح پنهنجي قومي صغيرپڻي جي حالتن ۾ پاروتي ڪردار جو اسريل ۾ وڏي وڏو ٿيل روپ آهي.

٣ - ٻيون نيون قومون

فرينچ قوم گال قبيلن جي نسل مان آهي، جيڪي رومن شهنشاهت جي دور ۾ انهن علائقن ۾ ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ رهندا هئا، جن کي اڄ فرانس سڏيون ٿا.

جرمن قوم ٽن جهنگلي قبيلن، يعني گوٿ، وينڊل ۽ سمبري قبيلن جو اولاد آهي، جيڪي وچ يورپ جي علائقي ۾ رهندا هئا، جن رومن شهنشاهت کي ڊاهي پٽ ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو هو.

اطالوي قوم رومن لوڪن منجهان آهي، جيڪي لاطيني ٻولي ڳالهائيندا هئا ۽ اٽليءَ جي اپيٽ ۾ ٻين ٻُون - وچ ايراضين ۾، حضرت عيسيٰ مسيح جي وقت ۾ ان کان پوءِ وارن ڏينهن ۾، آباد هوندا هئا.

اڄوڪا يوناني قديم ننڍن ننڍن ۽ ٽڙيل پکڙيل يوناني قبيلن جو اولاد آهن.

اڄڪلهه جا سيئي اڇيءَ چمڙيءَ وارا ماڻهو – روسي، جرمن، فرينچ، انگريز، سوئيڊ، ۽ آمريڪي – پنهنجي اوائلي حسب نسب جو سلسلو، ٻولين ۽ روايتن جي ڪن ساڳين آثارن جي بنياد تي، ڪن هڪڙن اهڙن ماڻهن سان ڳنڍي سگهن ٿا، جيڪي، گهڻو گهڻو اڳي، اوڀر پار ڪان، ڪئسپين سمنڊ جي ڀئي پاسي وارن علائقن مان اٿي، يورپ ڏانهن لڏي آيا هئا. اهي ماڻهو، اڄ جنهن ڪي يورپ چئون ٿا اتي، تاريخ جي لکجڻ کان به اڳ واري زماني ۾، اچي آباد ٿي ويئا هئا. اڄ جون سڀ يورپي قومون انهن اوائلي ماڻهن جي نسل مان چاول ۽ اسريل آهن.

۴ – انسان ذات جو پينگهو

پر سوال آهي ته آهي سفيد چمڙيءَ وارا اصلوڪا ماڻهو ڪٿان آيا؟ ۽ ڪاريءَ چمڙيءَ وارا ماڻهو ڪٿان آيا؟ اهڙيءَ طرح چيني ڪٿان آيا؟ ۽ هندستاني ڪٿان آيا؟ ڪهڙيءَ سرزمين ڪي بني نوع انسان جو پينگهو چئي سگهجي ٿو؟ دنيا جي ڪهڙي هنڌ ۽ ڪڏهن، ماڻهو، جانورن جي هڪ نٻن ۽ الڳ جنس جي صورت ۾ اسريو. اهو معجزو اوس ڌرتيءَ جي ڪنهن ٽڪري تي ۽ وقت جي ڪنهن دور ۾ واقع ٿيو هوندو.

اها ڳالهه ته پڪ آهي ته انسان جي جنس جي ابتدا، جنهن ايراضيءَ کي ڌرتيءَ جي اولهه وارو اڌ چئجي ٿو، آتي ڪانه ٿي آهي، ۽ نه وري آتان ڪنهن مرڪز ڪان ڌرتيءَ تي چوڌاري ٻين پاسي اها پکڙي آهي. ڪيترين ئي ڳالهين کي جاچيندي، سائنسدانن جو خيال آهي ته بني نوع انسان جو پهريون پينگهو ضرور ڌرتيءَ جي اڀرندي اڌ گول تي ئي ڪٿي موجود ٿي سگهي ٿو.

هڪڙو سبب ان خيال جو هيءُ آهي ته ماڻهوءَ جا

پراڻي ۾ پراڻا نشان، يعني دنيا ۾ سنڌس هئڻ جي وڏ ۾ وڏ اڳوڻي ثابتي، آتي ئي ليپي سگهي آهي. نيل نديءَ ۽ دجله نديءَ ۽ هندستان جي ڪن دريائن جي سيٽائن جا نشان آتي اسين هزارن سالن، باڪ ڪن هنڌن تي ٨٠٠٠ ڪان ١٠،٠٠٠ سالن جا پراڻا به ڏسي ۽ هٿ ڪري سگهيا آهيون. هنن هنڌن تي اهي شيون ڏٺيون ويون آهن، جن سان آهي اوائلي انسان ڪمائيندا هئا، وڙهندا هئا، ۽ پنهنجي جيوت جي رهت سهت ۽ گذارو ڪندا هئا؛ آهي شيون پنهنجي اصلي شڪل ۾ اتي لڌيون ويون آهن ۽ انهن ڪي وقت جو سيلاب ميٽائي نه سگهيو آهي.

هاڻي ائين ڇجيو وڃي ٿو ته ماڻهوءَ جي پهرين اوسر ڏکڻ ايشيا جي ڪنهن هنڌ تي، يا، سگهن آهي ته ايشيا جي اڃوڪين ڏاکڻين حدن کان به اڳتي ڪٿي ڏکڻ ۾ ٿي آهي — آنهن هنڌن تي، جيڪي اڄ هندي وڏي سمنڊ جي پيٽ ۾ پلڊي ويل آهن. انهيءَ اندازي ڪيل سرزمين ڪي سائنسدان ”ليموريا“ جي ڪنڊ جي نالي سان سڏين ٿا.

٥ — جاگرافيءَ جون ڦيريون گهيريون

ڌرتيءَ جي طبعياتي چڪاس ڪجي ٿي ته معلوم ٿئي ٿو ته ان جو هڪ وڏو ڀاڱو جيڪو اڄ ان جو زميني ٿاڇرو آهي، اهو ڪنهن دور ۾ سمنڊ جي تري هيٺ هو. واريءَ وارا پٿر ۽ چن وارا پٿر، جيڪي ڌرتيءَ جي زميني سطح تي اڄ ايترا عام جام ملن ٿا، اهي پاڻيءَ هيٺ ئي ٺهيا آهن. اسان کي سچين ۽ پين پاڻيءَ جي جانورن جا پٿرايل بوٽا، هڏا ۽ ٻيا نشان زمين تي هرهنڌ، ويندي جبلن جي چوٽين تائين به، ٺڙيل پکڙيل مليا آهن. مثال لاءِ، هڪڙي ساگرمڇ جا اهڙا نشان اتر سسپي رياست [اتر آمريڪا] ۾ ڪجهه سال اڳ لڌا ويا هئا.

هيءَ جانور جڏهن جيئرو هو، تڏهن مسسپيءَ جي سرزمين سمنڊ ۾ پيئي ترندي نظر ايندي هئي ـ اهو وڏو ويڪرو سمنڊ، جيڪو ڪنهن زماني ۾ ميڪسيڪو نار کان وٺي ويندي يونائيٽڊ اسٽيٽس جي وچ وارن ميدانن تائين ڦهليل هو.

ڪينٽڪي رياست [اتر آمريڪا] ۾ لئيوئيول جو شهر اوهيو نديءَ تي اڏيل آهي. انهيءَ شهر جي اڏڻ لاءِ اهو هنڌ انهيءَ ڪري چونڊيو ويو هو، جو اتي اوهيو نديءَ جي اڳيان هڪ ڪورل (Coral) ٽڪري اچي وڃي ٿي ۽ اڌان سڄيءَ نديءَ جي پاڻيءَ ڪرڻ ڪري هڪ نهايت سهڻو آبشار ٺهي پوي ٿو. اها ڪورل ٽڪري ان جاءِ تي انهيءَ ڪري ٺهي، جو جنهن زماني ۾، اتي ڪينٽڪي ۽ انڊيانا رياست مٿان مسسپي سمنڊ ڦهليل هو، تڏهن ڪن بيشمار ايامن گذرڻ سان اُن جاءِ تي آهستي پاليپ (Polyp) نالي ماسونڊي جيت هڪ ٻئي مٿان پنهنجون ڦيڪون ڏاهيندا ويا، مرندا ويا ۽ سٽبا ويا، تان جو ٽيندي ٽيندي، اتي اها ٽڪري ٺهي پيئي. هين وقت نه اتي آهو سمنڊ آهي ۽ نه آهي جيت، پر سندن مئل ۽ هڪ ٻئي مٿان سٽيل ڦرايل بت اُن ٽڪريءَ جي صورت ۾ موجود آهن، جنهن تان مٿان اوهيو نديءَ جو سڄي جو سڄو پاڻي هيٺ ڪرندي، آهو دل لڀائيندڙ آبشار ٺاهي ٿو ۽ لئيوئيول جي شهرواسين ۽ دنيا جي سيلانين لاءِ هڪ پرپور دلربائيءَ وارو نظارو پيش ڪري ٿو.

هيءَ ڳالهه شايد ايتري عام معلوم نه آهي ته ڌرتيءَ جو مٿاڇرو، جيڪو اڄ پاڻيءَ جي هيٺ آهي، ان جو گهڻو ڀاڱو ڪنهن زماني ۾ سُڪل پٽ هو. ڪن ڪن هنڌن تي اڄ سمنڊ جي تري هيٺان اسين ڪوئلا کوٽيو پيا ڪيون. آءٌ سمجهان ٿو ته جيڪڏهن اسين رڳو انهن شين تائين پهچي سگهون، جيڪي سمنڊ جي تري هيٺان زمين ۾ لڪل آهن، ته

آهي اسان زميني 'جانورن' لاءِ نهايت ڪمائتيون ثابت ٿينديون، ممڪن آهي تہ آئينده ڪنهن زماني ۾ جڏهن اسان زمين جي دولت جا انبار ڪائي ڪٽائي ڇڏيا، تڏهن اسين ايترا لاچار ٿي پئون ۽ اسان ۾ ايترو هنر ۽ عقل بہ اچي وڃي، جو اسين پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي هنن سهاساگرن هيٺ انهن بڏل ۽ لڪيل خزانن کي اندوان کوٽي ڪڍي سگهون، ۽ انساني سڀيتا جي وڏندڙ دنيا کي هڪ نئينءَ، وڌيڪ اوچيءَ ۽ شاندار منزل ڏانهن وڌڻ جو موقعو ڏيئي سگهون.

اسان کي خبر آهي تہ ڌرتيءَ جي جاگرافيءَ ۾ گذريل ايامن ۾ تمام گهڻيون تبديليون آيون آهن. ڌرتيءَ جي جاگرافي جيئن اڄ آهي، تيئن ڏهہ لک سال يا هڪ ڪروڙ سال اڳي ڪانہ هئي. اسان کي خبر آهي تہ ڌرتيءَ جي تاريخ جي، هڪ ڳالهہ، ڪجهہ ويجهي ماضيءَ ۾ جبرالٽر وٽ، آفريڪا يوروپ سان ڳنڍيل هئي، ۽ ايشيا ۽ اتر آمريڪا جو سرزمينون بہ بيرنگ ڳچي سمنڊ وٽ پاڻ ۾ ڳنڍيل هيون.

ڌرتيءَ جا عالم، جن کي پون - وگياني يا اوضيات جا ماهر چئي سگهجي ٿو، تن جو چوڻ آهي تہ اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا جون سرزمينون پنهنجي اوضياتي تاريخ جي وڏي زماني تائين هڪٻئي کان الڳ رهيون آهن. پناما جي ڳچي ڌرتي، جنهن وسيلي هنن جو پاڻ ۾ زميني ڳانڍاپو ٿيل آهي، آها، ارضياتي ايامن جي حساب سان، تمام ويجهي دور جي پيدا ٿيل آهي. انهيءَ وسهڻ لاءِ بہ سبب آهن تہ ڏکڻ آمريڪا ۽ اتر آمريڪا پاڻ ۾ ائين ڳنڍيون، آن کان اڳ ڏکڻ آمريڪا جي سرزمين آفريڪا ۽ پڻ آسٽريليا سان ڳنڍيل هئي ۽ ائين انهن جو هڪڙو يڪو آئنٽاوڪٽڪ کنڊ ٺهيل هو.

پوئين ارضياتي (Pliocene) دور[ڇهہ لک سال کان اڳ] جي آخر ڌاري اترآمريڪا جو الاسڪا وارو علائقو، ڳچيءَ ڌرتيءَ جي تمام هڪ

جي ڳچي ترقيءَ تان ئي اتر آمريڪا جا اڪثر جانور ٻهرين پهرين ايشيا مان نڪري، آمريڪا ۾ داخل ٿيا. سينهين ۽ چاپرو رڇ جهڙا جانور اصلوڪا آمريڪي، يعني آمريڪا ۾ اصلي پيدا ٿيل، جانور نه آهن. آهي اوڏانهن ايشيا منجهان ويل آهن. ۽ آهي پوئين ارضياتي دور جي آخري وقت ۾ آن بيرنگ پٽل رستي اوڏانهن ويا. هينن جانورن جو ڪوبه هڏو آن دور کان اڳ واري وقت جو، آمريڪا جي ارضياتي دفينن مان ڪونه ملي سگهيو آهي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ريڊ انڊين (ڳاڙها هندستاني)لوڪ پڻ آمريڪا ڏانهن آڏرستي سان ايشيا مان ويا هئا، جيتوڻيڪ آهي آتي سينهين ۽ ٻين ايشيائي جانورن جي ٻهچڻ کان گهڻو پوءِ وڃي سگهيا هئا.

ارضياتي تاريخ جي، نسبتاً، ويجهي ڪنهن وقت تائين، برطانيه جو ٻيٽ يورپ جي کنڊ جو حصو هو ۽ آن سان ڳنڍيل هو. برطانيه جا پهريان رهواسي "سيلٽ" (Celts) لوڪ هئا. آئنگلوسئڪسن نسل جا ماڻهو آنهن کي بيرڻ لوڪ ڪري سڏيندا هئا. برطانيه يورپ کان ڇڄي ٻيٽ ٿيو هوندو، ان کان اڳي ئي آن تي ماڻهن جي آبادي قائم ٿي چڪي هوندي. آتان جا پهريان رهواسي، يعني سيلٽ لوڪ، عين ممڪن آهي ته يورپ مان نڪري، پنڌ ئي پنڌ، سڪيءَ تان، يعني جنهن کي اڄ "نارٿ سي" چئون ٿا، آن کي اڪين ئي لتاڙيندا، يورپ جي آن تڏهوڪي اپيٽ تي وڃي پهتا هوندا.

٦ - ماڻهو ڪيترو پوڙهو آهي؟

ماڻهو جانورن جي هڪ نئينءَ جنس جي حيثيت سان اڄ کان ڪيترو وقت اڳ وجود ۾ آيو آهي، ان جي ڪنهن کي خبر ڪانهي. پر اها سا خبر آهي ته اهو واقعو تمام گهڻو وقت اڳ جو ٿي گذريل آهي. پنجاهه يا سؤ سال اڳي، عام طور

ائين مجيو ويندو هو تہ ماڻهو هن ڌرتيءَ تي پنج يا ڇهہ هزار سال اڳ جو مس آيل آهي. پر جيترو گهڻو ماڻهوءَ جو مطالعو ٿو ڪجي ۽ جيترو وڌيڪ ڌرتيءَ ڪي هيٺي هيٺي کوٽي ٿو ڏسجي، اوترو ڏور ماضيءَ ۾ ماڻهو ۽ ماڻهوءَ سان لاڳاپيل شين جي شروعات جو پترو پوندو ٿو وڃي. هيءَ ڳالهہ پوريءَ طرح معلوم آهي تہ هن ڌرتيءَ تي جاندار شيون ڪيترن ئي ڪروڙن ورهين کان وٺي موجود آهن. اندازو لڳايو ويو آهي تہ ڌرتيءَ تي پنجن يا ڏهن ڪروڙن ورهين کان وٺي زندگي موجود رهي آهي؛ تنهن جي معنيٰ تہ حيواني دنيا گهٽ ۾ گهٽ پنج يا ڏهہ ڪروڙ ورهيہ پراڻي چئي سگهجي ٿي. انهيءَ سڄي وقت جي گهڻي ڀاڱي واري عرصي ۾ دنيا ۾ ماڻهوءَ جي هستي موجود ڪانہ هئي. ماڻهو، نسبتاً، ويجهي دور جي پيدا ٿيل جنس آهي. بهرحال، ائين مڃيو وڃي ٿو تہ ماڻهو ڌرتيءَ تي گهٽ ۾ گهٽ پنج لک ورهيہ [تازين کوجنائن موجب پندرهن کان سترهن لک ورهيہ] موجود رهيو آهي.

۷ - انسان ذات جو پکڙجڻ

— نيندرٿال ”ماڻهو“ —

ماڻهو، جانورن جي هڪ جنس جي صورت ۾، پهريائين شايد ڏکڻ ايشيا جي هند علائقي ۾ سرجيو. ۽ انهيءَ مرڪز تان پوءِ ٻاهر پکڙندي، هو ڌرتيءَ جي گولي جي لڳ ڀڳ سڄي زميني ڀاڱي تي ڇانئجي ويو آهي — نه رڳو وڏن کنڊن تي، پر گهڻي ڀاڱي سڀني ٻيٽن تي پڻ هاڻي وڃي، وڃي آباد ٿيو آهي. سندس هڪ شاخ اولهه پاسي وڃي، آفريڪا ۾ آباد ٿي — ۽ آهي ڪن ايامن کان پوءِ ڪاريءَ چمڙيءَ وارا يا سياهه فام نسل جا ماڻهو سڏجڻ لڳا. ٻي سندن شاخ اتر ۽ اتر-اولهه پاسي ويئي، ۽ آهي پوءِ اڇيءَ چمڙيءَ وارا يا سفيد فام نسل جا ماڻهو ٿي مشهور ٿيا. سندن ٽي شاخ اتر ۽ اڀرندي پاسي نڪري ويئي، ۽ پيليءَ چمڙيءَ وارا يا زرد فام ماڻهو — يعني چيني، جپاني وغيره نسل جا ماڻهو سڏجڻ لڳا. شايد هن زرد فام نسل جي ماڻهن جي ئي هڪ شاخ ايشيا مان نڪري، بيرنگ ڳچي سمنڊ کي پار ڪندي، آن سرزمين تي وڃي نڪتي، جنهن کي هاڻي آمريڪا ٿو چئجي؛ آنهن جي چمڙيءَ جو رنگ آتان جي فضائي حالتن جي اثر هيٺ ڪجهه ڦري، پتل جهڙو يا ڳاڙهسرو بنجي ويو، ۽ آهي پوءِ ڳاڙها هندستاني يا آمريڪي هندستاني سڏجڻ لڳا. ماڻهن جي ان اصلوڪي جنس جي هڪ شاخ وري اڀرندي طرف نڪري ويئي ۽ وڃي ملايا جو اپ‌ٻيٽ، ايسٽ انڊيز جا ٻيٽ، بورنيو، نيوگني ۽ هوائي ٻيٽن (Hawaiian islands) سميت ڏکڻ پئسفڪ جا ٻيٽ آباد ڪيائين — ۽ آهي تاسي چمڙيءَ وارا يا ملايائي نسل جا ماڻهو سڏجڻ لڳا. ان مان اوهان کي ڪجهه اندازو ٿي سگهي ٿو ته ماڻهو پنهنجي اصلوڪي آکيري مان نڪري، آبامن گذرڻ سان، پنهنجي ڌار ڌار نسلن ۽ ذاتين سان، ڌرتيءَ جي هن گولي تي، ڪٿي ڪٿي ۽ ڪيئن پکڙجي وڃي آباد ٿيو آهي.

ملايائي لوڪ ٻيٽن جا رهواسي آهن. هن کي پاڻيءَ

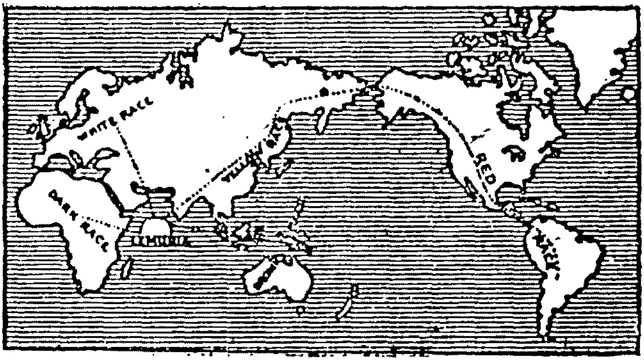

— ماڻھن جي پکيڙ —

سان پريت آھي ۽ ھو پاڻيءَ ۾ پاڻ کي بلڪل بي‌اونو سمجھن ٿا. ھو سدائين پاڻيءَ سان لاڳاپيل رھيا آھن ۽ سندن سمورو واڌارو پاڻيءَ سان ڳانڍاپي ۾ ئي ٿيو آھي. ڪين، انھيءَ ڪري، ڪھڙي قدر ”پاڻيءَ جا جانور“ چئي سگھجي ٿو. اوھان کي معلوم آھي تہ مينھن جي ھڪ اھڙي ذات آھي، جنھن کي چئبو ئي ”پاڻيءَ جي مينھن“ (Water buffalo) آھي، ڇاڪاڻ تہ آھا پاڻيءَ سان تمام گھڻي واڳيل وھي ٿي. انھيءَ ساڳيءَ معنيٰ ۾ ملايائي ماڻھن کي بہ ”پاڻيءَ جا ماڻھو“ سڏيو وڃي ٿو.

ھوائي ٻيٽن کي اتر آمريڪا منجھان يا ايشيا منجھان ماڻھن وڃي آباد ڪونہ ڪيو ھو. آھي ٻيٽ آنھن ناسي چمڙيءَ وارن ساموندين ڏکڻ اولھہ کان، ملايائي علائقي منجھان نڪري، وڃي آباد ڪيا ھئا. ھوائي ٻيٽن کي ويجھي ۾ ويجھي زمين ٢٠٠٠ ميل پري آھي. انھن ڏورانھن ساموندي ”نپڪن“ جا ٻھريان آبادڪار ڪيئن اجھا ڳ سمنڊ جي انھن بي انت لھرين تان ھاڪاربندي اتي پھتا، ان عبرت جو داستان ڪنھن کي معلوم ٿي نہ سگھندو. پر شايد ھوائي پناھگزين

ٻڌجي، ڪنهن ساموندي طوفان جي لپيٽ ۾ اچي، ان ئي ڪنار ساگر ۾ پنهنجو طرف پلجي، ان تي هلندا هلندا، اتفاق سان وڃي، انهن اڻ ڇاتل وساسي ويل پرندڙ جبلن جي ميداني ڇوڙين تي پهتا هئا. اسان کي خبر آهي ته اُئين ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته ١٨٣٢ع جي ڊسمبر مهيني ۾ اهڙيءَ ئي طرح وچ ساگر ۾ ڏڪيل غوراب جي هڪ تختي تي ويٺل مسافر اولهه کان اُئين اجهاڳ پاڻيءَ ۾ ٽيلهيا ٽيلهيا ۽ ڪجهه پنهنجا هٿ پير هڻندا هڻندا، وڃي هوائي ٻيٽن تي لٿا هئا.

٨ - ٻهريان ماڻهو

اصلوڪا ماڻهو ـ يعني آهي ٻهريان ماڻهو جن جي وجود جو تصور ڪري سگهجي ٿو ـ شايد ننڍين ننڍين، ڇڙين ڇڙين ٽولين ۾ رهندا هئا، جن مان هرهڪ ۾ ويهه ويهه، پنجاهه پنجاهه يا ان کان ڪجهه وڌيڪ ماڻهو هوندا هئا. اهي ٽوليون، پنهنجي جوڙجڪ ۽ جيوت جي نموني ۾، گهڻيءَ حد تائين شايد ٻين اهڙن جانورن وانگر ئي هونديون هيون، جيڪي اڄ ٻه جهنگلي حالت ۾ ٻيلن ۽ قدرتي چراگاهن ۾ گهمندي ڦرندي ڏسجن ٿا. انهن جي رهڻ جا ڪي مقرر هنڌ ڪونه هوندا هئا. هو ميون، ڪوڪڙن، ڪچڙين پاڙن، ڳيرڪُن ۽ پکين جي آنن ۽ ٻين اهڙين ننڍين ننڍين قدرتي شين تي گذارو ڪندا هئا، جيڪي ٻيلن ۾ هيڏي هوڏي هلندي چلندي، ڏسندي ڳوليندي، کين هٿ لڳي وينديون هيون.

اوائلي ماڻهن جي هنن ٽولين ۾ ڪونهڪو بندوبست ۽ دستور، بلڪه ڪنهن ابتدائي قسم جو ئي سهي، پر آوس موجود هوندو. سيڪا ٽولي ضرور پنهنجي ڪنهن نه ڪنهن اڳواڻ ٻڌيان هوندي. اهو آوس ڪو سنجهائڻ پوڙهو، تجربيڪار مڙس هوندو، جيڪو پنهنجي غير رواجي زور ۽ ڏاهپ ڪري سڀني اڳواڻ

ٻڌجي ويو هوندو، منجهن ڪٿنبي جيوت جو ڪو نشان شايد ڪونہ هو؛ سندن جنسيلاڳاپن جي صورتحال بلڪل اها ئي هوندي هئي، جيڪا هيئينءَ سطح جي جانورن ۾ عام طرح موجود ڏسبي آهي. هي اوائلي ماڻهو ڌرتيءَ جي گرم پٽيءَ واريءَ آبهوا ۾ رهندا هئا، ۽ وڻن نہ ڪو اوچڻ هو ۽ نہ ٻاهر. سندن ٻانهون ڊگهيون ۽ چنگهون ڇوڙيون ۽ ڪمزور هونديون هيون. ڪائيون ۽ ٻهڻ سندن هٿيار هئا. تعداد ۾ نسبتاً گهٽي هئڻ ڪري ۽ هڪبئي جي سهڪار سان، هو، وڏن جانورن کي ڇڏي ڪري، ٻين سيني جانورن تي پنهنجي ڌاڪ ڄمايو ويٺا هوندا هئا. خطري جي وقت عام طرح شايد هو، ڊوڙي وڻن تي چڙهي ويندا هئا ۽ اتي وڃي پناهہ وٺندا هئا. هن ٻهرئين ئي دور ۾ سندن دلين ۾ ڪيترائي خيالي ڊپ ۽ وسوسا پڻ پيدا ٿي چڪا هوندا.

٩ - ڌار ڌار نسل ڪيئن پيدا ٿيا

اسان ڳالهہ ذري گهٽ پڪ سان چئي سگهجي ٿي تہ اصلوڪن ماڻهن جي چمڙيءَ جو رنگ الڳ الڳ ڪونہ هو. انهن مان ڪي ڪارا، ڪي اڇا، ڪي ڪڻڪاوان، ڪي پيلي جي رنگ جا ۽ ڪي ناسي هئا - ائين هرگز ڪونہ هو، بلڪ ائين وڌيڪ ممڪن ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هو سڀ ساڳئي رنگ جا هئا؛ ۽ ڌار ڌار رنگ جي نسل جا ماڻهو گهٽ گهٽ هزارن سالن جي گذرڻ کان پوءِ، مختلف جاگرافيائي ماحول ۾ رهڻ سبب، وجود ۾ آيل آهن. انهيءَ ڳالهہ جي وسوڻ لاءِ پڻ دليل موجود آهن تہ ٻهريان ماڻهو ڪاريءَ چمڙيءَ ۽ ڪارن وارن وارا هئا. ان ڳالهہ جي پوري پڪ آهي تہ ٻهريان ماڻهو اڇيءَ چمڙيءَ وارا نہ هئا. جيڪي جانور ماڻهوءَ جا ويجهي ۾ ويجها مائٽ آهن، يعني آهي، جن مان عين ممڪن آهي تہ هو سرجيو آهي، يعني ماڻهوءَ جهڙا باندر آهي اڇيءَ چمڙيءَ وارا نہ پر ڪاريءَ

چمڙيءَ وارا جانور آهن. خود اڄوڪي دور ۾ ماڻهن جا آهي نسل جيڪي اجا سپيتا جي هيٺينءَ سطح تي آهن، آهي ڪهڙين حالتن ۾ ڪاريءَ چمڙيءَ ۽ ڪارن وارن وارا آهن ۽ نہ اڇيءَ چمڙيءَ ۽ پورن وارن وارا. دنيا جي ماڻهن ۾ اڄ جيڪي رنگ، قد بت، هات چلت ۽ علمي ۽ فني لياقتن جا فرق ڏسجن ٿا، آهي سڀ آب هوا، زمين، ڪاڻي، ڏنڌي ۽ ڪاروبار ۽ قدرتي آسپاس جي فرقن جا نتيجا آهن.

١٠- صغير نسل ۽ وڏي وڏا ڏبل نسل

ڪن نسلن پنهنجي ظاهري شڪل ۽ صورت ۾ ۽ پنهنجي آسپاس جي حالتن ۾ ۽ پنهنجي ذهني ڪيفيت ۽ صلاحيتن ۾ وڏيون تبديليون آنديون آهن. آهي اڄ آنهن پهرين "ليموريائي" (Lemurian) لوڪن کان بلڪل مختلف آهن، جيڪي بيشمار ايام اڳي آن هند علائقي جي "ماڻهن جي پهرئين پينگهي" ۾ رهندا هئا. ڪي نسل تہ وري ان خيال کان ايترا تہ ڏورا ۽ هڪ هنڌ جميل ۽ بيٺل آهن، جو آهي اڄ بہ جتي ڪيترو وقت اڳي هئا آتي ئي قائم آهن. آنهن کي اسين جهنگلي يا وحشي سڏيون ٿا. وحشي ماڻهو آهي آهن، جيڪي انساني واڌاري يا اوسر جي خيال کان اڃا صغيرپائيءَ يا ٻاروتڻ جي منزل تي بيٺل آهن. هو وڌيا ئي ڪونہ آهن. آهي ماڻهن جا "صغير نسل" آهن.

ناسي چمڙيءَ جي نسل جا اڪثر ماڻهو اڃا انهيءَ اوائلي حالت ۾ آهن. آفريڪا جي ماڻهن ۾ بہ اڃا ڪافي اهڙا ماڻهو آهن، جي وحشي دور ۾ يا آن کان پوءِ واري دور يعني غير مهذب، اڻ آريائي يا جنڊپائيءَ جي دور ۾ جيوت گذارين ٿا. هيءُ دور وحشي دور ۽ مهذب دور جي وچ وارو دور آهي. آمريڪا جي سرزمين تي جڏهن [سورهين صدي عيسويءَ جي

شروع ۾] يورپ جي سفيد فام ماڻهن پير پاتو، تڏهن آتي جا اصلوڪا رهواسي، يعني ويڊ انڊين يا ڳاڙها هندستاني، ٻه گهٽي قدر هن وچين ڇنڀائيءَ جي دور ۾ بيٺل هئا.

١١- انسان ذات جي اوسر جا دور

ماڻهوءَ ڀريان اوزار شايد ڪاٺ ۽ پٿر جا ڪم آندا. وڻ جي ڪنهن ڇڙ يا ٽنڊيءَ کي يا ڪنهن پٿر کي هٿ ۾ ڪٺي، ڏنڊي وانگر گهمائي يا اڇلائي ڪنهن کي هڻڻ لاءِ ايڏي عقل جي ضرورت ڪانهي، پر ڪو جانور ايترو عقل هلائي سگهي، سو تمام ڪن ٿورڙن حالتن ۾ ٿي سگهيو آهي. وڏا ٻاندر ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن دشمن ڏانهن پٿر اڇلائيندي ڏٺا ويا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن هاٿيءَ کي، هاندي هلندي، ڪنهن وڻ مان ڪا ٽاري ڇنندي، ۽ ان سان پنهنجي بت تان مکين کي هڪليندي ڏٺو ويو آهي. گهريتڙين جو به مشاهدو ڪيو ويو آهي ته هو ڪڏهن ڪڏهن ننڍا سنهڙا پٿر جا ذرڙا کڻي، مترڪن وانگر پنهنجن گهرڙن جي پٽين تي پيون هڻنديون آهن ته جيئن انهن جو ليهو سوگهو ٿيهي وهي، پر ماڻهوءَ کان هيٺين سطح وارا گهڻو ڪري سڀ جانور پنهنجي بت جي عضون کان سواءِ، جيڪي پنهنجن پنهنجن ڪمن لاءِ وڻن مخصوص ٿيل آهن، ٻيو ڪو به اوزار استعمال ڪونه ٿا ڪري سگهن.

ماڻهوءَ پنهنجي لاءِ ڀريائين پوک جا اوزار نه، پر پنهنجي بچاءَ لاءِ هٿيار جوڙيا. اوائلي ماڻهن کي وڏي ۾ وڏي ڳڻتي اها ڪانه هئي ته هو ڇا کائين، پر اها هئي ته ٻيو ڪو کين کائي نه وڃي. انهيءَ ڪري، جڏهن ماڻهو دنيا کي "فتح ڪرڻ" لاءِ ڀرين ڀرين پنهنجيءَ پر ۾ سهي سنبري نڪتو، تڏهن هن سڀ کان اول پاڻ کي هٿياربند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

انسان جي اوسر يا ترقيءَ کي الڳ الڳ منزلن ۾ ورهايو ويو آهي - هر منزل کي ماڻهوءَ جي حاصل ڪيل ترقيءَ ۽ تهذيب جي خاص درجي جو ترجمان يا نشان سمجهيو وڃي ٿو. جن منزلن جو هن باب ۾ ذڪر ڪنداسين، آنهن کي هرويرو وقت جا دور نه چئي سگهجي، آهي فقط انساني واڌاري جا درجا آهن. انساني واڌاري جي انهن منزلن کي عام طرح پٿر جي منزل، ڪنجهي جي منزل ۽ لوهه جي منزل سڏيو وڃي ٿو. سو انهيءَ ڪري، جو آنهن مان هر منزل تي ماڻهوءَ پنهنجا اوزار ۽ هٿيار گهڻي قدر انهيءَ شيءِ يا ڌاتوءَ منجهان ٺاهي استعمال ڪيا ٿي، جنهن جي نالي سان سندس ترقيءَ جي آها منزل هاڻي سڏي وڃي ٿي. انساني ترقيءَ جي دورن جي، اِن ڪان وڌيڪ ڪارائتي ورهاست، بهرحال، هيءَ به ٿي سگهي ٿي تہ آنهن منزلن کي وحشي دور، جهنگلو دور ۽ مهذب يا سڌريل دور سڏيو وڃي. هڪڙي عالم انساني ترقيءَ جي سفر جون هيٺينءَ طرح نَوَ منزلون بيان ڪيون آهن، جيڪي پڻ پنهنجيءَ جاءِ تي بامقصد ۽ مناسب لڳن ٿيون.

١- پهريون وحشي دور، جيڪو ماڻهوءَ جي سيرجڻ کان سندس باهه ٻارڻ جي هنر سکڻ ۽ ميڇيءَ جي ڪاڏي تي هرڻ تائين هليو.

هن منزل تي ماڻهو تعداد ۾ ٿورا هئا، سندن رهائش فقط ڌرتيءَ جي ڪوسي پٽي جي ڪنهن خاص ايراضيءَ تائين محدود هئي. قدرت جا پهريان ٻالڪ انسان بنهه حيوان ئي هئا. انساني مردن ۽ زالن جا هي پهريان ڪچا ۽ بيڊولا نقش هئا. پر منجهن هڪڙي ڳالهه هئي، جيڪا ان وقت ڌرتيءَ جي ٻئي ڪنهن جانور ۾ ڪانہ هئي. آها هئي سندن سادي پر سمجهه ۾ ايندڙ لاڳيتي ٻولي. هو هڪٻئي سان 'ڳالهائي' سگهندا هئا. بورنيو ۽ ملايا اپبيٽ جي اندرين ايراضين ۾ هاڻي

۽ ڪي قبيلا رهن ٿا، جيڪي اُنهيءَ ابتدائي وحشي دور ۾ جيوت گذارن ٿا. آندمان ٻيٽ جا ڪي رهواسي هاڻي ۽ باهه رڳو ڪم آڻي سگهن ٿا، پر آها پاڻ پيدا ڪري نٿا سگهن. هو قدرتي باهين، جيئن ٻرندڙ جبل يا وڄ، وغيره، مان باهه جا شعلا يا ٽانڊا هٿ ڪري، پاڻ وٽ سنڀالي رکندا آهن ۽ پوءِ وس پڄندي انهن کي وسامڻ نه ڏيندا آهن.

٢- وچون وحشي دور، جيڪو باهه ٻارڻ ۽ مڇيءَ جي ڪاڙي جي رواج کان وٺي، تير ڪمان جي ايجاد تائين هليو.

هن دور ۾ ماڻهو پنهنجي اوائلي رهائش وارا هنڌ ڇڏي، ايشيا ۽ آفريڪا جي گرم پٽي وارن ايراضين مان نڪري، ٻاهر ڌرتيءَ جي وڏي ڀاڱي ۾ پکڙڻ لڳا. هڙرادو باهه ٻارڻ جي عقل ڪري، هو دائمي ڪوسين جاين کي ڇڏي، ڌرتيءَ جي ٿڌين ايراضين ۾ رهڻ جهڙا ٿيا، ڇو ته هاڻي هو پنهنجي لاءِ موافق آب هوا پاڻ پيدا ڪري سگهيا ٿي. جڏهن ماڻهن دنيا ۾ ائين پکڙجڻ چوطرف پکڙڻ شروع ڪيو، تڏهن باهه ٻارڻ جي هنر کان سواءِ سندن هٿن ۾ فقط ٻه هٿيار هئا - هڪڙو ڏنڊو ۽ ٻيو ڏڪو. اهي هٿيار انسان ذات جي سڀني نسلن ۾ هڪجهڙا موجود ڏٺا ويا آهن.

جڏهن سفيد فام لوڪن آسٽريليا جي ڪنڌ ۾ پير پاتو، تڏهن اتان جا اصلوڪا رهاڪو اُنهيءَ منزل تي بيٺل هئا.

٣- پوئون وحشي دور، جيڪو تيرڪمان جي ايجاد کان وٺي، ٺڪر جي ٿانون تائين هليو.

تيرڪمان جي ايجاد هڪ تمام وڏي ايجاد هئي. اُن جو وڏو اهڙوئي آهي، جهڙو ڇنڀائيءَ جي دور ۾ تلوار جي ايجاد جو ۽ سڌريل دور ۾ بندوق ۽ بارود جو.

آمريڪي هندستانين جا ڪي قبيلا، سفيد فام لوڪن

جي آتي پهچڻ تائين، هن پوئين وحشي دور ۾ رهندڙ هئا.

٤- پهريون چنڪو دور، جيڪو ٺڪر جي ٿانون ٺاهڻ کان
وٺي، جانورن کي پالڻ ۽ اناج پوکڻ جي دور تائين هليو.

ٺڪرن پچائڻ جو هنر شايد ڪاڌي رڌڻ جي هنر سان گڏ شروع ٿيو، ۽ آن جي پهرين سادي حالت رکي هيءَ هئي، جو رڌڻ لاءِ ڪاٺ جي ٺهيل برتنن کي باهه جي تتوَ تي سڙي وڃڻ کان بچائڻ لاءِ ٻاهران آليءَ مٽيءَ جو ٿلهو تهه چاڙهي ڇڏيندا هئا.

انسان ابتدا کان وٺي، ڪهڙين ڪهڙين سختين ۽ تڪليفن کي منهن ڏيندو اڄوڪين سک ۽ سلامتيءَ وارين حالتن تائين پهتو آهي، ان ڳالهه کي پوريءَ طرح سمجهڻ ۽ محسوس ڪرڻ اسان لاءِ بنهه ناممڪن آهي. ووڻن لوڪن کي کنڊ جي خبر ڪانه هئي ته اها به ڪا شيءِ ٿيندي آهي. آمريڪا جي لڀڻ تائين دنيا جي مکيه حصن ۾ ماڻهو پٽاٽن، مڪائيءَ، ٽماٽن، بيهي مڱن ۽ 'ترڪي' قسم جي ڪڪڙين کان غيرواقف هئا. اوائلي ڏينهن ۾ ماڻهو ڪاڌو گرم پٿرن سان پچائيندا هئا ۽ ڪاٺ جي ٿانون ۾ رڌيندا هئا. ڪاٺ جي انهن ٿانون کي سڙڻ کان بچائڻ لاءِ آنهن جي ٻاهران هو مٽيءَ جي ٿلهي تهه جو اوراڳو ڏيئي ڇڏيندا هئا. آهي تهه پوءِ باهه تي پچي پچي سخت ٺڪر بنجي ويندا هئا. آنهن مٽيءَ جي ٿلهن تهن کي ائين پچي پڪو ٿيندي ڏسي، هنن ٺڪر جي ٿانون ٺاهڻ ۽ انهن کي پچائي پڪو ڪرڻ جو هنر سکيو.

٥- وچون چنڪو دور، جيڪو جانورن جي پالڻ ۽ اناج پوکڻ
کان وٺي، لوهه جي ڌاتوءَ کي ڳرهارڻ ۽ لوهي اوزارن جي
ڪم آڻڻ تائين هليو.

ميڪسيڪو، نيو ميڪسيڪو، وچ آمريڪا ۽ پيرو جا 'هندستاني'، يوروپي لوڪن جي وڃڻ اچڻ [سورهين

صدي عيسويءَ] تائين، انساني واڌاري جي هين منزل تي پهتل هئا. برطانيا جا اصلوڪا رهواسي برطانوي لوڪ پڻ، جڏهن انگل ۽ سئڪسن لوڪ [پنجين صدي عيسويءَ ڌاري] مٿن حملو ڪري آيا هئا ۽ سندن ملڪ تي قبضو ڄمائي ويٺا هئا، تڏهن انساني واڌاري جي انهيءَ منزل تي پهتل هئا. ڪين ان زماني ۾ لوهه بابت ڪجهه ڄاڻ ضرور هئي.

٦- پويون ڇهڪو دور، جيڪو لوهه کي پگهارڻ ۽ لوهي اوزارن ڪم آڻڻ کان وٺي الف - ب جي ايجاد تائين هليو.

ڇهڪي دور ۾ چار وڏي ۾ وڏا واقعا ٿي گذريا. آهي هي آهن: لوهه جي پگهارڻ جي ايجاد، جانورن کي پالڻ، اناج پوکڻ ۽ عمارتسازيءَ ۾ پٿرن جو استعمال. "لوهه ڳاهڻ انساني تجربي جي دنيا ۾ وڏي ۾ وڏو واقعو هو، جنهن جهڙو ٻيو جنهن جي برابر ٻيو ڪو واقعو آن وقت تائين عمل ۾ اچي ڪونه سگهيو هو؛ ٻيون سڀ ٻوءِ جون انساني ڪوجنائون ۽ ايجادون فقط انهيءَ هڪ ايجاد جي پيٺ ۾ بنهه معمولي هيون يا آهي ان تي پهتل يا ان جي پنيان هيون" (مارگن). تاريخ جا ڪي ڄاڻو هن راءِ جا آهن ته انسان ذات جيڪڏهن "ڌاتن جي بادشاهه"، هڪ ڌاتوءَ کي پيدا ڪرڻ ۽ ڳاهڻ نه سکي ها، ته آها هوند اڄ ڏينهن تائين، پنهنجي ترقيءَ جي سفر ۾، ڇهڪي دور کان اڳتي ڪانه وڌي ها. ان مان توهين ڏسي سگهو ٿا ته ڪيتري نه ٿورڙي اتفاق سان اسين انسان جهنگلي حالت ۾ پوڻ رهجي وڃڻ کان پاڻ بچائي سگهيا آهيون!

يوناني شاعر هومر جي زماني جا يوناني لوڪ، روم شهر جي بڌجڻ کان ٿورو اڳ، جي وقت جا اطالوي قبيلا ۽ رومن شهنشاهه سيزر جي ڏينهن [پهرين صدي قبل مسيح] جا جرمن قبيلا هين پوئين ڇهڪي دور ۾ رهندڙ هئا.

٧- پهريون تهذيبي دور، جيڪي الف - بي جي ايجاد ڪان
وٺي، يورپ جي تاريخ ۾ ٥٠٠ع تائين رهيو.
٨- وچون تهذيبي دور جيڪو ٥٠٠ع ڪان وٺي، ١٥٠٠ع
تائين هليو.
٩- نئون تهذيبي دور، جيڪو ١٥٠٠ع ڪان وٺي اڄ تائين
هاندو اچي ٿو.

وحشانيت. جو دور هڪ تمام ڊگهو دور هو. جنهڪي دور، جنهن کي بربريت جو دور به چئي سگهجي ٿو، ۽ مهذب دور، ٻنهي جي گڏيل عرصي ڪان وحشانيت جي دور جو عرصو ڊگهو رهيو آهي. جيڪڏهن ڌرتيءَ تي 'ماڻهوءَ' جي جيوت جو عرصو ٥٠٠،٠٠٠ سال ليکيو وڃي، ته هن مدت جا لڳ ڀڳ ٤٠٠،٠٠٠ سال هن جي وحشي دور جا ليکي سگهجن ٿا. شروعات ۾ ماڻهو تمام ڍريءَ رفتار سان اڳتي چُريو ٿي. وحشي ماڻهو ته گهڻو ڪري هڪ ئي هنڌ ٽِڪا رهندا آهن. هنن کي واڌاري جو ڪو خيال ئي ڪونه هوندو آهي. هنن جي وڏي ڳڻتي هوندي آهي ته ڪنهن طرح پنهنجن وڏن جي نقش قدم تي هلون ۽ جيئن هنن ڪيو تيئن بلڪل اسين به ڪريون. فقط دنيا جي مٿينءَ سطح تي رسيل قومن ۾ اڳتي وڌڻ جي سچي پچي خواهش موجود ڏسبي آهي، ۽ اها به آنهن جي ڪن ٿورڙن فردن ۾ ئي هوندي آهي.

١٢- وحشي ماڻهن جا ڌنڌا

ماڻهن جي مٿانهن نسلن جا مکيه ڌنڌا کيتي، مالداري، هنرمندي، ڪاٺيون ڪوڙڻ، ۽ واپار هوندا آهن. ماڻهن جي هيٺانهن نسلن ۾ اهي ڌندا يا ته بنهه ڪونه هوندا آهن، پر جي هوندا آهن ته تمام گهٽ ۽ هلڪي پيماني تي هوندا آهن. وحشي ماڻهن

جو گذارو جهنگلي دنيا تي ٿئي ٿو - يعني جهنگلي ٻوٽن تي ۽ جهنگلي جانورن تي.

وحشي لوڪن جا خاص ڌنڌا شڪار، مڇي مارڻ ۽ وڙهڻ آهن. وحشي ماڻهوءَ جي جيوت جو اصول هوندو آهي: ”جو آندو سو کاڌو.“ هُن ۾ سياڻي لاءِ سوچڻ جي صلاحيت کانم هوندي آهي، ۽ هُن جي آپت جا وسيلا ايترا ته هلڪا ۽ هيٺا هوندا آهن، جو هو جيڪڏهن اڳتي لاءِ ڪجهه بچائي رکڻ جو سوچي به سهي، ته به، گهڻ آپراسي هڻ ڪري، ڪجهه بچائي نٿو سگهي.

وحشي ماڻهوءَ وٽ پاليل جانور ۽ ٺاتيل ٻوٽا ڪونه ٿين. ڪيس دشمن چوڌاري وڪوڙيو ويٺا هوندا آهن. وحشي ماڻهو سدائين جنگ جي حالت ۾ رهن ٿا. وحشي ماڻهو پاڻ بچائڻ لاءِ سدائين پين ماڻهن سان يا جهنگلي جانورن سان مجبوراً وڙهندو رهي ٿو. هو پين جانورن کي کائڻ لاءِ به ماري ٿو ۽ کائڻ بچڻ لاءِ به اُنهن کي مارڻ تي مجبور آهي. اڄ وڏا ۽ وڏيڪ خطرناڪ گوشت کائيندڙ جانور ڌرتيءَ تان لڳ ڀڳ ختم ٿي چڪا آهن. پر اها صورتحال ماڻهن ۽ غير ماڻهن جي وچ ۾ ڏاڍي هڪ ڊگهيءَ ۽ خونخوار لڙائيءَ کان پوءِ پيدا ٿي سگهي آهي، جيڪا ماڻهو تير ڪمان ۽ ڏنڊن سان ۽ غير ماڻهو پنهنجن ڏندن ۽ چنبن سان کي لکين سال هڪٻئي کي مات ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ لڙندا رهيا آهن.

وحشي لوڪ ننڍين ننڍين ٽولن ۾ رهن ٿا، جن کي ’قبيلا‘ سڏجي ٿو. اهي قبيلا سدائين هڪٻئي سان وڙهندا رهن ٿا. مٿينءَ سطح تي آيل ماڻهن ۾ جيڪو صلح سانت جو عام ماحول موجود هوندو آهي، اُن کان وحشي لوڪ محروم بلڪ بنهه غير واقف رهن ٿا. وحشي لوڪن جي جيوت ۾ جنگ هڪ قدرتي ڳالهه آهي، ۽ صلح هُن لاءِ بنهه هڪ اتفاقي شيءِ آهي.

مرڻ ۽ مارڻ جو ڪم سندن مرد ڪن ٿا؛ ۽ ٻيا ڏنڊا ڪمهٽي باقي سندن زالون هلائينديون رهن ٿيون.

وحشين ۾ زالون بار ڍوئين ٿيون ۽ ڪم ۾ گهڻ ٿيون. سڄو سخت ڪم هو ئي ڪن ٿيون. ٻوئتي ٻيل قومن ۾ زالن جي حالت هر هنڌ افسوسناڪ ۽ ڏکوئيندڙ آهي. مرد زالن کان وڌيڪ سگها آهن، ۽ پنهنجيءَ اُن سگهه جي آڌار تي هو زالن کي پنهنجي ٻانهپ هيٺ رکي، اُنهن کان سخت ڪم وٺن ٿا ۽ اُنهن کي ايذائين ۽ چيچلائين ٿا. اڳتي وڌيل قومن ۾ زالن لاءِ جيڪا مان، عزت ۽ بچ بچاءَ جي روش اختيار ڪئي ويئي ٿي، آها ٻوئتي رهجي ويل قومن ۾ بنهه غائب آهي. وحشي لوڪن ۾ زالون ڪاڏو تيار ڪن ٿيون ۽ ٻار پالين ٿيون. هو پنهنجي قبيلي کي بار بردار جانورن جو ڪم ڏين ٿيون، ۽ جيڪڏهن سندن قبيلو ڪيتيءَ جو ڏنڊو به ڪري ته هو پنهنجي ۾ به ڪمائين ٿيون.

مرد زالن جي ڪمن کي ڌڪار جي نظر سان ڏسن ٿا. ايسڪيمو لوڪن ۾ رواج آهي ته هو سمنڊ ۾ سيل مڇي ڦاسائيندا ۽ پوءِ اُن کي آڻي، پنهنجي پنهنجي تنبوءَ جي ٻوسان ڪناري وٽ ڇڏي ڏيندا! سندن سوچ ۾، مردن لاءِ اها بي عزتيءَ جي ڳالهه آهي ته هو اُن ڪبي پاڻيءَ مسان ڪڍي، ٻاهر سُڪيءَ تي آڻي رکن. آهو زالن جو ڪم آهي! هو اهڙي قسم جي ڪمن بابت شايد ائين ئي محسوس ڪن ٿا، جيئن خود اڳتي وڌيل قومن ۾ اڃا تائين به پنهنجن ڪپڙن ڌوئڻ يا ڪاڏي جي رڌ پچاءَ بابت محسوس ڪيو ويندو آهي.

۱۳- وحشي ماڻهن جي طبيعت

ليوباخ پنهنجي ڪتاب ”تهذيب جي شروعات“ ۾ وحشي ماڻهن جي سختيءَ ۽ جهنگليپڻي جا سوين اهڙا مثال ڏنا آهن، جيڪي هيڪر ته ويسوهه ۾ اچڻ جهڙا نه آهن. سڌريل قومن

۾ انساني هلت جا اهڙا مثال جيڪڏهن ٻنهي ناسمڪن نہ، تہ ٻہ اڄ تقريباً اڻ لڀ آهن.

هيفين. پئرا آن ڪتاب جي، سيئو انڊين قبيلي بابت آهي. اها آن ماڻهوءَ لکي آهي، جيڪو سالن جا سال انهن وٽ رهيو ۽ پوريءَ طرح سندن واقف هو:

”هو بند دماغ، چٽ ۽ پيرسي ماڻهو آهن. سڌربل ماڻهو جن ڳالهين کي بڇڙو سمجهن ٿا، انهن کي هو سٺو ٿا سمجهن. چوري، آتشزني، زنا ۽ خون هنن لاءِ پاڻ کي پڌري ڪرڻ يا پنهنجي ڏاڍ مڙسيءَ کي ثابت ڪرڻ جون ڳالهيون آهن. هو پنهنجي اولاد کي ننڍي هوندي سيکارين ٿا تہ ٻئي کي مارڻ ماڻهوءَ جو اوچي ۾ اوچو ڪارنامو آهي. پنهنجن ناچن ۾ ۽ ٻين لوڪ تماشن جي موقعن تي، سندن سورما پنهنجين چورين، ڌاڙن ۽ خونن جو بيان ڏاڍي فخر سان پڌائيندا آهن. سندن نوجوانن جي وڏ ۾ وڏ سڌ هيءَ هوندي آهي تہ ڪهن ريت سورهيائيءَ جو 'ڪنب' هٿ ڪريون، جيڪو هنن لاءِ ان ڳالهہ جي ثابتي هوندي آهي تہ هنن ڪنهن نہ ڪنهن ماڻهوءَ کي خون ڪيو آهي يا اهڙي خون ۾ حصو ورتو آهي- پوءِ آهو ڪو مرد هجي، زال هجي يا ٻار هجي، آن جي پرواهہ نہ هوندي آٿن.“

برٽن جو چوڻ آهي تہ ”اوڀر آفريڪا ۾، ضمير يا وويڪ جهڙي ڪا شيءِ ڪانهي؛ ۽ پڇتاءُ فقط ان ڳالهہ جو ڪيو وڃي ٿو تہ ڪنهن ڏوهہ ڪرڻ جو موقعو هنن جي هٿان نڪري ويو. قتر ڪرڻ وٽن معزز بنجڻ ۽ خون ڪرڻ سورهيہ سڏجڻ آهي.“

جڏهن فيوجي لوڪ، جيڪي ڏکڻ آمريڪا جي ٻنهہ چيڙي ۾ رهن ٿا، اڻ هوند ۾ بک کان لاچار ٿيندا آهن، تڏهن هو پنهنجن ڪتن کي مارڻ بدران پوڙهين زالن کي

ماريندا آهن، ۽ ائين چوندا آهن تہ ”پوڙهيون زالون ڪنهن ڪم جون ناهن؛ ڪتا وري بہ سها ماري سگهندا.“

نيگرو نسل جي ڪڪڙي ماڻهوءَ ٻارن کي چيو تہ ”چار، آءٌ ٻلي بک مران، ۽ منهنجي پيٽ وٽ ٻار هجن، جيڪي هوءَ ٻلي وجي وڪٽي!“

بورنيو جي اندرين علائقن جي رهاڪن بابت لکندي، ليوباخ چوي ٿو:

”هو بنهہ قدرتي حالت ۾ رهن ٿا. هو نہ پوک ڪن ۽ نہ جهوپڙين ۾ رهن. هو ٻيلن ۾ جهنگلي جانورن وانگر ڦرندا ڪائيندا رهن ٿا. جڏهن سندن ٻار پنهنجي سر هلڻ جهڙا ٿين ٿا، تڏهن گهڻو ڪري هو مائٽن کان ڇڄي الڳ ٿي وڃن ٿا، ۽ پوءِ نہ مائٽ هنن جي ڪا اون رکن ٿا ۽ نہ هو مائٽن جو ڪو خيال ڪن ٿا. رات جو اڪثر هو اهڙن وڻن هيٺان سمهندا آهن، جن جون ٽاريون هيٺ زمين تي جهڪيل هونديون آهن....“

جڏهن آسٽريليا جي اصلوڪن قبائلين ٻار سان لڏيل ڏيگا ڏٺا، تہ منجهانئن ڪيترا ٻڇي ويا ۽ سمجهيائون تہ آهي ڪي ديو هئا، جن جي مٿن تي ڏقا رکيل هئا. پين وري سمجهيو تہ آهي ٻاهران آيل پيڻڪين جون زالون هيون، ڇاڪاڻ تہ انهن جي پٺين تي ٻار لڏيل هو.

وحشي لوڪ جهٽ ۾ روئي وجهندا آهن، ۽ ڪين اوندهہ کان ڏاڍو ڊپ ٿيندو آهي. ڪين راندڪا ۽ پاليل ننڍڙا جانور ڏاڍا وڻندا آهن. هو ارادي جا ڪمزور ۽ سوچ سمجهہ ۾ هيٺا ٿين ٿا. هو طبيعت جا ڏاڍا ڦرڻا گهرڻا ٿين ٿا ۽ مٿن ڪوبہ ڀروسو ڪري نٿو سگهجي. هو سدائين پنهنجي ڳالهہ وڏائي ڪندا آهن ۽ پاڻ پڏائڻ جي منجهن گهڻي عادت هوندي آهي. انهن

سيني ڳالهين ۾ هو اڳتي وڌيل قومن جي ٻنهي ٻارن جهڙا لڳندا آهن.

ڊوگرب قبيلي جي انڊين لوڪن بابت هڪڙو عالم ٻڌائي ٿو ته ”ڪو خط پڙهو پهچائڻ لاءِ ڏبن ته پهرين اُن لاءِ مزوري گهرندا، ۽ چئبن ته جنهن کي خط پهچائيندا، آهو کين پيٽي يا چوٽي مزوري ڏيندو، ته اول اها ڳالهه قبول ئي ڪونه ڪندا، پر جي قبول به ڪندا، ته به خط وٺي هيڏي هوڏي ڪـم ٿي ويندا، ۽ اڪثر حالتن ۾ پوري وقت تـي خط ڪونه پهچائيندا. ڪم جي معاوضي لاءِ هو ترسي اصل ڪونه ڄاڻن. ڪم ڪندي، ڪٿي ڪا ٿوري رڪاوٽ آڏو آين، ڪٿي ڪنهن سڱي ڪاڏي جو آسرو ملين، يا سندن پنهنجيءَ ئي دل ۾ ڪنهن ٿوريءَ يا گهٽيءَ ڳالهه جو ڪو ريچڪ اچي وڃي، ته سونپيل ڪم کي اتي ئي ڇڏي، پنهنجو سڄو ڪم آتي ئي ضايع ڪري ڇڏيندا.

ملايا جي آپيٽ جي جهنگلي قبيلن بابت ذڪر ڪندي، هڪڙي ليکڪ چيو آهي ته ”هنن کي ڪٿي به سک ڪونه ٿو اچي. سدائين ائين پيا سوچين ته جتي آهن آتي نه، پر ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي ويهن ته چڱو. ٻارن وانگر هو سدائين گهڙيءَ جي آدمي پٺيان پيا پنهنجا ڪم ٺاهيندا ۽ ڊاهيندا. ڪو به ڪم سوچي ويچاري يا ڳٽي ڳوتي هٿ ۾ ڪٽن، ائين ڪڏهن به ڪين ڪندا.“

بورنيو جي جهنگلي رهواسين بابت چون ٿا ته جڏهن به سندن دل ۾ ڪو پرپور آڌمو آڻندو، ته جهٽ ۾ روئي وجهندا ۽ ٻارن وانگر ٻه چار ڳوڙها ڳاڙي، اتي جو اتـي ڳالهه کـي ائين وساري ڇڏيندا جڻ ته ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هون.

نيوزيلنڊ جي هڪڙي سردار جي ڳالهه ٿا ڪن تـه سندس دلپسند چوغي تي ڪن خلاصين ڪان ڪجهه آنو هارجي

پئو، ته اصل جيئن ٻار پنهنجيءَ ڪنهن شيءِ جي خراب ٿيڻ تي روئڻ ويهي رهندا آهن، تيئن هُن بہ زور زور سان روئڻ شروع ڪري ڏنو!

ڪپتان ڪُڪ ٻڌايو آهي ته تاهتيءَ جو بادشاهه ۽ راڻي پنهنجن ٻن دلپسند ڳُڏن سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي راند ڪندا هئا. ٻرڻن جي چوڻ موجب، اولهه آفريڪا جا نيگرو بادشاهه اهڙن رانديڪن، رڇڙ جي نقابن ۽ ٻين ننهڙ معمولي شين تي خوش ٿي ويندا هئا، جيئن ڪي ائن سالن جا ٻار ڪندا آهن.

ٻار وانگر، وحشي ماڻهو طبيعت جو ڏاڍو چنچل ٿئي ٿو، ۽ ائين ڏسبو آهي جڻ سندس مُنهن گهڙيءَ گهڙيءَ رنگ بدلائيندي، ورن ورن ٻيو ٿيندو آهي. ڪوبہ اندر ۾ آڏمو يا امنگ جاڳندس، ته اهو هڪدم سندس چهري مان ٻڌرو ٿي پوندو. حقيقت هيءَ آهي ته هو هر جذبي، هر امنگ جي وقتي اثر هيٺ لاچار ٿي پوي ٿو. سندس دل جذبن ۽ امنگن جي ڪنهن گڏيل نظام جي ضابطي هيٺ آيل نہ آهي. هن جي فطرت جذباتي دٻائن جي الڪ الڪ زور اڳيان بيوس آهي. سندس امنگن ۽ اڌمن جي مٿس گڏيل ۽ رٿائتي ڪا حڪومت ڪانهي، جو عقل ان جي سربراهي ڪري سگهندو هجي، ۽ سندس طبيعت ۾ ڪا گهرائي، ڪا سنوت يا ڪو گهٽو جذبو پيدا ٿي سگهي.

١٤ - وحشي ماڻهن جي سمجهہ

وحشي ماڻهوءَ لاءِ شيون جيئن ڏسڻ ۾ اچن ٿيون تيئن ئي آهن. هو اندر انهن ۾ جهاتي پائي، انهن جي سببن معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪانہ ٿو ڪري. هو شين کي ائين سمجهي ٿو، جيئن ڪو ٻار انهن کي سمجهندو آهي. سچ هَن لاءِ ائين

ٿي آيري ٿو ۽ ائين لهي ٿو، جيئن آهو ڏسجي ٿو. هوا، هـن جي نظر ۾، ساهه ڪندڙ شيءِ آهي. بيماريون پاپيت ۽ ڀيڊ ڀوتن ڪري پيدا ٿين ٿيون، جيڪي بيمار ماڻهن جي بدن ۾ گهڙي وڃن ٿا ۽ آتان آهي آن جي قدرتي ۽ نيڪ روحن ڪـي ڀجائي ڪڍن ٿا. خواب سچا پچا تجربا آهن، جيڪي ماڻهوءَ جو ساهه سندس بت کي ننڊ ۾ ڇڏي، ٻاهر گهمندي ڦرندي، ڏسي وائسي ۽ حاصل ڪري ٿو. ماڻهوءَ جو آس ۾ پاڇولو يا پاڻيءَ ۾ سندس پاڇو هُن جي وجود جو سچو پچو حصو آهي.

وحشي ماڻهو وس پچندي پنهنجا فوٽا ڪيڍائڻ نه ڏيندا آهن، ڇاڪاڻ ته هو سمجهندا آهن ته سندن تصوير هڪ اهڙي شيءِ آهي جيڪا سندن وجود مان ڪوري يا پٽي ڪڍي ويئي آهي. آفريڪا جي بَسوٽو قبيلي جا ماڻهو جڏهن درياءَ جـي ڪپ سان هلندا آهن، ته اها خاص ڪوشش ڪندا آهن ته سندن پاڇو پاڻيءَ ۾ نه پوي، ڇوته ڪِين ڊپ هوندو آهي تـه واڳون آن کي جهٽ هڻي جهلي وجهندو ۽ پوءِ هو آن وسيلي کين پاڻيءَ ۾ گهلي ڪڻي ويندو ۽ کائي ڇڏيندو.

ميڻهن جي گجگوڙ عام طرح وحشي لوڪن جي نظر ۾ سچ پچ جي ڪا ديوي يا ديوتا آهي يا آن جو آواز آهي. هڪڙي عالم آن سلسلي ۾ لکيو آهي ته "هڪ رات هڪڙو ريڊ انڊين سردار مينهُن واچ ڏسي ڏاڍو اچي ڊنو ۽ آئي هڪدم گجگوڙ جي ديوتا کي تماڪ جي پيٽا پيش ڪيائين ۽ آن ڪان پوءِ دعا پنيائين ته ڪنهن طرح چپ ٿئي ۽ وڏيڪ مٿن ڪاوڙ نـه ڪري."

وحشي ذهن ائين سوچي ٿو ته هر شيءِ ۾ روح آهي، جيڪو آن شيءِ کي هلائي چلائي ٿو. واچ يا گهڙيءَ ۾ به هن جي نظر ۾ ساهه آهي، جيڪو آن ۾ اندر ويٺو آهي ۽ ان کان ٽڪ ٽڪ ڪرائي ٿو ۽ ان کي هلائي ٿو. هوا جڏهن

سوسٽ' ڪري ٿي، ته اهو آن جو آوازآهي ـ يعني هڪ جهڙيءَ
جاڳنديءَ شيءِ جو آواز. جڏهن پيلي ۾ ڪو وڻ ڪري ٿو،
ته وحشي ماڻهو سمجهي ٿو ته ان ۾ ڪو جن گهڙي ويو هو،
جنهن ان کي ڪيرائي وڌو، ۽ جي ڪو وڻ اوچتو مٿس ٿو
اچي ڪيري، ته هو سمجهي ٿو ته ان جين جو سانس ڪو
وير آهي ۽ ان ڇاڻي پڄهي آهو وڻ مٿس ڪيرايو آهي. وحشي
ماڻهوءَ کي ڪا خبر ڪانهي ته ڪو قدرتي قانون بـ
ٿيندو آهي. هن کي علم ڪيميا جي، طبعيات جي يا علم بدن جي
ڪا خبر ڪانهي. جڏهن ڪاٺيءَ جو ٽڪر باهه ۾ سڙي ٿو،
ته هو سمجهي ٿو ته ان ڪاٺيءَ ۾ جو ڪجهه آهي، سو سڀ ان
مان نڪرندو ختم ٿيندو وڃي ٿو.

ڪابه شيءِ ختم ڪانه ٿي ٿئي. مادي جو هڪ
هڪ ذرو، جيڪو اڄ وجود ۾ آهي، اهو سدائين وجود ۾
رهندو. ڪابه شيءِ ناس ڪرڻ يا خلقڻ ناممڪن آهي، سواءِ
آن جي صورت جي. مادي جون صورتون بدلجن ٿيون،
پر ان جا خود ذرا يا ائٽم ساڳيا رهن ٿا. اڄوڪي علـم
ڪيميا جي اها هڪ نئين کوجنا آهي. ان کي مادي جي فنا نه ٿي
سگهڻ جو قاعدو سڏيو ويـــو آهي. جڏهن پٺي جو ڪو
ٽڪر سڙي وڃي ٿو، تڏهن مادي جو هرهڪ جزو جيڪو
آن ۾ سڙڻ کان اڳ هو، سو پوءِ به موجود رهي ٿو، پر
جدا صورت ۾. پٺي جي ڪاربن، آڪسيجن سان ملي، ڪاربن
ڊاءِ آڪسائيڊ (CO_2) ٿاهيي، جيڪا هوا سان گڏجي ويئي ۽
هاڻي ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي. پر هڪ وحشي ماڻهو انـهن
تبديلين کان بـي خبر آهي، ۽ سمجهي ٿو ته پٺي جو وجود
ختم ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته اهو ڪيس هاڻي ڏسڻ ۾ ڪونـه
ٿو اچي.

وحشي ذهن سوجب خراب روح بہ آهن، ۽ چڱا روح

به آهن. خراب روحن لاءِ سمجھيو ويندو آهي ته آهي نيڪ روحن کان گھٽا آهن ۽ وڌيڪ چست آهن. وحشي ماڻھوءَ جو ويساھ هوندو آهي ته چڱا روح سندس پاسي آهن؛ باقي رهيا خراب روح، سو انهن کي هو سدائين ڪنهن طرح ٺڳڻ يا خوش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهندو آهي. جڏهن هن کي ڪنهن ڏينهن ڪو سٺو شڪار هٿ چڙھيو، يا هن پنهنجن دشمنن تي ڪا سوڀ حاصل ڪئي، ان ڏينهن هو سمجھندو ته سندس اها ڪاميابي سندس نيڪ روحن جي مٿس مهربانيءَ يا واضي جي ڪري عمل ۾ آئي آهي. ٻئي پاسي، جيڪڏهن هو ڪنهن ڪم ۾ ناڪام ٿيو، يا ڪنهن حادثي ۾ اچي ويو يا بيمار ٿي پيو، ته هو سمجھندو آهي ته هن جي بدقسمتيءَ جو سبب خراب روح آهن. وحشي ماڻھوءَ لاءِ انهن ٻن الڳ الڳ قسمن جي روحن سان سٺهن ڏيڻ جو مسئلو زندگيءَ جو هڪ وڏو مسئلو هوندو آهي. اهي ٻن قسمن جا روح ڪيس اٿندي ويهندي، سمهندي جاڳندي، ڏينهن رات، چئن گهڙيءَ کان سڻ گهڙيءَ تائين ڏيکائي ڏيا ڏيندا آهن، ۽ سندس چوڌاري ڏيا ڦيرا ڏيندا آهن، ۽ وک وک تي سندس ٻوڀان ٻيا هلندا آهن.

جڏهن ڪو مرندو آهي، ته وحشي ماڻھو سمجھندو آهي ته ڪجھ وقت ان جو روح اتي پيو چڪر ڏيندو آهي، جتي هو دفنايل هوندو آهي. ”ڀڙن گھرن“ يا ”ڀرين جاين“ جو خيال ۽ مقامن ۾ ۽ انهن جي آسپاس جنن ڀوتن جي آستانن جون ڳالهيون قديم دور جي انهن روحن واري وحشي عقيدي جا رهيل نشان آهن.

وحشي ماڻھو عجوبن، ڪرامتن ۽ معجزن کي مڃيندا آهن، ڇاڪاڻ ته قدرت جي قاعدن جي خبر جيڪا اسان کي آهي، سا انهن کي ڪانه هوندي آهي. ايسڪيمو لوڪن جو ويساھ آهي ته ٻار بيمار ٿي پوي ته سندس ماءُ جو ڪم آهي ته

جيسين هو بيمار هجي تيسين پنهنجي پيرن جا جوتا يا جوراب نه لاهي. ائين ڪرڻ سان سندس ٻار جهٽ ۾ چڱو ڀلو ٿي پوندو. جيڪڏهن ڪو مرد بيمار ٿي پوي ته سندس ڀاءُ کي کپي ته هرڻ جي ڪاڻي پاسي جي گوشت جو ڪوٻو ٽڪر نه کائي، نه ته سندس بيمار ڀاءُ جي حالت بگڙي ويندي. پر اهي خيال، جيڪي ايڏيءَ بي عقليءَ ۽ بي علميءَ جا خيال آهن، آهڙائي غلط يا صحيح، بنياد وارا يا بي بنياد آهن، جهڙا اسان جا پنهنجا خيال آهن، جن موجب اسان مان ڪيترا اڄ به تعويذ ٻڌيو، حمائلون ڪنيو يا آڱرين ۾ خاص‌خاص پٿرن جي ڳڙن جون منڊيون پايو يا ڳچيءَ ۾ سڳا ۽ هار وجهيو پيا هلندا آهن، ۽ پيا به سوين اهڙا ڀرمن ۽ وسوسن وارا ڪم ڪندا ٿا رهن، انهيءَ لاءِ ته سوڻ، سڻو ٿيئين يا ڪنهن اوچتيءَ بلا ڪان هو بچي سگهن!

ڏائڻ يا ڀوپي جو ڌنڌو قديم دور جي ماڻهن ۾ عام هو، ۽ هاڻي به پوئتي پيل قومن ۾ گهڻو ڏسجي ٿو. ڏائڻ يا ڀوپو اهو شخص آهي، جيڪو ڪنهن جنتر منتر يا جادوءَ جي ذريعي سان، جنهن کي به چاهي آن کي بد روحن جي دشمنيءَ جو شڪار بڻائي سگهي ٿو. ان سلسلي ۾ ڏائڻ يا ڀوپو جيڪو اثر يا طاقت هلائي سگهي ٿو، آن کي هُدو (عهدو) يا اذن چيو ويندو آهي. تاريخ جي بنهه تازو گذريل دورن ۾ به ”ڏائڻيون مارڻ“ هڪ ضروري، عزت‌وارو ۽ پر اُپڪاري ڪم سمجهيو ويندو هو. انساني ذهن تي جن ڪوڙن خيالن ۽ عقيدن راڄ ڪيو آهي، انهن ۾ خراب ۾ خراب عقيدو ۽ خيال هيءُ ڏائڻ يا ڀوپي جي ”هُدي“ يا اذن وارو خيال آهي. سڌريل انسانن جي ذهن تان هيءُ خيال، تاريخي خيال کان، بنهه ڪو ٿورو عرصو ٿيو آهي، جو لٿو آهي. شيڪسپيئر جي لکڻين مان ظاهر آهي ته سندس ڏينهن [سترهين صدي عيسويءَ] ۾ هيءُ عقيدو انگلنڊ ۾ بلڪل

عام هوندو هو. ڪنهن وقت ۾ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جي ميساشوسيٽس رياست ۾ هيءُ خيال ايترو عام ٿيندو ويندو هو، جو آن ڪان انڪار تي ٿي نٿي سگهيو. ميڪسيڪو شهر ۾ ڏائڻيون، قانوني طور، ١٨٧٣ع تائين به ڦاسيءَ تي چڙهنديون رهيون آهن.

ڪيترا وحشي قبيلا پنجن يا ڇهن ڪان مٿي عدد سمجهي ئي نٿا سگهن، ۽ سولي ۾ سولا جوڙ ڪٽ جا حساب به آڱرين تي ڳڻڻ ڪان سواءِ هو ڪڏهن نٿا سگهن. وحشي ماڻهو ڪوبه خيالي حساب ڪري نه سگهندو آهي.

وحشي ماڻهوءَ جو ذهن جنسي شين کي ئي وچاري سگهي ٿو. هو فقط جنسي شين بابت ئي سوچي سگهي ٿو، جن کي هو ڏسي سگهي، ڳڻي سگهي ۽ ڪم آڻي سگهي. خيالي ڳالهيون، مثلاً انگ ۽ عدد، هن جي ساديءَ سمجهه ۽ پاراڻي ذهن جي پهچ ڪان مٿي آهن. دامرا نيگرو قبيلي جي ماڻهن بابت لکندي، هڪڙو عالم ٻڌائي ٿو ته ”هو ڳڻڻ ۾ پنجن جي انگ ڪان پوءِ ڏاڍو منجهي ٿا پون. چاڪاڻ ته رهيل ڪو هٿ ڪونه اٿن، جنهن سان ٻئي هٿ جي آڱرين کي جهلي، هو وڌيڪ ڳڻي سگهن. پر هوئن پنهنجن ٻورن جي سنڀالڻ ۾ اپڙا پڙ آهن، جو مشڪل سان ڪو سندن ڍڳو ڪاٿن لڪي يا پوئتي رهجي وڃي. رهجي ويل يا وڃائجي ويل ٻورُ هو پنهنجي مال جي وڳ کي ڳڻي ڪونه معلوم ڪندا آهن، پر آن جو ڇاڪاڻ سڃاڻڻ مهانڊو، جو وڳ ۾ نه ڏسندا آهن، ته سمجهي ويندا آهن ته ٻور گم آهي. جڏهن شين ۽ سامان جو سودو ڪندا آهن، تڏهن هنن جو دستور هوندو آهي ته هرهڪ رڍ جو عيوض الڳ الڳ ڏيندا ۽ وٺندا آهن. مثال طور، سمجهو ته هڪ رڍ جو عيوض يا ملهه هو تماڪ جون ٻه پينديون ٿا مقرر ڪن. هن حالت ۾ دامرا نيگرو لاءِ هيءُ حساب ڏاڍو مشڪل ٿي پوندو

تہ يڪيون ۾ ريون ڏيئي يڪيون چار پنڊيون ونــــي لاهي. هو هڪ هڪ رڍ جو پاڻ ۾ الڳ الڳ حساب لاهيندا." ساڳيو ليڪڪ ٻڌائي ٿو تہ "دامرا قبيلي جي ماڻهوءَ کي الف جاءِ کان ب جاءِ تائين ۽ ب جاءِ کان د جاءِ تائين رستو پوريءَ طرح معلوم بہ هوندو، پر جيڪڏهن الف جاءِ کان د جاءِ تائين وڃان سڌي رستي وٺي وڃڻ لاءِ چئبس، تہ ٻنهہ منجهي وائڙو ٿي ويهي رهندو."

وحشي ماڻهو جيڪي اوزار ۽ هٿيار ڪم آڻين ٿا، تن کي جانچڻ ٿو ڏسجي تہ خبر پوي ٿي تہ آهي وڏن ڪيترن ئي هزارن سالن کان لهندا ۽ سڌوندا پئي آيا آهن. آهي سندن اوزار ۽ هٿيار هڻن ڪنهن هڪ ئي وقت ڪونہ ٺاهيا يا ايجاد ڪيا آهن. آهي هڻن وقت بوقت ننڍين ننڍين تبديلين وسيلي — گهڻو ڪري تہ رڳو ڪنهن اتفاق سان، نہ تہ ڪجهہ ڪم آڻيندي، ٿورو نيڪ ڪندي، آزمائيندي، وري سڌاريندي — سالن جــا سال ائيــن لاڳيتين ڪوشش ســان ٺــاهي راس ڪيا آهن.

١٥ - وحشي ماڻهن جا اخلاقي خيال

ٿوريون ٿوريون انساني نيڪيون، جيڪي آڳريون ۽ وڏيون، سي آهي هيون، جيڪي فرد يا قبيلي جي بچاءَ ۾ فائديمند ثابت ٿي ٿيون — مثلاً پهلواني، سچائي يا وفاداري، ٻڪ ڏک جو سهڻ، گهڻگهرائي يا همدردي، ۽ ساراهہ جي سڌ ۽ گلا جو ڀؤ.

پهلوانيءَ، جرئت يا همت کان سواءِ ڪوبہ ماڻهو، چوڌاري دشمنن سان ڀريل دنيا ۾ پنهنجي قبيلي لاءِ ڪمائتو ثابت نٿو ٿي سگهي، ۽ نہ ان سان گهڻو وقت سچو يا وفادار ٿي رهي ٿو سگهي. انهيءَ ڪري ڪردار جي اها خاصيت قديم ۽ پوئتي پيل ماڻهن ۾ هرهنڌ ۽ هميشہ ساراهي ۽ ڳائي ويئي آهي.

اڳتي وڏي آيل ماڻهن ۾ خطري جون حالتون گھڻيون پيش پئي ويون آهن؛ انهيءَ ڪري سڏريل ماڻهن ۾ جسماني همت يا پهلوانيءَ جي استعمال جا موقعا گهٽ پيش اچن ٿا. ان جي جاءِ تي هاڻي اخلاقي همت يا اخلاقي پهلوانيءَ جي خاصيت جو گهڻو ذڪر ٿيندو رهي ٿو. انساني دنيا جا آئيندي جا سورما قبيلائي يا قومي سورما نه پر اهي شمار ٿيڻ لڳندا، جيڪي انسانيت جا سورما هوندا.

ماڻهو اڳين خطرناڪ وقتن ۾ هڪٻئي سان هٿ ۾ ڏيئي، هڪٻئي جا آڌار بڻجي پيهندا هئا. چالاڪ ته جيئري رهڻ واسطي ان ڪان سواءِ هُنن لاءِ ٻيو ڪوبه رستو ئي ڪونه هو. جيوت جي ڇڪتاڻ ۾ اڪيلي ماڻهوءَ جي ڪا جاءِ ئي ڪانه هئي. هو جيئرو فقط ٻين سان گڏجي جيئڻ وسيلي رهي سگهيو ٿي. زندگيءَ جي جدوجهد ۾ هو ٻچي فقط تڏهن سگهيو ٿي، جڏهن هُن، پنهنجي طاقت ٻين جي طاقت سان ملائي، پاڻ کي پنهنجي دشمن کان وڌيڪ طاقتور ٿي بڻايو. تجربي کيس ترت ئي هيءُ سبق سيکاريو هو ته جيڪڏهن هُن گهريو ٿي ته ٻيا کيس مدد ڪن، ته سندس لازم هو ته پاڻ به سوڻ ۾ ٻين جي مدد ڪري؛ جيڪڏهن هن چاهيو ٿي ته ٻيا ساڻس سچا رهن، ته سندس به ڪم هو ته پاڻ به انهن سان سچو رهي. سچائيءَ يا وفاداريءَ جو گڻ، انهيءَ ڪري، اڳين ماڻهن وٽ هرهنڌ هڪ اوچي ۾ اوچو گڻ شمار ٿيندو پئي آيو آهي. ڪيترائي اهڙا مثال لکيل ملن ٿا، جن ۾ وحشي ماڻهو دشمن وٽ قيد ٿيڻ کان پوءِ مرڻ سري ويا هوندا، پر پنهنجي ساٿين سان هُنن غداري نه ڪئي هوندي.

قبيلي جي ڀلي لاءِ جو ڪجهه ضروري آهي، اهو سواءِ ڏکليفن سهڻ جي ماڻهو ڪري نٿو سگهي. وحشي لوڪن ۾ اها آف نه ڪرڻ، سور پيي وڃڻ ۽ ٻڪ ڏک سهڻ جي

خاصيت، هميشه، هڪ اعليٰ خاصيت سمجهي ويئي آهي. آمريڪي ’ڳاڙهو هندستاني‘ پنهنجي رضا خوشيءَ سان نهايت ايذائيندڙ عذاب سهي ويندو آهي، ۽ دانهن نه ڪندو آهي، رڳو اهو ڏيکارڻ لاءِ ته هو ڪيڏو نه سخت جان ۽ ڏاڍو مڙس آهي.

ٿيندي هوندي جن ٻهراڙيءَ جي پورهيت ماڻهن ۾ اچي رهندو دوس، انهن ۾ ڪيترائي اهڙا خيال عام هوندا هئا، جيڪي بنيادي طرح وحشي لوڪن جا خيال سڏجي سگهيا ٿي. ڏاڍ مڙسيءَ جي آزمائش اسان ڇوڪرن ۾ هيءَ عام هوندي هئي ته ٽيڪن ٽُهن جي ڇپڻيءَ سان آڱرين جي ڏوڏن تان چمڙيءَ ٽڪر، دانهن ڪرڻ بنان، ڪير ٿــو پٽڻ ڏئي. ۽ جيڪو ڇوڪرو سڀني آڱرين جي ڏوڏن تان ائين پوئيون پٽائي سگهندو هــو، اهو سڀني ڇوڪرن جو اڳواڻ يا مورهيو ليکيو ويندو هو. اسان مان هرڪو ”هن جي پاسي“ هوندو هو.

ماڻهوءَ جي **سماجي فطرت** يا گڏجي رهڻ جـي عادت، هن کي شايد پنهنجي باندرنما ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهي، جيڪي گهڻو ڪري سدائين الڳ الڳ ولرن يا قبيلن ۾ رهندا هئا. سماجي فطرت جي معنيٰ آهي، جاندار جيوتن ۾ هڪٻئي سان گڏجي هلڻ چلڻ، گڏجي رهڻ ڪرڻ ۽ زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ هڪٻئي کي مدد ڪرڻ جو لاڙو. سماجي جانورن ۾ هڪٻئي لاءِ آڪير جو سادو هوندو آهي. هو جڏهن پنهنجي همجنس جانورن کان الڳ ٿيندا آهن، ته ڪجهه بي آرام ٿي پوندا آهن ۽ پاڻ کي اڪيلو ۽ ويڳاڻو محسوس ڪندا آهن.

ماڻهو شروع کان ٿي هڪٻئي جا هڏ ڏوکي ٿي رهيا هوندا، ۽ منجهن هڪٻئي لاءِ ضرور ٿورو يا گهڻو همدرديءَ جو جذبو اصل کان موجود رهيو هوندو؛ ڇوته ٻين جانورن وانگر هنن پڻ خطري جي وقت هڪٻئي کي خبردار پئي ڪيو

هوندو ۽ دشمن تـــي حملي وقت توڙي آن کان بچاءَ مهل هڪبئي جي مدد بہ ڪئي هوندي. جيئن جيئن ماڻهو دنيا ۾ زور وٺندو ويو ۽ ٻـيـا جانور پوئتي پوندا ويا ۽ ماڻهوءَ جـــي دشمنن طور انهن جي اهميت گهٽبي ويئي، تيئن تيئن ماڻهو ڦري، هڪبئي جا تاڪائو ۽ دشمن ٿيندا ويا. ۽ پوءِ اياسن کان هڪبئي سان وڙهندي وڙهندي، ماڻهن ۾ هڪ ٻاسي قبائلي جبلتون، خيال، غلط اثر ۽ نفرتون پيدا ٿيون، ۽ ٻئي ٻاسي انهن ۾ ٻڌيءَ، وفاداريءَ ۽ ڏرتيءَ سان پيار جا رشتا اپريا ۽ مضبوط ٿيا.

ساراهہ جي سڌ ۽ گلا جو ڀؤ- انهن، جيئن اڄ سيني اڳتي وڌيل ماڻهن ۾ تيئن وحشي ماڻهن ۾ ٻڻ، نهايت زبردست اثر وارن اخلاقي بندشن يا ضابطن جو ڪم بہ ڏنو آهي. ”ناماچار“ جي خواهش اڻ سڌريل کان اڻ سڌريل ماڻهن ۾ بہ نهايت تيز ۽ مضبوط صورت ۾ موجود ڏٺي ويئي آهي. ڪين ڏسبو آهي تہ موقعي بي موقعي پاڻ کي پيا پڌائيندا آهن، ڏاڍي دل لائي پاڻ کي پيا سينگاريندا آهن، ۽ پنهنجي ڏاڍيسڙسين جون نشانيون وڏي چاهہ ۽ فخر سان پيا گڏ ڪندا ۽ سانڍيندا آهن - ۽ اهو سڀ ڪجهہ ان لاءِ تہ ثابت ڪري سگهن تہ هو وڏيءَ ڪنهن عزت ۽ تعريف جي لائق آهن.

وحشي ماڻهو جنهن دنيا ۾ رهي ٿو، ان جي کيس تمام گهٽ خبر آهي. هن وٽ سفر لاءِ ريل گاڏيون ڪين آهن، هن وٽ ٽيليفون ۽ تار آفيسون، اخبارون ۽ ڪتاب ڪين آهن. هو جيڪي جاڻي ٿو، اهو گهڻي قدر فقط اهو ڪجهہ آهي، جو هو اکئين ڏسي ٿو ۽ ڪنين ٻڌي ٿو. هن جي دنيا جون حدون فقط سندس نظر جي حدن تائين پکڙيل آهن. سامهون جبل جي قطار جي ٻئي ٻاسي ڇا آهي، ان جي کيس ڄاڻ ڪانهي - سواءِ ايتريءَ ڳالهہ جي تہ اوڏانهن سندس دشمن رهن ٿا. ۽ جبل جي ٻئي

پاسي جيڪو ماڻهو رهي ٿو، آهي هين پاسي واري ماڻهوءَ بابت به ساڳي سوچ ۽ ساڳيو خيال رکي ٿو. ”توهان جسي وچ ۾ نفرت ۽ دشمنيءَ جا پهاڙ ڪڙا ٿي ويا آهن“- پوليءَ جي ان اصطلاح مان انسان جي وحشي جيوت جي آن ”پنهنجي پاسي واريءَ“ محدود دنيا جي ياد تازي ٿئي ٿي.

وحشي ماڻهو پنهنجي قبيلي جي ماڻهن مان ٿلهي ليکي هڪ خاص اخلاقي ضابطي هيٺ هلندو چلندو آهي. پر سندس قبيلي کان ٻاهر جيڪي ماڻهو هوندا آهن، آهي سڀ هن جا دشمن آهن، ۽ انهن مان هو بلڪل ٻئي نموني هلندو آهي. جيڪي ڪم هڪڙو وحشي پنهنجي قبيلي جي ماڻهن خلاف ڪري ته خراب ۽ سزا لائق سمجهيا وڃن، آهي ساڳيا ڪم جيڪڏهن هو قبيلي کان ٻاهر وارن ماڻهن خلاف ڪندو ته آهي نه رڳو اعتراض جوڳا نه سمجهبا، پر ڪن حالتن ۾ ته آنهن کي انعام لائق سمجهيو ويندو. وحشي دنيا ۾، ماڻهوءَ جي ڪهن جي تورتڪ آنهن جي صورتن ۽ نتيجن ۾ماندر هرگز ڪانه ڪئي ويندي آهي، پر ان خيال سان ڪئي ويندي آهي ته آهي قبيلي کان ٻاهر وارن ماڻهن خلاف ڪيل آهن يا خود قبيلي جي ماڻهن خلاف ڪيل آهن.

آفريڪا جي بلانتي قبيلي جي ماڻهن وٽ چوريءَ جي سزا موت آهي، پر چوري آها، جا قبيلي جي ڪنهن ماڻهوءَ جي مال جي هجي. ساڳيا هي ماڻهو ٻين قبيلن جي ماڻهن جي مال جي چوريءَ ڪسي همتائين ۽ آن لاءِ پنهنجن ماڻهن کي انعام ٻڻ ڏين.

ڪن اڻ سڌريل قبيلن ۾، مائون پنهنجن پٽن لاءِ دعائون گهرنديون آهن ۽ ٻاسون ٻاسينديو آهن، ته آهي وڏا چور ۽ ڪامياب ڌاڪو ٿين - پر پنهنجن ماڻهن جي مال جا نه، ٻين ماڻهن جي مال جا - ۽ آن لاءِ ڪين ننڍي هوندي ڏکين ڏکين آزمائشن مان پار لنگهائينديون آهن.

سترهينري مين، سفيد فام ماڻهن جي ابن ڏاڏن بابت لکندي، ٻڌايو آهي ته ”اسان جي وحشي ماڻهن ۾ انساني ڀائپيءَ جهڙي ڪا به ڳالهه ڪانه هئي. رڳو رت جي مائٽي سڃاڻندا هئا. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪنهن جو رت نه هوندو هو، ته پوءِ انهن جي وچ ۾ ٻيو ڪو لاڳاپو ڄڻ هوندو ئي ڪونه هو. اهو پوءِ بس دشمن ٿيو، جنهن کي نفرت ڪبي، ماربو، يا ان سان اهڙي هلت ڪبي، جيئن ڪن جهنگلي جانورن سان سڄو قبيلو گڏجي ويڙهه مهل ڪندو آهي، ۽ جيئن سچ پچ ڪنهن چالاڪ ۾ چالاڪ ۽ خطرناڪ ۾ خطرناڪ جهنگلي جانورن سان ڪبي آهي. ان سلسلي ۾ بلڪل صورتحال هيءَ هوندي هئي، جو ڪتا، جيڪي قبيلي سان لڏپلاڻ ۾ گڏ هلندا پيا هئا، انهن ۽ قبيلي جي وچ ۾ پنهنجائپ وڌيڪ هوندي هئي، ۽ اوتري پنهنجائپ ٻه قبيلي جي ٻئي ڪنهن ڌارئين قبيلي جي ماڻهن سان ڪانه هوندي هئي.

دشمنيءَ ۽ نفرت جو جذبو، جيڪو هڪ وحشي ماڻهو ڌارين، پنهنجي قبيلي کان ٻاهر وارن، ماڻهن لاءِ دل ۾ رکي ٿو، اهو هن جي دل ۾ پنهنجي قبيلي جي ماڻهن لاءِ جيڪو سماجي ڳانڍاپي ۽ وفاداريءَ جو جذبو رهي ٿو، ان جو ڄڻ پورو پورو ضد يا ٻيو پاسو آهي. سهپ ۽ تڪرار يا همدرديءَ ۽ نفرت جي وچ ۾ اهوئي ساڳيو لاڳاپو موجود ڏسجي ٿو، جهڙو سک ۽ ڏک ۾ يا خوشيءَ ۽ غم ۾.

وحشي لوڪن لاءِ اعليٰ اخلاقي نيڪي ان ۾ آهي ته اهي ڪم ڪيا وڃن، جيڪي هن جنگ ۽ جدل سان ڀريل دنيا ۾ قبيلي جي بچاءَ لاءِ ضروري هجن: يعني — جرئت، همت ۽ مڙسي؛ سچائي ۽ وفاداري؛ تڪليفن سهڻ جو مادو؛ همدردي؛ ۽ قبيلي جي سماجي، مذهبي ۽ سياسي جوڙجڪ جي قاعدن ۽ دستورن جي پوري تعميل. اهي اخلاقي نيڪيءَ جون ڳالهيون،

بهرحال، قبائلي دائري ۾ قبائلي نوعيت جون آهن. ٻاهرين لاءِ نفرت، بي ترسائي، مسهپ، فريب ۽ ٺڳي، ڦرلٽ ۽ خون جهڙا خيال ۽ ڪم پسند ڪيا ۽ ھمٿايا ويندا هئا. شخصي دائري جون نيڪ ڳالهيون مثلاً نماڻائي، صفائي، پاڻ تي ضابطو، محنت، ڏيان سان هلڻ، ڪاڏي پيٽي ۾ احتياط رکڻ، ۽ پنهنجي سڌاري ۽ واڌاري جو خيال رکڻ — اهي ذاتي اخلاقي ليڇڻ انساني ترقيءَ جي سفر ۾ ماڻهوءَ گهڻو پوءِ پرايا ۽ پسند ڪيا. انسان دوستي، عدل ۽ انصاف، سخا، ٻئي جو ڀورو ميڄڻ، ماڻهپوءِ گڏيل ترقيءَ جي خواهش — انسانن ۾ اهي اجتماعي اخلاق جون ڳالهيون پڻ قبائلي زندگيءَ جي دور کان پوءِ جون پيدا ٿيل ۽ حاصل ڪيل آهن.

ماڻهن ۾ وحشي ماڻهو به آهن ۽ نيم وحشي ماڻهو به آهن. ڪيترائي ماڻهو، جيڪي ڪافي اڳتي وڌي چڪا آهن ۽ هڪ حد جي تهذيب جا مالڪ پڻ آهن، آهي به اڃا وحشي پيا سڏجن. ڪيترا نام نهاد "وحشي" ماڻهو پنهنجي اخلاقي ۽ ذهني سطح ۾ ان کان گهڻو مٿي آيري چڪا آهن، جيڪا سطح وحشي ماڻهن جي اخلاق ۽ ذهن جي مٿي بيان ٿيل مثالن مان ظاهر ٿئي ٿي، پر، جيئن ته ماڻهو جانورن جي ٻنهي هيٺين ڏاڪن تان چڙهي مٿي ٿيو آهي، تنهنڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته ماڻهن ۽ جانورن ۾ اهڙا وچينءَ ڪڙيءَ وارا جاندار پڻ ضرور وجود ۾ آيا هوندا ۽ جيڪرا رهيا هوندا، جن ڪي مٿي بيان ڪيل وحشي ماڻهن جي درجي کان به گهٽ درجي وارا جانور سڏي سگهجي ٿو.

—

باب چوٿون

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۽ وحشي جيوت جا باقي نشان

١ - هن سبق جو مقصد

هن سڄي سبق جو مقصد آهي پنهنجين فطرتن بابت ڪجهه سکڻ - يعني جيئن ته اسان جون فطرتون آهن، آهي اسان کيئن حاصل ڪيون ۽ ڪٿان حاصل ڪيون.

توهان گهڻو ڪري ٻڌندا پيا آيا آهيو ته انساني فطرت ڪڏهن به بدلجي ڪانه ٿي. آها اڄ به ساڳي آهي، جهڙي هميشه کان رهي آهي، ۽ اها جيئن اڄ آهي، آئينده پڻ سدائين اهڙي رهندي. پر اها ڳالهه صحيح نه آهي. انساني فطرت جيئن اڄ آهي، آها وڌندي وڌندي، بدلجندي بدلجندي، پنهنجي اَن حالت کي پهتي آهي، ۽ آئينده زمانن ۾ به ساڳيءَ طرح وڌندي ۽ بدلجندي رهندي. اها سدائين ائين موجود نه رهي آهي. آها ٿيندي ٿيندي، ٿي آهي - بلڪل ائين جيئن زمين جي اندر ڪوئلا ٿيا آهن يا جيئن دريائن جون واديون ۽ جبل ٿيا آهن.

اسين ڪڏهن ائين سمجهندا هئاسين ته زمين اندر ڪوئلا سدائين ائين ئي هئا جيئن اڄ آهن، پر هاڻي اسان کي معلوم ٿيو آهي ته نه، ائين نه هو. ڪوئلا زمين جي اندر لڳ ڀڳ سڀ جا سڀ، دنيا جي هڪ خاص دور ۾ ٿيا، جنهن کي ارضيات جي علم ۾ سڏجي ٿو "ڪوئلي ساز" (Carboni-ferous Age) دور ٿو. اَن دور کان اڳ زمين ۾ ڪوئلو ڪونه هو، يا تمام ٿورو هو. اسان کي اهو به معلوم آهي ته ڪوئلو زبون ٿيل نباتاتي مواد منجهان ٿيو آهي، جيڪو جنگلن جا

جُڳ پٺي جميل وڏيو ۽ هڪ جي مٿان ٻيو ڪري، ڍڳن تي ڍڳ ٿيندو ويو ۽ پوءِ اهي ڍڳ پٿرن ۽ مٽيءَ جي تهن هيٺان ڍڪبا ۽ دٻجندا رهيا؛ ۽ انهن گرميءَ ۽ داٻ جي مختلف درجن جي عمل هيٺ اچڻ سبب اهي ڍڳ پوءِ بدلجي مختلف نمونن جا ڪوئلا بڻيا. سخت قسم جو ڪوئلو نرم قسم جي ڪوئلي کان الڳ آهي، ڇاڪاڻ ته اهي گرميءَ ۽ داٻ جي الڳ الڳ اثرن هيٺ آيل آهن.

اسين انهن سمجهندا هئاسين ته جبل ۽ دريائن جون واديون اصل کان ائين هيئون جيئن هاڻي آهن ۽ سدائين ائين رهيون آهن. پر اڄ اوهين ڄاڻو ٿا ته صحيح حقيقت ڇا آهي، ڇاڪاڻ ته اوهان طبعي ارضيات (Physiography) جو علم پڙهيو آهي. اوهان کي خبر آهي ته دريائن جون واديون خود دريائن جي وهڪرن سبب جڙيون آهن، جيڪي آتان جڳن جا جڳ وهندا رهيا آهن ۽ پنهنجا رخ بدلائيندا رهيا آهن. اوهان کي خبر آهي ته جبل ڌرتيءَ جي پيٽ مان ونجي ۽ سرونجي آيا ٿيا آهن، ۽ ماڻن هوائن جي ڪرجڻ ۽ مٿن پاڻيءَ جي وهڻ سبب آهي انهن گهڙجي ٺهي، الڳ الڳ شڪليون وٺي بيٺا آهن، جن ۾ اڄ ڏسجن ٿا. انساني فطرت جي به ساڳي اها حالت آهي. اها ٿيندي ٿيندي ائين ٿي آهي.

هن سبق ۾ آءٌ اوهان کي سمجهائڻ گهران ٿو ته اسان جي فطرتن ۾ جيڪي جبلتون موجود آهن، انهن مان ڪن جو بنياد يا اصل ڇا آهي.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي فطرت يا سڀاءَ ۾ جيڪي تمام زورائتيون ڇڪون يا لاڙا آهن، انهن مان گهڻا **زائد** آهن. اهي اهڙا لاڙا آهن، جيڪي دنيا جي اڳين ۽ وڌيڪ قديم دورن ۾ ماڻهوءَ لاءِ ڪارائتا هئا، پر اڄوڪين بدليل حالتن ۾ اهي هن لاءِ بنهه بيڪار آهن. اهي اسان جي سڀاءَ جا جزا بڻيا اڄ

۽ انسان جي فطرت ۾ موجود آهن، سو بلڪل انهن ساڳين سببن ڪري، جنهنڪري انسان جي بدن ۾ وڌيل آنڊو، ڪن جون مُشڪون ۽ ٻيا اعضا ڪيئي نڪما بدني پاڱا باقي رهيا پيا آهن. ڊارون جي چوڻ موجب، ماڻهوءَ جي بدن ۾ اٽڪل اسي (٨٠) اعضا الڳ الڳ پاڱا آهن، جيڪي اڄ وٽس بنهه **زائد** يا اجايا آهن، جن جو اڄ وٽس ڪوبه ڪارج ڪونهي. انسان جي **فطرت** يا سڀاءَ ۾ ته پاڻ نسبتاً وڌيڪ انهن ڳالهين جو حصو آهي، جيڪي انهيءَ ساڳيءَ ريت انسان وٽ اڄ زائد ۽ اجايون آهن. انسان جي بدن ۾ ته گهٽ ڪجهه ردي سامان پيو آهي، پر انسان جي ذهن ۽ فطرتن ۾ ته پاڻ وڌيڪ گند پريل آهي.

ڪنهن شخص جو قول آهي ته ”تهذيب يا سڀيتا جو ڏکو پيچ آهي.“ برابر، تهذيب جو پيچ آهي، ۽ تمام ڏکو پيچ آهي. اهو انهن خيالن، ويساهن ۽ رسمن رواجن جو ٺهيل آهي، جن ماضيءَ ۾ ماڻهوءَ کي گهڻو ڪم ڏنو، پر آهي اڄ مُدي خارج ۽ بيڪار ٿي ويل آهن. پوءِ به انهن کي اسين پاڻ سان ڪنيو پيا گهمون ۽ انهن مان جند ڇڏائي سگهون، سو رڳو انهيءَ ڪري، جو انسان ۾ اها سگهه ۽ سُرت ڪانهي، جو انهن کي پٽي، پري اڇلائي ڇڏيون. دنيا لاءِ سچ پچ ته اهو ڏاڍو ضروري آهي ته ٿوريءَ ٿوريءَ مدت کان پوءِ پاڻ کي نئون روپ ڏئي، ۽ ان لاءِ ڪيس بيڪار ۽ اجايون شيون وقت بوقت ڪڍي اڇلائي ڇڏيون پونديون ۽ اعلي خيال ذريعي جيڪي نيون شيون ڪيس دستياب ٿيون آهن، انهن کي پنهنجو ڪرڻو پوندو.

ٻهريون سبق، **گهرو جانورن جي اصل نسل** بابت، ان لاءِ ڏنل هو ته اها ڳالهه سمجهي وڃي ته سڀ گهرو جانور جهنگلي جانورن جو اولاد آهن. ان ۾ ڪجهه اهو بـــ

سمجهايو ويو ته جنهن دنيا ۾ گهرو جانورن جا آهي آبا ڏاڏا رهندا هئا، خود اها دنيا ڪهڙي قسم جي هئي ۽ ان دنيا ۾ آهي پنهنجي جيوت ڪيئن گذاريندا هئا.

ٻيو سبق، جنهن ۾ **گهرو جانورن ۾ جهنگلي جيوت جا نشان** سمجهايا ويا آهن، ان ۾ هيءَ ڳالهه ٻڌائي ويئي ته اڄڪن گهرو جانورن جي سڀاءَ ۾ ڪيترين ئي اهڙين عادتون ۽ خاصيتون موجود آهن، جيڪي وٽن سندن جهنگلي سڀاءَ جي باقيات منجهان آهن — يعني انهن جي جيوت جي آسپاس جون حالتون جيتوڻيڪ اڄ بلڪل بدلجي ويل آهن، ته به سندن سڀاءَ يا فطرتون ڪيترين ئي ڳالهين ۾ آهي ساڳيون قائم آهن ۽ حالتن جي بدلجڻ سان هو انهن ڳالهين ۾ پاڻ کي بدلائي نه سگهيا آهن.

ٽئين سبق ۾ **هيٺينءَ سطح جي ماڻهن يا قومن جي اصل نسل** بابت سمجهاڻي ڏني ويئي آهي. ان ۾ ٻڌايو ويو آهي ته انسانن جا سڌريل ۽ مٿي چڙهيل قبيلا پڻ اصل ۾ جهنگلي ماڻهن جو نسل آهن، جن کي عام طرح وحشي ماڻهو سڏجي ٿو — بلڪل ائين جيئن اسان جا گهرو جانور جهنگلي جانورن جي نسل مان آهن. هن سبق ۾ وحشي ماڻهن جي سڀائن بابت، جنهن قسم جي دنيا ۾ هو رهندا هئا ان بابت ۽ اتي هو ڪيئن رهندا ڪندا هئا ان بابت پڻ ڪافي ڪجهه سمجهايو ويو آهي.

ان کان پوءِ چوٿين ۽ پنجين سبق ۾ **هيٺينءَ سطح جي ماڻهن ۾ وحشي جيوت جا نشان** سمجهايا ويا آهن، ۽ ٻڌايو ويو آهي ته هنن اوچن ماڻهن ۾، جن کي سڌريل ماڻهو سڏجي ٿو، اڃا تائين به ڪيترائي جهنگلي ماڻهن جي سڀاءَ جا باقيات موجود آهن.

٢ - جبلتون

جبلت يا سڀاءَ جي ڇڪ جيڪا ساهه ۾ هڪ اهڙي فطري يا سڀاوِڪ لاڙي کي چئجي ٿو، جنهن ۾ هو، سواءِ سکيا يا تجربي جي، هڪڙو ڪو ڪم هڪڙي ڪنهن خاص نموني سان ڪري ٿو. جبلتون جنمي شيون آهن. جمڻ سان اسين آهي پاڻ سان آڻيون ٿا. پکي بهار جي موسم ۾ آکر ڏانهن ۽ سرءُ ۾ ڏکڻ ڏانهن اڏامي ويندا آهن - ڇاڪاڻ ته هنن جي فطرت ۾ اهو لاڙو يا اها ڇڪ رکيل آهي، جنهن کي هو ميچي ائين ڪن ٿا. هنن اهي ڳالهيون سکيون نه آهن. اها ڇڪ منجهن جمڻ سان پيدا ٿيل آهي. اها هنن جي سڀاءَ جو هڪ حصو آهي. مادي پکيءَ، ڳئونءَ ۽ زال ڪسي پنهنجن ٻچن سان پيار ڪرڻ ڪنهن سيکاريو ڪونهي. اها منجهن هڪ جنمي ڇڪ آهي، اها سندن جبلت آهي - ۽ اها جانورن جي خودپسند يا پاڻ پائيندڙ جيوت جي دنيا جي هڪ حسين ترين جبلت آهي.

مون کي خبر ناهي ته اوهان ڪڏهن ڪا جهنگلي مادي تتر ٻچن سان جهنگ ۾ ڏٺي آهي يا نه، ته ڪيئن ڪنهن آڙي وقت ۾ هن جا ٻچا سندس دانهن ٻڌندي ئي گهڙيءَ ۾ ڪک پن ۾ ٿي ويندا آهن! ڪٿي هڪڙي ڏينهن جائي ڦڦل هجن ۽ گهڙيءَ گهڙيءَ مس هلي سگهندا هجن، ته به هي جيتامڙا ماءُ جي رڙ ٻڌڻ سان ئي اهڙيءَ هوشياريءَ ۽ ڦڙتائيءَ سان ڏڙي ڀڳڙي، ڪي پنن هيٺان، ڪي پٽ جي ڪنهن ڪُپ ۾ ۽ ڪي ڪٿي ائين لڪي ويندا ۽ ٻنهه پترن وانگر گيگ ڪري پئجي رهندا، جو آنهن کي ڳولي لهڻ ناممڪن ٿي پوندو - جيتوڻيڪ ماڻهوءَ کي خبر به هوندي ته هيتي ڪٿي هو لڪا پيا آهن! هنن جيتامڙن کي اهو سمجهه ڪرڻ ڪنهن ڪونه

سيڪاربو هو، ٻنهي آني مان ڦٽڻ سان ئي اما جبلت ساڻن گڏ آهي ـــ بلڪل ائين جيئن جمڻ سان سندن ڪنڌ يا ڪرنگهي جو هڏو ساڻن گڏ آهي، يا سندن نرم ڪنيڙا يا سندن ڪاتي جي چڪ ساڻن گڏ آهي.

جبلتون ڪمائيون آهن. آهي عقل ۽ تجربي جي بدران ڪم ڏين ٿيون. جاندارن جي الڳ الڳ جنسن کي الڳ الڳ جبلتن جا سيٽ مايل آهن. پر ساڳيءَ جنس جي سڀني ميمبرن کي ساڳيون جبلتون مايل هونديون آهن. ٻنهنجي انساني جنس ۾ جيڪي اهڙا لاڙا يا چڪون اسين ڏسون ٿا، انهن کي اسين ماڻهوءَ جو سڀاءُ يا انساني فطرت سڏيون ٿا. لومڙ جو سڀاءُ يا فطرت نالو آهي جبلتن جي آنهيءَ مجموعي جو، جيڪي لومڙن ۾ ڏسجن ٿيون، ۽ گهوڙي، جي فطرت انهن لاڙن ۽ جبلتن جو نالو آهي، جن جي اثر هيٺ گهوڙو آهو ڪجهه ڪندو آهي، جو ڪجهه ڪندي آن کي ڏسبو آهي.

بنيادي طرح، ماڻهوءَ سميت سڀني ٿڻڀرن سطح جي جانورن جا سڀاءَ گهڻي قدر ساڳيا آهن ـــ بلڪل ائين جيئن آنهن جي بدني بناوت بنيادي طرح ساڳي آهي. ماڻهوءَ سميت ٿڻڀرن سطح جي سڀني جانورن کي ڪرنگهي جو هڏو ٿئي ٿو، پاسريون ٿين ٿيون، چئن تاڪين واري دل ٿئي ٿي، ٻــه ڦڦــڙ ٿين ٿا، ٻه جوڙا بازن جا (جوڙو هٿن جو، جوڙو پيرن جو ـــ ماڻهوءَ جي حالت ۾) ٿين ٿا، جن ۾ ساڳيا هڏا هوندا آهن، ۽ سڀس ٿئي ڏو جنهن ۾ اکيون، ڪَنَ، نڪ ۽ وات لڳ ڀڳ ساڳيءَ نسبت سان لڳل آهن. ۽ انهيءَ ساڳيءَ طرح، ماڻهوءَ سميت سڀني ٿڻڀرن سطح جي جانورن جي سڀائن ۾ ٻنهنجن ٻچن لاءِ اوسيڙي رکڻ، ٻنهنجن سنگتين لاءِ سيڪ، ٻک ۾ ڪاڌي هٿ ڪرڻ جي چڪ ۽ وڏ ۾ وڏ جيئڻ لاءِ وس آهر جتن ڪرڻ جا بنيادي لاڙا ساڳيا موجود آهن. ڪتو، ٻلي،

جهڙڪي ۽ ساڳئي جينوٽيڪ ڪيترين ڳالهين ۾ هڪٻئي کان گهڻو مختلف آهن، پر جيئري رهڻ جي چاهه، ۽ سُور جي بدران سُک پسند ڪرڻ ۾ اهي سڀئي بلڪل ساڳيا آهن.

٣ - عادتون

عادت کي ثانوي فطرت يا ٻيو سڀاءُ سڏيو ويو آهي. اِن جو اهو نالو بلڪل صحيح آهي. اسان جي پهرين فطرت اُها آهي، جيڪا اسين جمڻ مهل پاڻ سان گڏ آڻيون ٿا. اُها اُنهن لاڙن تي مشتمل آهي، جيڪي اسان جي اوائلي بدني واڌ، يعني جمڻ کان اڳ جي بدني واڌ، سان گڏ وڌن ٿا. جبلت اسان جي فطرت جو ڪنهن خاص ڪم ڪرڻ ڏانهن هڪ لاڙو آهي، جيڪو جمندي اسان ۾ موجود آهي. عادت اسان جي ڪنهن خاص ڪم ڪرڻ جو نمونو آهي، جيڪو اسين جمڻ کان پوءِ پرايون ٿا. اسان جي فطرتي ڪم ڪرڻ جي طريقن کي اسان جـون عادتون بدلائي سگهن ٿيون، جيڪي اسين دنيا ۾ اچڻ کان پوءِ پرايون ٿا.

عادتون ورائي ورائي ڪم ڪرڻ سان ٺهن ٿيون. جيڪڏهن اسين اهڙيءَ دنيا ۾ رهون، جتي ڪابه ڳالهه دهرائجي نه سگهي، تـه ناممڪن آهي تـه اسين ڪي عادتون پرائي سگهون. جيترو گهڻا ڀيرا اسين ڪا ڳالهه يا ڪو ڪم ڪنداسين، اوترو ان جي وري ڪرڻ جو اسان ۾ لاڙو پيدا ٿيندو. ڪوبه ڪم اوهان ڪجهه عرصو ورائي ورائي ڪريو، تہ ترت ئي اهو ڪم ٿي اوهان جي عادت، ۽ ڪجهہ وقت کان پوءِ اوهان جي فطرت جو هڪ محڪم حصو بنجي ويـنـدو. زندگيءَ ۾ ڪيترائي ڪم آهن، جيڪي ورائي ورائي ڪرڻا پون ٿـا - مثلاً هلڻ، لکڻ، کائڻ، راند ڪرڻ، ڪم ڪرڻ،

ڪپڙا پائڻ ۽ ملائڻ وغيره وغيره. جڏهن اسين هزارين لکين ڀيرا هلون ٿا، ۽ ڳالهايون ٿا، ۽ کائون ٿا، ۽ ڪم ڪريون ٿا، ۽ ڪپڙا پايون ٿا، ۽ خواب لهون ٿا، ۽ وهنجون ٿا، ۽ پنهنجا نالا لکون ٿا، تڏهن آنهن کي ڪنهن نه ڪنهن خاص نموني يا ڍنگ سان ڪرڻ جي اسان ۾ عادت پئجيو وڃي. اسان جي هلڻ جو پوءِ هڪ خاص رنگ، اسان جي لکڻ جو هڪ خاص نمونو، اسان جي ڳالهائڻ جو هڪ خاص طريقو، اسان جي ڪپڙن پائڻ جي هڪ خاص انڪل، اسان جي کاڌي پيتي جي هڪ خاص پسند، ۽ اسان جي هڪ خاص شڪل صورت ۽ طبيعت بنجيو وڃي. هيٺن مان ڪي ته واقعي گهڻيءَ حد تائين اسان جي اصلوڪيءَ فطرت تي منحصر آهن، جيئن اسان جي شڪل صورت ۽ طبيعت. پر خود آهي به گهڻي قدر اسان جي عادتن جو ئي نتيجو آهن. منهن گهڻي قدر روح جي آرسي آهي. جڏهن اسان ۾ ڪو آدمو آئي ٿو، جيئن ڪاوڙ يا خوشي، ته آهو منهن ۾ ڏسجي ٿو. ۽ جيڪڏهن ڪو آدمو وري وري اڻين اچي ٿو، ته آهو اتي ڄميو وڃي - ۽ پوءِ منهن جو خاص نقش بنجي بيهي رهي ٿو. اهڙيءَ طرح اسين ماڻهوءَ جي ذهن جي عمومي حالت جيڪا منجس منهن مان ظاهر ٿئي ٿي، تنهن کي ڏسي، چئي سگهون ٿا ته هي ماڻهو سوچيندو آهي، ڪل مک ۽ چرچائي آهي يا ڪاوڙيل ۽ ناراض قسم جو ماڻهو آهي.

اهي عادتون جيئن جيئن سال گذرندا وڃن ٿا، تيئن تيئن دهرائجنديون، گهاٽيون ۽ ڳتهريون ٿينديون وڃن ٿيون. عادت ٺهڻ جي شروع ۾ ته اسين مرضيءَ جا مالڪ آهيون ته آها شيءِ ڪريون يا نه ڪريون، پر وقت گذرڻ ڪان پوءِ نهايت مشڪل ڳالهه ٿي پوي ٿي، بلڪ ناممڪن ٿي پوي ٿي، ته جيئن عادت پڪي ٿي ويئي، ان جي ابتڙ عمل ڪري سگهون. عادت پوءِ اسان جي سائڻ ۽ اسين ان جا ٻانها ٿي

پئون ٿا. اسين ذهني ۽ اخلاقي عادتون به ائين ئي ٺاهيون ٿا، جيئن بدني يا جسماني عادتون. اسان ۾ ڪنهن خاص نموني سان سوچڻ جي عادت پئجيو وڃي، ڪن خاص ڳالهين کي مڃڻ جي عادت پئجيو وڃي، ۽ پوءِ جڏهن آهي ڳالهيون اسين هزارين ڀيرا ائين سوچي چڪون ٿا ۽ وسهي چڪون ٿا، ته پوءِ اهي اسان جي ذهن ساهه جو ڀاڱو ٿيجيو وڃن، ۽ پنهنجي ئي بچاءَ ۾ پوءِ اسين انهن کان ابتڙ ٻي ڳالهه سوچي ۽ وسهي ئي نٿا سگهون. جيڪڏهن اسين اهو لک يا ڏهه لک ڀيرا سوچي سگهون ته چنڊ ميرانجهڙيءَ ڪپهه جو ٿهيل آهي، ته پوءِ شايد ڪڏهن به وري آن کان ٻي ڳالهه اسين سوچي ئي ڪين سگهنداسين — پوءِ ڪٿي ڪيترا به سال وڏيڪ جيئندا رهون. اوهان سان هرهڪ جا ڪي سياسي، مذهبي، تعليمي ۽ ٻين ڳالهين بابت رايا ۽ عقيدا آهن؛ اهي رايا ۽ عقيدا اوهان جا جهڙا به آهن، آهڙا انهيءَ ڪري آهن، جو اوهان ڪن آسپاس جي حالتن ۾ رهيا آهيو ۽ ڪنهن خاص ڪٽنب يا خاندان جا فرد آهيو. گهڻين حالتن ۾، اهي اوهان جا رايا ۽ عقيدا بنهه ٻيا بلڪ انهن کان ابتڙ هجن ها، بشرطيڪ اوهان ڪنهن ٻئي ماحول ۾ رهندا هجو ها يا ڪنهن ٻئي خاندان يا ڪٽنب جا فرد هجو ها.

اها هڪ تمام اهم ۽ نازڪ ڳالهه آهي ته ماڻهو آخر به ته پنهنجا ماءُ پيءُ ۽ پنهنجي جنم جو هنڌ ڪين ٿو ڳولي ۽ پسند ڪري سگهي! چاڪاڻ ته، مردن توڙي زالن جي حيثيت ۾، اسان جو آئيندو ڪهڙو ٿو وڃي ٿيهي، ان جو گهڻي ۾ گهڻو دارومدار انهيءَ تي آهي ته اسان جي اوائلي سالن ۾ اسان تي ڪهڙا ڪهڙا اثر پيا آهن، ۽ آنهن اسان کي ڪهڙي سانچي ۾ پلٽيو آهي. اسين ننڍپڻ ۾ ايمانداريءَ يا بي ايمانيءَ جهڙيون عادتون حاصل ڪري سگهون ٿا، اسين رحمدليءَ ۽ بيرحميءَ جهڙيون عادتون پرائي سگهون ٿا، اسين سچ يا ڪوڙ جهڙيون عادتون

سکي سگھون ٿا، وغيره وغيره. ۽ جيئن جيئن سال گذرندا ويندا تيئن تيئن اهي عادتون پڪيون ٿينديون ٿيون. اسان جي ڪردار يا اخلاق جا پڪا پختا حصا بڻجي ونديون. اها ڳالهه، ايتري ۽ ئي خاطري ۽ سان چئي سگهجي ٿي جيتري ۽ سان اسين هاڻ چئون ٿا ته هي ۽ اسان جي ڌرتي گول گول ڦرندي ٿي رهي. جيتر اسين ننڍا هئاسون جيڪڏهن رڳو اسين هي ۽ ڳالهه محسوس ڪري سگهون ها ۽ سمجهي سگهون ها ته ٻنهي ڄورڙي ئي وقت اندر اسين رڳو عادتن جون چرندڙ پرندڙ پربون بڻجي پونداسين، تـه اسين هوند پنهنجي مٿان عادتن جـي انبارن لڏڻ ۾، شروع ڪان ئي، جڏهن اهي مس آسري رهيون هيون، تمام گهڻو خبردار رهون ها. سچ پچ ته اسين جيئڻ شروع ئي جيوت جي آخر ۾ ڪريون ٿا. اسين جيئڻ جي اجا تياري ئي مس ٿا ڪريون، ته موت جو سڏ مٿان اچي ٿو پهچي!

۴ - ڪارائتيون ۽ زائد جبلتون

ڪارائتيون جبلتون اهي جبلتون آهن، جن جي اسان کي زندگي ۽ جي ڪارج ۾ گهرج محسوس ٿئي ٿي. اهي اهڙي قسم جا لاڙا آهن، جيڪي اسان کي اوڏانهون ڇڪي وٺي وڃن ٿا، جنهن پاسي اسان جي سهوليت ۽ فائدي جي ڳالهه آهي. هر جانور کي جيئري رهڻ لاءِ ۽ پنهنجي نسل کي وڌائڻ لاءِ ڪي خاص ڳالهيون ڪرڻيون پون ٿيون. اهي لاڙا، ڇڪون ۽ ڪاڍا جيڪي ڪنهن جانور کـــي آهو ڪجهه ڪـــرڻ تـي آماده ڪن ٿا، جو کيس ان سلسلي ۾ ڪرڻ گهرجي، آهي ان جون ڪارائتيون جبلتون آهن. ان جي ابتڙ، جيڪڏهن ڪو جانور اهڙيون ڳالهيون ڪري ٿو، جيڪي هُن لاءِ ان سلسلي ۾ ڪمائتيون يا سهوليت واريون نه آهن، ته اهي ان جون زائد يا خارج جبلتون چئي سگهجن ٿيون.

ننڍي هوندي، جڏهن آءٌ ٻنيءَ تي رهندو هوس، تڏهن هڪڙيءَ ڳالهه تي آءٌ ڏاڍو منجهي پوندو هوس. آءٌ ڏسندو هوس ته ڳئون، گهوڙيون، رڍون ۽ ٻين گهرو جانورن جون ماديون جڏهن ٻه وياسنديون هيون ۽ ڦر ڄڻيندا هئن، ته هو هڪدم ڦشرجي ٻيهي رهنديون هيون ۽ سندن طبيعت ڏاڍي تيز ۽ غضبناڪ ٿي ويندي هئي. اسين ڪنهن ڏينهن صبح جو واڙي ۾ ويندا هئاسين، ته ڏسندا هئاسين ته راتوڪي ڪا ڳئون ويائي ٻيٺي آهي. هوءَ اها ڳئون ڪٿي ڪيڏي نه غريب ۽ هيريل هوندي هئي، ايتري قدر جو اسين ان کي پيا چنبڙندا هئاسين، پر ڦر ڄڻڻ کان پوءِ هوءَ بدلجي ٻئي ئي ٿي پوندي هئي. هن جو مُنهن غصي ۽ جوش ۾ ڀرجي، اهڙو ٿي پوندو هو، جو سڃاڻڻ کان ٻاهر. هوءَ ڪي ڳئون ويڙهو ۽ ڪي تمام غريب ٿينديون آهن، ۽ منجهن گهڻا فرق ٿين ٿا، پر ڦر تي ٻيڻل آنءُ ڳئون گهٽو ڪري سڀ جون سڀ بدلجي، اهڙيون غضبناڪ ٿي پونديون آهن، جو ڪابه شيءِ، ڪوبه ماڻهو سندن

— ڄڻين ويائل ڳئون – ڦشريل ۽ غضبناڪ —

ڦر جي ڪجهہ اوڏڙو ويندو، تہ هڪدم ان تي جٽاهہ ڪري ان کي پري ڀڄائي ڇڏينديون آهن.

آءٌ نٿو سمجهان تہ ننڍپڻ ۾ مون ان ڳالهہ تي ڪڏهن سوچيو هو تہ ڳئون ائين ڇو ٿيون ڪن. آءٌ سمجهہ ۾ ايڏو پختو ڪونہ هوس. آءٌ رڳو اچرج ۾ پئجي ويندو هوس تہ ڪو جانور رات وچ ۾ ايترو بدلجي ٻنهہ پيو ٿيي ٿي سگهيو!

آءٌ ان زماني ۾ جيڪڏهن ڪنهن کان پڇان ها تہ ڳئون ائين ڇو ٿيون ڪن، تہ مون کي شايد ٻڌائين ها تہ ائين ٿيندو آهي، اها هڪ فطري ڳالهہ آهي! اهوئي جواب گهٽو ڪري اسين سڀ ڏيندا آهيون. جڏهن اسان کان ڪڏهن ڪو اهڙو سوال پڇيو ويندو آهي، جنهن جو پيو ڪو بهتر جواب اسان کي سُجهي نہ ايندو آهي، ۽ اهو مڃڻ لاءِ تيار بہ نہ هوندا آهيون تہ اسان کي ڳالهہ سمجهہ ۾ ڪانہ ٿي اچي.

پر ائين تہ **سيڪا شيءِ فطري** آهي. سچ پچ تہ اهڙي ڪابہ شيءِ ڪانهي، جا فطري نہ هجي - يعني ڪابہ ڪٿي اهڙي شيءِ موجود ڪانهي، جا **فطرت جو حصو** نہ هجي. هر شيءِ جي ڪانہ ڪا سمجهاڻي بہ آهي. هڪ ڳالهہ جيڪا اوهان کي ترت کان ترت سمجهڻ گهرجي، ۽ چڱيءَ طرح سمجهڻ گهرجي، سا هيءَ حقيقت آهي تہ دنيا ۾ **هر شيءِ لاءِ ڪو نہ ڪو سبب آهي.** ماڻهوءَ جي هڪ بهترين ذهني خوشي هن ۾ هوندي آهي تہ هو هن سونجهاري پريل دنيا ۾ پنهنجي آسپاس جي شين کي پاڙان جانچي ڏسي تہ انهن جي وجود جا اصل ڪهڙا سبب آهن.

گهرو چوپايو مال جهنگلي چوپائي مال جي نسل مان آهي. ۽ جهنگلي مال، جنهن دنيا ۾ رهي ٿو، اها اسان جي گهرو چوپائي مال جي دنيا کان هڪ بلڪل نرالي دنيا آهي.

آهي پيان ۾ ۽ وڏن وڏن قدرتي چراگاهن ۾ رهن ٿا، جتي سندن چوڏاري شينهن، بگهڙ، رڇ ۽ ٻيا اهڙا جانور رهن ٿا، جيڪي سندن دشمن آهن. ٻين سڀني جانورن وانگر، جهنگلي چوپايو مال پنهنجيءَ دنيا ۾، جنهن ۾ هو وهي ٿو، پوريءَ ريت ٺهيل ۽ ٺهڪيل هوندو آهي. ڪين اهڙوئي بدن آهي، جهڙو ڪين جيئري رهڻ لاءِ گهربل آهي، ۽ ڪين اهڙيون ئي جبلتون مليل آهن، جيڪي ڪين هيڏانهن يا هوڏانهن نينديون رهن ٿيون ۽ ڪين انهن ئي شين ڪرڻ تي آماده ڪن ٿيون، جيڪي سندن بچاءَ لاءِ ڪين ضروري آهن. ڪين وڏا وڏا جسم آهن، ڪين سگهيون سگهيون مُشڪون ۽ طاقتور عضوا آهن. سندن مٿن تي، سڱن جي صورت ۾، سندن بچاءَ جا هٿيار آهن. ۽ ظاهر آهي ته جهنگلي چوپايو مال بگهڙن ۽ رڇن جي ان دنيا ۾ پنهنجن انهن بچاءَ جي هٿيارن کان سواءِ گهڻو وقت جالي ئي ڪين سگهندو.

هنن جهنگلي جانورن جي سڀني ذاتين جي هڪ وڏي ۽ مکيہ جبلت اها آهي ته هو پنهنجن ٻچن جو بچاءُ ڪن ٿا. ڳئون جو ڦر جڏهن ڀريائين ڄمي ٿو، تڏهن تقريباً اهڙوئي بيوس ۽ لاچار آهي، جهڙو پينگهي ۾ ستلُ ماڻهوءَ جو ٻار. ۽ جيڪڏهن دنيا ۾ اهڙوڪو هجي ئي نہ، جيڪو ان تي اک رکي ۽ انهن سڀن بکين نظرن کان کيس بچائي، جيڪي کيس لقمي بنائڻ لاءِ چوڌاري مٿس ڄُوهہ وجهيو بيٺيون آهن، تہ هوند دنيا مان ٿوري ئي عرصي ۾ ڳئون جو نسل ئي گم ٿي وڃي. دنيا ۾ جانورن جون ڪيتريون ذاتيون بچي سگهيون آهن ۽ وڌيون ويجهيون آهن، جن پنهنجن ٻچن جي سنڀال ڪئي آهي ۽ انهن کي بچايو آهي. انهيءَ ڪري اڪثر جانورن ۾، خاص طرح ماءُ جي طبيعت ۾، پنهنجن ٻچن لاءِ پيار ۽ رکواليءَ جي جبلت موجود رکيل آهي.

سمورا گھرو جانور جھنگلي جانورن جي نسل مان آهن. گھريلو حالت ۾ سندن آسپاس جو ماحول گھڻي قدر بدلجي ويل آهي. جيڪي ڳالهيون يا ڪم انهن کي پنهنجي جهنگلي حالت ۾، جبلن، ٻيلن ۽ قدرتي جوئن ۽ ويڙهن ۾ ڪرڻا پوندا هئا، اهي ڪين گھريلو حالت ۾، ماڻهن جي پوکن، هڙادو چراگاهن ۽ واڙن ۾ رهي ڪري، ڪرڻا ڪونه ٿا پون. انهيءَ ڪري منجهن ڪيتريون اهڙيون جبلتون رهجي ويل آهن، جيڪي ڪين هاڻي ڪو به ڪم ڪونه ٿيون ڏين - بلڪل اُئين جيئن ماڻهن جي بدن ۾ آنڊي جي وڌيل پڇڙي ۽ ڪنن جي چورڻ جون مُشڪون آهن يا جيئن گھرو چوپائي مال جي مٿي تي سڱ آهن. اهي سندن زائد جبلتون آهن - يعني اهي، جيڪي ڪين ڪنهن وقت ته ڏاڍيون ڪمائتيون هيون، پر هاڻي، حالتن جي بدلجي وڃڻ سان، اهي ڪين ڪو ڪم ڪونه ٿيون ڏين ۽ آهستي آهستي منجهن ختم ٿي رهيون آهن.

٥ - ماڻهوءَ جون زائد جبلتون

ماڻهو پڻ ڪڏهن هڪ جهنگلي جانور هو. اسين به "گھريلو جانور" آهيون - اسين، جيڪي پاڻ کي مٿينءَ سطح جا ماڻهو چئون ٿا. سمورا مٿينءَ سطح جا ماڻهو وحشي ماڻهن جي نسل مان آهن. جيڪڏهن وحشي ماڻهن جي اصل نسل کي جاچبو ته ڏسڻ ۾ ايندو ته اهي وڏيڪ وحشي ۽ بلڪل جهنگلي ابن ڏاڏن جي اولاد مان آهن. اسان سڀني مٿينءَ سطح جي ماڻهن جو ڏاڏو هڪ جهڙو ئي وحشي، حيوان هو. اعليٰ انسان جيڪي ڪم ڪن ٿا يا انهن جي طبيعت ۾ جيڪي ڳالهيون ڏسجن ٿيون، انهن کي تيستائين پوريءَ طرح سمجهي نٿي ڪين سگهبو، جيستائين ذهن ۾ هيءَ ڳالهه نه رکبي ته اهي در اصل وحشي حيوان ئي آهن ۽ رڳو هڪ قسم جي

نئين پوش ۾ ڏيکيل آهن ۽ اصل کان ڪجهه قدر ٿي ڦريل آهن.

انگريزيءَ ۾ عام چوڻي آهي ته ”روسيءَ جي کل کي ڪوڙيو ته اندران اوهان کي تاتاري ڏسڻ ۾ ايندو.“ تاتاري آهي جهنگلي ماڻهو هئا، جن جو اولاد اڄوڪا روسي لوڪ آهن، ۽ چوڻيءَ جو مطلب هيءُ آهي ته 'اڄوڪا روسي ته آهي ئي ساڳيا جهنگلي تاتاري آهن، پر رڳو مٿن تهذيب ۽ فضيلت جو هڪڙو ڪو سنهو تهه ٻاهران چڙهيل آهي.'

دنيا جي سڀني سڌريل ماڻهن جو اهو حال آهي. تهذيب يا سڌارو رڳو ٻاهريون هڪڙو پوش يا ٻاهرين هڪڙي کل آهي. انسان جي اصلي فطرت پنهنجيءَ اونهائيءَ ۾ اهائي ساڳي اوائل واري هڪ وحشي چيز آهي. ماڻهو فقط هڪ عادت آهي. عادت به مشڪل ان کي ڇڏي سگهجي ٿو، ڇو ته اسين ڏسندا رهون ٿا ته آها ٿوريءَ گهڻيءَ ڳالهه تي ڦيري ڦيري سان ڦيري پراڻا جهنگلي سوچ، امنگ ۽ عمل جا روپ اختيار ڪري ٻيهي ٿي رهي. سڌريل کان سڌريل انسان کي به جيڪڏهن ٿورو وچڙو وجي ڏسبو يا ان جي هلت چلت ۽ ڳالهه ٻولهه کي ڏورو اونهو وڃي جانچبو ته معلوم ٿيندو ته هُن ۾ آهي آهي شيون موجود آهن، جيڪي ڏيکيون پايون، ۽ جن کي هوند نه ڦولهجي ته چڱو. جيڪڏهن اسان مان هرڪو شيشي وانگر شفاف هجي، ۽ اسين هڪٻئي جي اندر ۾ جهاتي پائي، هڪٻئي جي خيالن ۽ امنگن کي ڏسي سگهون، ته اسان کي هوند خبر پئجي وڃي ته اسين سڀ پاڻ کي ڪيترن نه غلافن ۾ ڍڪيو پيا گهمون، ۽ ٻاهرئين چمڪيلي ۽ ڀڪيدار لباس جي هيٺان ڪيتري قدر ته اسين گدلا ۽ بدبودار وجود ڪنيو پيا ٿا هلون چلون!

انسان سورج ديوتا جو اولاد نه آهي. هو حقيقتاً بن مانس

آهي. اسان جي فطرت ۾ اهڙيون ڪيتريون ڳالهيون موجود آهن، جيڪي جيڪڏهن اسان ۾ نه هجن ته هوند اسين وڌيڪ بهتر ۽ سکي زندگي گذاري سگهون. جيڪڏهن اسان جي پنهنجي مرضيءَ جي ڳالهه هجي ها، ته هوند ڪيتريون ئي جبلتون ۽ هلت چلت جا نمونا، جيڪي هينئر اسان جي فطرت جو حصو آهن، اهي اسين هرگز اختيار ڪين ڪيون ها. آهي جبلتون ۽ هلت چلت جا نمونا اسان وٽ هاڻي زائد ۽ اجايا آهن. آهي اسان جي ابن ڏاڏن لاءِ ڪارائتا هئا، پر آسپاس جي حالتن جي بدلجي وڃڻ سبب آهي اسان لاءِ هاڻي بنهه نڪما ۽ بي فائدي آهن.

سڌريل ماڻهو جنهن دنيا ۾ رهن ٿا، اها دنيا ئي نرالي آهي وحشي ماڻهو هڪ بنهه ٻيءَ دنيا ۾ رهن ٿا. وحشي ماڻهن جون ڳالهيون ۽ هلت چلت جا نمونا سڌريل ماڻهن جي ڳالهين ۽ هلت چلت کان بنهه نرالا آهن. وحشي ماڻهو قدرت جو هڪ اڻ گهڙيو جيءُ آهي. هو تقريباً ائين ئي رهي ٿو، جيئن ٻيا جهنگلي جانور. هن وٽ نه پاليل جانور آهن ۽ نه پوکيل فصل آهن. هن جو گذارو جهنگلي دنيا تي آهي. هو شڪار ڪري ٿو ميڇي ماري ٿو ۽ جيئري رهڻ لاءِ ٻين جانورن سان وڙهي ٿو. هو ننڍن ننڍن ولرن، ٽولن ۽ قبيلن ۾ هيڏي هوڏي هلندو چلندو رهي ٿو ۽ اڪثر پاڻ جهڙن ٻين قبيلن سان وڙهندو، پاڻُ بچائيندو ۽ جيئندو رهي ٿو. هـو اڻ ڄاڻ، وسوسائي ۽ بيحد مسڪين آهي. هن جو گذارو ائين آهي، جو جيڪي هٿ آيوا هو جهٽ وات ۾. هن جي جيوت ۾ رکو ڊپ ئي ڊپ، مقابلو ئي مقابلو، ۽ سدائين ڪو نه ڪو نئون خطرو منهن ڪڍيو بيٺو ٿو رهي. وحشي ماڻهوءَ جو اخلاقي قانون جهنگلي قانون آهي، يعني چگيءَ مٺيءَ جو فيصلو طاقت تي آهي. ”جيڪو ڏاڍو سو ڳابو“ ـــ ۽ اهوئي تا نون وحشي حيواني زندگيءَ ۾

جتي ڪٿي عمل ۾ اچي ٿو.

وحشي ماڻهو جنهن دنيا ۾ رهي ٿو، هو ان تي هربل ۽ آن سان ٿهيل معلوم ٿيندو آهي. هن کي آن ماحول سارو گهربل جسم آهي، ۽ هن کي اهي جبلتون آهن، جيڪي کيس آنهن ڳالهين ڪرڻ تي آماده ڪن ٿيون، جيڪي کيس ان دنيا ۾ جيئڻ لاءِ گهربل آهن.

پر انسان جي مٿينءَ سطح جي ذاتين ۽ نسلن پنهنجن ابن ڏاڏن جي ان جهنگلي دنيا کي گهڻو گهڻو عرصو ٿيو تہ ڇڏي ڏنو آهي. هو گهڻي قدر انسانن جي ٺاهيل هڪ 'جڙتو' دنيا ۾ رهن ٿا. هنن جي ڪرت ۽ هنن جا ڌنڌا ويڙهو نہ پر پوکرائن ۽ سائنٽيڪائيءَ وارا آهن. هو وڏن وڏن شهرن ۾ ۽ رياستن هيٺ رهن ٿا، ۽ وڏا وڏا ڪارخانا هلائين ٿا، وڏي پيماني تي پوک ڪن ٿا، مال ڌارين ٿا، ڪاٺيون ڪوڙين ٿا ۽ واپار ڪن ٿا. تمدن زندگي سهڪاري زندگي آهي. وٽن علم جا وڏا ذخيرا ۽ دولت جا وڏا انبار جمع ٿيل آهن. جتي اڳي وحشي حيوانن واري جنسي ڇڙواڳي هوندي هئي، آتي هو هڪ زال ۽ هڪ مڙس ۽ گهڻي قدر دائمي طيءِ ٿيل خانداني لاڳاپن جي بنياد تي گهرو زندگي گذارين ٿا. سڀ کان وڌيڪ وڏي ڳالهہ هيءَ آهي تہ هنن طاقت جي جهنگلي معيار بدران انصاف جي زرين اصول کي پنهنجي اخلاقي معيار ۽ آدرش طور قبول ڪيو آهي.

انهيءَ ڪري مٿينءَ سطح جي انساني نسلن جي فطرت ۾ ڪيتريون اهڙيون جبلتون ۽ هلت چلت جا اهڙا نمونا موجود آهن، جيڪي هنن لاءِ هاڻي بيڪار آهن. اهي جبلتون اسان ۾ اسان جي وحشي ابن ڏاڏن جي زندگيءَ جا رهيل نشان آهن. اهي اسان وٽ ائين ئي اچا موجود آهن، جيئن گهريلو مال جا سڱ يا غارن ۾ رهندڙ مڇيءَ جون اکيون يا اسان

انسانن جي ڪنن جون مُشڪون. اهي سڀ هاڻي بيڪار ٿي ويون آهن، پر انهن کي بيڪار ٿئي ايترو عرصو ڪونه گذريو آهي، جو آهستي آهستي خود ئي ڪم ٿي وڃن ها.

ساڳيءَ طرح جي انساني نسلن جي فطرت ۾ سندن وحشي ابن ڏاڏن جي نشانين طور جيڪي زائد جبلتون باقي رهيل آهن، اهي سندن اخلاقي معيار کان ڪريل عملن جو هڪ مکيه سبب آهن. اوهان انسان جي ”اصلي گناهه“ جو اڪثر ذڪر ٻڌو هوندو. اوهان اڪثر ٻڌندا آهيو ۽ چوندا آهيو ته انسان ”خطا جو گهر“ آهي. جن کي ”اصلي گناهه“ چئجي ٿو، اهي رڳو اسان جي فطرت جي انهن زائد جبلتن جي اثر هيٺ اسان جا غلط ڪم آهن. انسان جي ”خطا جا گهر“ پڻ انساني فطرت جون اهي زائد جبلتون آهن. اسين راهه تان ٿڙي، غلط پاسي انهيءَ ڪري وڃون ٿا، جو اسان جي فطرت ۾ اسان جي ابن ڏاڏن جون باقي رهيل جبلتون اسان کي اوڏانهن گهلي وڃن ٿيون. چيو وڃي ٿو ته انساني دل ديوتائن ۽ دئيتن جي جنگ جو ميدان آهي — ”ديوتائن“ مان مراد آهي جبلتون آهن، جيڪي اسان جي فطرت ۾ اوچيون، بهتر ۽ وڌيڪ اُسريل پر نسبتاً نيون پيدا ٿيل جبلتون آهن، ۽ ”دئيتن“ مان مراد آهي جبلتون آهن، جيڪي ڪريل، پراڻيون ۽ وڌيڪ وحشي لاڙا رکندڙ آهن، جيڪي اسان کي سدائين ذلت ۽ خواريءَ جي کڏ ۾ ڪيرڻ لاءِ هيٺ ڌڪينديون رهن ٿيون.

اها تمام ضروري ۽ اهم شيءِ آهي ته انهن ڳالهين کي پوريءَ طرح سمجهيو وڃي، ڇاڪاڻ ته سڌريل انسانن جي حيثيت ۾ اسان جي ڪاميابيءَ جو، ۽ اسين سڌريل سماج جي فرد سڏائڻ جو پاڻ کي حقدار چئي سگهون، ان جو دارومدار هن ڳالهه تي آهي ته اسين ڪيتري قدر پنهنجي فطرت جي اوچي ۽ بهتر حصي کي ان جي هيٺين ۽ ڪريل حصي تـي

حڪمران ڪري سگهون ٿا - يعني ڪيتري قدر پنهنجي انساني وصفن سان پنهنجي حيواني وصفن کي لتاڙي، دٻائي ۽ زيربار ڪري ٿا سگهون. اسان جي تهذيب جي درجي جو انهيءَ تي مدار آهي ته اسين پنهنجي فطرت جي "ديوتائن" کي ڪيترن موقعن تي مٿي ٿا آڻيون ۽ "دئيتن" تي ڪامياب ۽ غالب ٿا ڪريون.

٦ - ڊپ جي جبلت

هيءَ هڪ پراڻي ۾ پراڻي جبلت آهي. اها ماڻهوءَ کان به اڳ جي ڄاول آهي، ۽ ڪيس پنهنجن ٻهه اوائلي وحشي ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهي، جن اڃا ماڻهو بڻجڻ طرف هڪ وک به ڪانه کنئي هئي. ڊپ جانورن جي اوسر ۾ ڀهريائين ڀهريائين ڪيئڻ ۾ پيدا ٿيل ڏسجي ٿو، ۽ انهن کان سطح ۾ مٿي وارن سڀني جانورن ۾ موجود آهي. ڊپ ڪنهن به خطري کان يا دشمن کان هٽي وڃڻ جي جبلت کي چئجي ٿو. ڪيئڻ کان هيٺينءَ سطح جا جيو دشمن کان تقريباً بي خبر ۽ لاپرواهه ڏسجن ٿا. انهن جي هلت دشمن سان به ساڳي رهي ٿي ۽ دوستن سان به ساڳي رهي ٿي. پر مٿينءَ سطح جا جانور ان ڳالهه ۾ وڌيڪ پرک رکن ٿا. ڊپ جي جبلت سبب هو خطري وارين شين کان هڪدم پوئتي هٽي وڃن ٿا.

ڊپ جي جبلت کان جانور جي هلت ۾ وڏو فرق پيدا ٿئي ٿو. زندگيءَ جي جدوجهد ۾ جانور کي ان منجهان گهڻو فائدو رسي ٿو. خطرن ۽ دشمنن سان ڀريل دنيا ۾ ڊپ جو شروع ۾ ئي پيدا ٿيڻ هڪ عين فطري ڳالهه پڻ هئي.

جن شين کان ڊجبو آهي، تن سان وڙهبو به آهي. دشمن سان وڙهجي ٿو يا ان کان ڀڄجي ٿو، ان جو دارومدار حالتن تي آهي - يعني هن ڳالهه تي ته آخرڪار اسان کي فائدو

پيا ۾ ڏٺو نظر اچي، ڀڄڻ ۾ يا وڙهڻ ۾! جڏهن ڪو دشمن اسان جي سامهون اچي ٿو، تڏهن يا ته ان سان وڙهڻ لاءِ اسين ڪجهه ڏانهس وڌي وڃون ٿا، يا ڊپ ۾ ڪانئس ڀڄي پري ٿي وڃون ٿا. اهي ٻئي ادسا هڪٻئي کان الڳ آهن، جيتوڻيڪ آهي ٻئي پيدا هڪ ئي شيءِ جي وجود سبب ٿين ٿا.

اوائلي ماڻهوءَ جي دنيا سندس دشمنن جي دنيا هئي. ڪيس ڇوڏاري دشمن ۽ خطرا ورايو بيٺا هئا. اهي سندس دشمن نه رڳو اڄ کان تعداد ۾ گهڻا هئا، پر ڪانئس طاقت ۾ پڻ تڏهن گهڻو وڌيڪ هئا. ڄاڪاڻ ته ماڻهو ويچارو شروع ۾ ته ٻنهي ۾ بي هٿيار هو، ۽ جڏهن هن هٿيار ٺاهڻ شروع ڪيا، ان کان پوءِ به هزارين سال هن جا هٿيار ٻنهه پاراڻي قسم جا، بلڪ نه هجڻ جهڙا هئا. وحشي زندگيءَ مان وڌي ماڻهو مهذب زندگيءَ ۾ داخل ٿيو، ان سڄي سفر جي خصوصيت هيءَ ئي هئي سگهجي ٿي ته هو جيئڻ پوءِ نيڻن ڊپ کان آجو ٿيلدو ويو ۽ هن جي زندگيءَ ۾ جيئڻ پوءِ ٿيڻ ڊپ جا سبب ۽ موقعا گهٽبا ويا.

ڪڏهن توهان ڪنهن پکيءَ کي داڻا چڳندي، يا پاڻي پيئندي، يا وهنجندي ڏٺو آهي؟ هو هڪڙي ڇهنب هڻندو آهي، ۽ وري هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو آهي. ان کان پوءِ هو وري هڪڙو داڻو چڳندو ۽ وري ڳچي ڪڍي هيڏانهن هوڏانهن لوڙهو هڻندو. هن کي هر گهڙيءَ پنهنجن دشمنن جو خوف رهي ٿو. هو سمهندو آهي ته به ڄڻ هڪ اک پٽي سمهندو آهي. سڀئي جهنگلي جانورن جا دشمن ٿين ٿا، ۽ هو دنيا ۾ پاڻ بچائي، جيئي سگهن ٿا، سو رڳو پنهنجيءَ پوريءَ چوڪسيءَ ۽ خبرداريءَ ڪري. آفريڪا جي جهنگلي حالتن جي هڪڙي مشاهدي نگار، مسٽر گالٽن، جو چوڻ آهي ته "ڏکڻ آفريڪا جي جهنگلن ۾ ميڪنهن هرڻ کي هرروز نه، ته هڪان نه ٻئي ڏينهن، ڀڄي، پنهنجي جان

بچائڻي پوي ٿي، ۽ هرروز ڪيترائي ڀيرا ٿلهي ڏپ ۾ ٿاهه ڪائي،
ڇوپير ڀاڄ ڪائڻي پوي ٿي." ڪيترائي جانور آهن، جيڪي ولرن
يا ڌڻن ۾ رهن ٿا، سي جڏهن چَرندا آهن يا سمهندا آهن، تڏهن
سنجهانئن ڪي چوڪس بيـيا، سنـدن چوڪيداري پـيا
ڪندا آهن.

ماڻهو پڻ پنهنجي اوائلي جيوت ۾ ساڳيءَ اهڙيءَ دائمي خوف جي حالت ۾ رهندا هئا. ڏينهن جو، جڏهن هو هيڏانهن هوڏانهن هلندا رهندا هئا، تڏهن بہ، ۽ خاص ڪري رات جو جڏهن هو سمهندا هئا، تڏهن مٿن هميشه دشمن جو خوف ڇانيل رهندو هو. وحشي ماڻهوءَ کي سدائين اونُ ۽ اوسيڙي ۾ رهڻو پيو ٿي. هو سدائين خطري هيٺ هو، ۽ ڪيس هردم چست ۽ چوڪس رهڻو ٿي پيو. هو نہ ڪنهن تي آسرو رکي ٿي سگهيو، ۽ نہ ٻيو ڪو مٿس آسرو رکي سگهيو ٿي. هن جي پنهنجي پاڙيسريءَ ۾ ڪابہ اميد ڪانہ هئي، ۽ نہ وري منجهس ڪو اميد ساري سگهيو ٿي. هو ٻين سان اهڙي ئي هلت ڪندو هو، جيڪا، سندس اندازي موجب، موقعي ملڻ تي، هو ساڻس ڪن ها. ليوياٿ جي چوڻ موجب "وحشيءَ جي جيوت هڪ اڪٽ آئڻ جي جيوت هئي. ان ۾ آپي ۽ ڌپ ڪان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪونہ هو."

اڄ جڏهن اسين ڪاڏي ڪاٺ تي ويهون ٿا يا رات جو سمهون ٿا، تڏهن اسان کي اهڙو ڪوبہ فڪر ڪونہ ٿو رهي تہ ڪاڏي ڪائيندي يا متي پئي اسان تي ڪو هلان ڪري ايندو. هزارين، لکين ماڻهو اڄ سچي زندگي گذاري، وڃي مٿي چڙهن ٿا، پر ان ۾ ڪين ڪڏهن بہ ڪنهن سچي پچي خوف جو سبب يا موقعو سامهون ڪونہ ٿو اچي - سواءِ ڪن بيمارين جي جيوڙن جي، جن کي پڻ اڪثر هو صحت ۽ ڪاڏي پيتي جي نيمن ڪان لاپرواهيءَ سبب پاڻ ئي دعوت ڏين ٿا.

٧ - ٻپ جا باقي نشان

وڏا ۽ اوچتا آواز يا ٺڪاءَ اڃ به اسان کي ڪنبائي ڇڏين ٿا، سو رڳو انهيءَ ڪري، جو اسان جي اعصابي ساخت اهڙيءَ دنيا جي مطابقت موجب بيٺل آهي، جنهن ۾ وڏا ۽ اوچتا آواز اسان لاءِ سچا پچا وڏا ۽ ۽ اوچتا خطرا ثابت ٿيندا هئا. اسان مان هر ڪنهن، ننڍي هوندي، لڪي، اوچتو نڪري، ڪنهن نه ڪنهن دوست يا هڪ جيڏي کي ضرور ڇهليو هوندو، ۽ هُن جو ردعمل ڏٺو هوندو- ڄڻ مارڻ لاءِ اوچتو ڪنهن مٿس حملو ڪيو هجي! ۽ ائين اسين لڪي، هڪٻئي کي ڊيڄاريون ۽ ڇهليون به ڇو ٿا ۽ ان مان اسان کي مزو به ڇو ٿو اچي؟ ڇاڪاڻ ته اهي اسان جي آن وحشي جيوت جا نشان آهن، جڏهن ٻين تي ڇُلهه ڪرڻ جو اهو هڪ عام طريقو هوندو هو. اهڙيون اسان جي ڪوڙيچائيءَ جون 'ڇُلهون' اڃ ڪامياب به انهيءَ ڪري ثابت ٿين ٿيون، جو ماڻهوءَ ۾ اهڙين اوچتين ڇُلهن جي آن دور جون ڄاڻون اڃا ڪنهن قدر موجود آهن.

ڏارين ماڻهن يا ڏارين شين کان، خاص طرح، اسين ڊڄندا ۽ ڇرڪندا آهيون. آنهن جي اڳيان اسين هڪ قسم جي بي آرامي محسوس ڪندا آهيون، جنهن لاءِ ڪو خاص سبب به موجود ڪونه هوندو آهي. اها اسان جي عادت پڻ اسان ۾ آنهن ڏينهن جي نشاني آهي، جڏهن ڏاريان اسان جا "ڪڏهن به دوست نه" پر "هر حالت ۾ دشمن" هوندا هئا. اسين خاص طرح وڏن ۽ مٽڪ ماڻهن کان اڃ به ڊڄندا آهيون — يعني انهن کان جن ۾ اسان کي فائدي يا نقصان رسائڻ جي گهٽ ۾ گهٽ طاقت هوندي آهي. اهو "انديشو" اسان لاءِ اڃ ڪارائتو نه آهي. اهو اسان جي راهه ۾ اڃ وڏي رڪاوٽ آهي. اهو

پڻ اسان ۾ گهڻو گهڻو اڳ گذري ويل زماني جي اهڙي جائز انديشي ۽ خوف جو بچيل نشان آهي.

— ”ڏيپ“ —

اڄ اسين نانگ، سڱپيريءَ، ڪرڙيءَ، ڏيڏوءَ، ڪوريئڙي وغيره کان اجايو گهڻو ڏڄون ٿا؛ اهو ڏيپ به شايد اسان ۾ زائد باقيات مان آهي. هوندي اسان کي پڪ به آهي ته اُنهن جيتن کان اڄ اسان کي ايترو ڊڄڻ نه گهرجي. نانگن جو هي ڏيپ اسان کي شايد ارتقا جي باندرن واري دور کان ورثي ۾ مليل آهي. ٻولڙو نانگن کان ائين ڊڄندو آهي، ڄڻ آهي ڏن جو موت آهن. ٻولڙن جي پڃري ۾ نانگ ڇڏي ڏسو! بس ٻولڙا خوف ۾ هڪدم ونجي ويندا. ايتريقدر به ڏٺو ويو آهي ته ٻولڙا نانگن جي آڏو بنهه بيهوش ٿي ڪري پون ٿا! ۽ اِن ۾ ڪا عجب جي به ڳالهه ڪانهي. نانگ ٻولڙي جو بدترين دشمن آهي. ٻولڙو نانگ کي ڪجهه ڪري نٿو سگهي. سرطاني گهيرن وارن علائقن جا وڏا نانگ، جيڪي وڻن تي چڙهي وڃن ٿا، ٻولڙن جا جاني

دشمن آهن. ڏنڊي يا لٺ جي ايجاد کان اڳ، نانگ ماڻهوءَ جو به ايترو ئي زبرو دشمن هو جيترو ٻولڙي جو، پر جڏهن ماڻهوءَ جي هٿ ۾ ڏنڊو يا گُرز آيو ته نانگ جي هن جي آڏو ڪا هستي نه رهي. ماڻهو، جي بي هٿيار آهي، ته بنهه هڪ هيڻو جانور آهي. دنيا ۾ هن جو زور ۽ وڏائي خاص طرح هِن ڪري قائم آهن، جو منجهس پاڻ کي هٿياربند ڪرڻ جو عقل پيدا ٿي سگهيو هو.

ڪاريون شيون، خاص ڪري اونداهيون جايون مثلاً غار، ۽ اهڙيءَ طرح اونده ۾ عام طور، اسان ۾ ڊپ جو احساس اُڀارين ٿيون. اسان کي خبر به هوندي آهي ته هنن ۾ ڪو خطرو ڪونهي، ته به انهن کان پيا ڊڄندا آهيون. پر وحشي ماڻهن لاءِ ته اهي واقعي خطرناڪ هيون. ڇُرَ يا غارُ هُنن لاءِ هڪ قسم جي لڪل ڪُنڊ هئي، ۽ اونده هُنن لاءِ هڪ بي انت ڪُوهه هو، جنهن ۾ سندن هر قسم جو دشمن کين گهرڪائڻ لاءِ وات پٽيو ويٺو هو. اڄ جڏهن سڄ لهي ٿو ۽ اونده ٿئي ٿي، تڏهن اسين بتيون ٻاريون ٿا ۽ سوجهرو ڪريون ٿا ۽ اندر ٻاهر اسان لاءِ آهوئي ڏينهن رهي ٿو؛ پر وحشي زماني ۾ جڏهن سڄ ٽبي ڏيندو هو ۽ اونده ٿيندي هئي، تڏهن وحشي لوڪن جي اکين آڏو به اونده اچي ويندي هئي ۽ هو جڻ انڌا ٿي ويهي رهندا هئا.

اڄ اسين ڪڏهن ڪٿي ڪو رستو ڀلجي ٿا پئون، ته هڪدم اسان کي ڊپ وٺيو ٿو وڃي. اهو ڊپ به گهڻي قدر اسان ۾ زائد باقيات بان آهي. وحشي ماڻهو جڏهن رستو ڀلجي ويندو هو، ته هو واقعي وڏي خطري هيٺ اچي ويندو هو. هو ڪنهن به جانور، ڪنهن به دشمن جو شڪار ٿي سگهيو ٿي. پر اڄ ڪٿي شهر ۾ يا جهنگ ۾ ”وڃائجي وڃڻ“ ۾ ايترو خطرو ڪونهي، جيترو اهڙي ڪنهن موقعي تي سچ پچ اڃا به اسان

جي دل ۾ پيدا ٿيندو آهي — ڇاڪاڻ ته اسين محسوس گهٽي ڊر ائين ٿي ڪيون ٿا، جيئن اُن زماني ۾ ڪندا هئاسون جڏهن ”وڇائيجي وڃڻ“ واقعي خطرناڪ هو. آهي سڀ جانور، جيڪي ڳڌجي گذارين ٿا، يعني ولرن ۾ رهن ٿا، سي اڄ به اڪيلائيءَ کان ڇرڪن ٿا. هڪڙي ليکڪ ڏکڻ آفريڪا جي نيم جهنگلي مال بابت لکيو آهي ته ”جيتوڻيڪ ڍڳيءَ يا مال کي پنهنجن همجنسن سان ڪو خاص اُنس به ڪونهي، پر ڌڻ کان الڳ ٿيڻ تي هو بنهه پريشان ٿي وڃي ٿو. جيڪڏهن زوريءَ هن کي هڪلي، ڌڻ کان ڇني ڌار ٿو ڪجي، ته هو پيرُ ڪڏي بيهي ٿو رهي، ۽ پنهنجي وس آهر پاڻ ڇڏائي، موٽي ڌڻ سان ملڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، ۽ جڏهن اُن ۾ ڪامياب ٿئي ٿو، تڏهن ڌڻ جي بنهه وچ ۾ بيهي، اهڙو ته خوش ڏسجي ٿو ۽ پنهنجائپ جي احساس ۾ وهنجي وڃي ٿو، ڄڻ سندس دل تان وڏو ڪو بار هٽي ويو هجي ۽ وڏو ڪو ويءُ هٿ اچي ويو هجيس.“

جنن، ڀوتن، ۽ قبرن جو خوف به آنهيءَ دور جي بچيل نشانين مان آهي، جڏهن ماڻهو سمجهندا هئا ته زندگيءَ جون سڀ خرابيون ۽ آفتون، مثلاً طوفان، زلزلا، ۽ بيماريون سڀ جون سڀ بد روحن جون پيدا ڪيل آهن. قديم ماڻهو سمجهندا هئا ته مري ويل ماڻهوءَ جو روح سندس بدن مان نڪري، گهڻو عرصو هن جي لاش جي ويجهو پيو ڦيرا ڏيندو آهي. اجا تائين به انهيءَ عقيدي جو ڪجهه پاڇو اسان جي ذهن ۾ موجود ڏسجي ٿو، جو اسان مان ڪيترا مڃيندا آهن ته هيءَ يا هوءَ جاءِ يا گهرُ يا وڻُ يا قبرستان ”ڀَرو“ آهي، اُن ۾ ڪو ”حساب“ آهي، يا ڪو نجس يا پاڪ روح ان ۾ رهي ٿو، يا ڪنهن جن يا ”غائبات“ جو اُن ۾ واسو آهي.

جتي زندگي خطرن هيٺ يا دشمن جي وچ ۾ آهي،

آتي خوف جي جبلت هڪ مفيد جبلت آهي. مٿينءَ سطح جي ماڻهن لاءِ پڻ اها جبلت ڪيترن ئي نمونن ۾ مفيد ۽ ڪارائتي آهي، پر آهي اڄ هيٺينءَ سطح جي ماڻهن کان گهٽ و گهٽ وڌيڪ سک ۽ سلامتيءَ واري ماحول ۾ رهن ٿا: انهيءَ ڪري اسان جي زندگيءَ مان خوف جا گهڻا سبب ۽ خوف جي موقعن جا گهڻا امڪان اڄ ختم ٿي چڪا آهن.

اسين انهن شين کان ڊڄون ٿا، جن کان ڊڄڻ ڏي هريل آهيون — يعني جن کان ڊڄڻ تي اسان جي طبيعت بيٺل يا ٺهيل آهي. اسان جي طبيعت انهن شين کان ڊڄڻ تي ٺهيل آهي، جن کان قديم دور جي وحشي جيوت ۾ اسان لاءِ ڊڄڻ ضروري ۽ فائدي وارو هو — يعني ڪنوڻ کان، گوڙ کان ۽ نانگن کان ۽ اڪيلائيءَ کان ۽ ڏارين کان ۽ اونداهيءَ کان. انهن مان ڪنهن به شيءِ کان اڄ جي سڌريل ماڻهوءَ کي ڪو خاص خطرو ڪونهي، پر اڄ به اسين انهن کان ڊڄندا ٿا رهون، ڇاڪاڻ ته انهن کان ڊيڄارڻ واري آها پراڻي طبيعت يا فطرت اڃا اسان ۾ موجود آهي. بيماريءَ جا جيوڙا انساني زندگيءَ لاءِ اڄ نانگن کان شايد هزارين ڀيرا وڌيڪ خطرناڪ آهن، پر اسان جي طبعي يا فطري عادت اڄ به بيماريءَ جي جيوڙن کان وڌيڪ نانگن کان اسان کي ڊيڄاريندي ٿي رهي. اسان کي ويڙهه لاءِ ڪان وڌيڪ وڻي ٿي، کهڻُ گهڻُ ڀوڳيءَ راهيءَ کان وڌيڪ وڻي ٿو ۽ راند روند ۽ رونشو تماشو ڪارائتي ڪم ڌنڌي کان وڌيڪ پسند آهي. ڏسجي ائين ٿو ته اسان جي فطرت يا طبيعت اڃا جديد زندگيءَ ۽ جديد حالتن جي پوريءَ مطابقت ۾ بيهي نه سگهي آهي.

٨ - ويڙهه جي جبلت

ويڙهه مخالف سان اڙڪڻ ۽ ان کي طاقت سان زير ڪرڻ جي

جبلت آهي. جن ڪمن تي خوف جي جبلت آماده ڪري ٿي، ويڙهه جي جبلت انهن جي ابتڙ ڪمن تي آماده ڪري ٿي. ڏپ پوڻ تي هٽڻ تي زور ڏئي ٿو؛ ويڙهه جي جبلت جهله ڪرڻ، ڌڪ هڻڻ ۽ مارڻ تي اڀاري ٿي.

ويڙهه جي جبلت پڻ هڪ پراڻي جبلت آهي. اها ماڻهوءَ پاڻ ايجاد ڪانه ڪئي آهي. اها کيس پنهنجن انساني مائٽن کان اڳ جي حيواني مائٽن کان ورثي ۾ مليل آهي، جيڪي دنيا ۾ انسانن جي پيدا ٿيڻ کان لکين ڪروڙين سال اڳ ائين ئي وڙهندا رهندا هئا، رتوڇاڻ ٿيندا رهندا هئا ۽ مرندا رهندا هئا. حيواني دنيا جي هڪ مشاهدي نگار رومينيز جي چوڻ مطابق، ويڙهه جي جبلت پهريائين ماڪوڙين ۽ ڪوريڙن ۾ پيدا ٿيل ٿي ڀانئجي. انهيءَ موجب، اها ڏپ جي جبلت جيتري آڳاٽي نه آهي، ڇاڪاڻ ته ماڪوڙيون ۽ ڪوريڙا ڪينئن کان ڪجهه مٿيريءَ سطح جا جيت آهن، ۽ آهي دنيا ۾ ڪجهه پوئيرو پيدا ٿيا آهن.

مطلب ته جانورن ۾ عام طور ائين آهي ته جيڪي مٿيرا ۽ وڌيڪ طاقتور آهن، انهن ۾ ويڙهه جي جبلت وڌيڪ زورائتي آهي، ۽ جيڪي هيٺينءَ سطح وارا ۽ وڌيڪ هيڻا آهن، انهن ۾ ڏپ جي جبلت گهڻي آهي. جانورن جي گهڻين جنسن، مثلاً هرڻ، سهي، ڪئي ۽ رڍ، پنهنجي جيابي جو ڏنگ، جانورن جي ٻين جنسن، مثلاً شينهن، بگهڙ ۽ رينوسيرس* کان بلڪل الڳ رکيو آهي. هڪڙا عام طرح، ٻيجي جان بچائين ٿا، جيئن سهو ۽ ڪئو وغيره، ڇاڪاڻ ته آهي ٻڇڻ ۾ زور

---

* رينو (Rhinoceros) آفريڪا ۽ ڏکڻ ايشيا جو چوپايو وڏو، ٿلهو جانور، جنهن جي نڪ وٽ هڪڙو يا ٻه سڱ ٿين ٿا ۽ سخت ٿلهيءَ ۽ ڀنائينءَ چمڙيءَ سان ڍڪيل ٿئي ٿو.

آهن ۽ نه وڙهڻ ۾. انهن ۾ نه ڪهڙي طاقت آهي ۽ نه وڙهڻ ويڙهه جو ڪو زورائتو اوزار ئي آهي. شينهن ۽ رينوسيرس، وري عامطور، اڳرائيءَ ۽ ويڙهه جي پاليسي هلن ٿا، ڇاڪاڻ ته اُن لاءِ هو ’هٿيار بند‘ آهن. حيوانن جون ڪي جنسون، انهيءَ لحاظ کان، عامطرح پاڄُوَ جنسون آهن، ۽ ٻين جي جبلت تي پنهنجي جياپي جو مدار رکن ٿيون، ۽ ڪي ويڙهو جنسون آهن جيڪي ويڙهه جي جبلت تي مدار رکن ٿيون. پر خود پاڄُو جنسون به پنهنجو پاڻ ۾، خوراڪ ۽ جياپي جي ٻين ضروري شين ڪاڻ، ٿورو يا گهڻو، ضرور وڙهن ٿيون، ۽ ڪيترين ماليٽين جنسن ۾ نرن کي پنهنجي مادين لاءِ ته هڪٻئي سان بنهه موتمار لڙايون لڙنديون پون ٿيون.

حيواني عالَم رَت سان ڀريل پينگهي ۾ پرورش پاتي آهي. هيءَ ڳالهه انسانن جي حالت ۾ ته بنهه لفظ بلفظ صحيح آهي. انسانن ٻين حيواني جنسن مٿان پنهنجي اجوڪي برتري رت جا دَرياهَ وهائي حاصل ڪئي آهي. اهو رت هُنن ٻين جانورن سان وڙهي به وهايو آهي ۽ پنهنجو پاڻ ۾ وڙهي به وهايو آهي. اوائلي انسان جي قدرتي حالت جنگ جي حالت هئي، امن جي نه. جيئڻ لاءِ هن کي پاڻ جهڙن انسانن ۽ ٻين هر قسم جي جانورن سان لڙڻو ئي پيو ٿي. امن ۽ سلامتيءَ جي حالت هن کي اتفاق سان نصيب ٿيندي هئي. قبيلي کان ٻاهر هر جاندار سندس دشمن هو. يا اهو سندس کاڄ هو، يا هو پاڻ اُن جو کاڄ هو — ۽ اها اُن ماحول ۾ بلڪل هڪ جائز ۽ قدرتي ڳالهه هئي. ماڻهو پاڻ ۾ ٻَڌبا هئا، ڇڄندا هئا، ۽ هرڪو ڪَنڌَ جي پاسي ٻوڙي وجي ڳنڍيو هو. اڄ به دنيا جي هيتري قدر سڌريل ماڻهن جا هڪٻئي سان لاڳاپا انهيءَ ڪري ئي ايترا هيٺا ۽ غير يقيني آهن، ۽ هن ڌرتيءَ تي رهندڙ قومن جي وچ ۾ ايتري بدامني ۽ غير سلامتيءَ جو ماحول به اڄ انهيءَ

اوائلي بي اعتباريءَ جي احساس ڪري ٿي موجود آهي. اڄ جو ماڻي سپاهي جو دشمن ٿي پوي ٿو، ۽ پراڻي وقت جو دوست حالتن جي ڦيري سان بداجي ڪهڙيءَ ۾ دشمن بڻجي وڃي ٿو. اها پنهنجي طبيعتن جي تڪڙيءَ بدل مدل جي عادت پڻ اسان کي اسان جي انهن قديم زندگيءَ کان ورثي ۾ مليل آهي.

دنيا جي سڀني سڌريل ماڻهن ۾ ويڙهه جي جبلت اڄ به باقي آهي. ٻار ٻاڻ ۾ وڙهن ٿا، ڇوڪرا ٻاڻ ۾ ٿوريءَ گهڻيءَ تان ڳنڍجي پون ٿا ۽ ٿونشي بازيءَ تائين وڃيو رسن، وڏا ٻاڻ ۾ وڙهيو ٿا پون، قومون لڙائين ۾ ڦاسيو پون ٿيون. ڏکيءَ ۾ لاڳيتيءَ چپ چپات مان ماڻهو ڪڪ ٿيو پوي ۽ پاڻي ته ڪنهن نه ڪنهن سان اٽڪي پنجي ته ڪي دل جا بخار نڪرن.

اوهان ڏٺو هوندو ته جهيڙي وقت ماڻهن جا هشام ڪيئن نه ڏوڙي اچي گهڻيءَ ۾ گڏ ٿيندا آهن! ۽ ڇوڪرا ٻاڻ ۾ ڳنڍيا نه آهن، ۽ انبوهه ڇوڪرن جا هتان هتان ڏوڙندا اچي چوڌاري دائرو ٺاهي بيهندا ۽ هيٺي ٿي ٿونشن جو وسڪارو ڏسي ائين پيا محسوس ڪندا ڄڻ اهو ڏاڍ مزّسيءَ جو ڪم هو پاڻ ڪري رهيا آهن! چاقن، پستولن ۽ ٻين موتمار هٿيارن جي عام جام وڪري کي ٿي ڏسو! ڇا اهي ڳالهيون اسان جي مهذب هجڻ جو دليل آهن يا وحشي هجڻ جو؟ ڪنهن جي ڪنهن کي مارڻ جي نيت به نه هوندي آهي، تڏهن به اسان جي وحشي فطرت موتمارُ هٿيار مثلاً ڪو چاقو، ڪو پستول يا ڪا بندوق، پاڻ وٽ رکي، ڏاڍي خوش ٿيندي آهي، ۽ انهن تي فخر ۾ اسين ڦوليا نه سمائيندا آهيون. اوهان اڪثر ڏٺو هوندو ته ڪنهن مَلهَن، يا باڪسر، سان ڪيترا نه خواهمخواهه تسم جا ماڻهو گڏيا پيا هلندا آهن ــ منجهائن هرڪو ائين

ڀيو سمجهندو آهي ته اَن جي پهلوانيءَ جو ڪو نه ڪو رنگ يا انگ خود منجهس به موجود آهي، ۽ سندس وڏي ۾ وڏي خوشي هيءَ هوندي آهي ته ڪنهن طرح ڪو ملاکڙو لڳي يا باڪسنگ ٿئي، جنهن ۾ هو پنهنجي سورمي پهلوان کي ڪنهن کي دسيندي يا ٺونشا هڻندي ڏسي ۽ انهين سندس پنهنجي ويڙهه جي جبلت جي تسڪين ٿئي. باڪسنگ جي چمپيئنشپءَ ۾ ڀريان زورائتا ٺونشا لڳن ٿا ته ڏسڻ وارن مان ڪيترن حساس ۽ نازڪ طبع ماڻهن جا اَنهن کي ڏسندي سڪر ته آندا وات ۾ اچي وڃن ٿا، پر جيئن جيئن راؤنڊ پٺيان راؤنڊ پورا ٿيندا ويندا آهن، تيئن هرڪنهن جو رت جوش ۾ ايترو گرم ٿي وڃي ٿو، جو پڇاڙيءَ ۾ کٽندڙ ٺونشيباز هارائيندڙ کي هڪ ڌڪ هڻندو ته ڀيا ته ڀيا پر خود آهي حساس ۽ نازڪ طبع ڏسندڙ به دل ۾ پيا چوندا ته اڃا به کي ٻه چار ٺونشا هڻيس ته ڪو مزو ٿئي!

آءٌ ننڍي هوندي ميسوري علائقي [يونائيٽيڊ اسٽيٽس] ۾ رهندو هوس. مون کي ياد پوي ٿو ته آتان جا مرد، جوان ۽ ڇوڪرا ڪيترا نه ويڙهاڪ هوندا هئا. اهو مرد يا ڇوڪرو سڀني لاءِ هڪ نمونو بڻجي ويندو هو، جنهن کو بت ۾ سگهارو ۽ مضبوط ۽ طبيعت جو سڀ کان وڌيڪ ويڙهو هوندو هو. جيڪڏهن ڪو ٻئي ڪنهن کي ٺونشا هڻي، ڪيرائي، ٽپ ڏيئي، پري ٿيي، ٻيهي للڪاريندو هو ته "آهي ڪو هن جو پالاندي ته نڪري اچي ٻاهر، ڏيکاري ڇڏيانس ڏينهن جا تارا!"- ۽ ڪو ماڻهو هن سان هٿ گهنڊڻ لاءِ ڪونه اٿندو هو، ته اهو ڏاڍو ٻڙس اسان سڀني ڇوڪرن جو سورمو بڻجي ويندو هو ۽ دل ۾ هرڪو ڀيو چاهيندو هو ته وڏو ٿي آءٌ به هن جهڙو "ڏاڍو ٻڙس" ٿيندس!

ساڳي اها وحشي قديم فضا – ڏاڍن جي ٻوڏلڳيءَ ۽

پرستش، ۽ ڏاڍائيءَ جي شوق جهڙي - اڄ جي سڌريل ماڻهن جي سڌريل زندگيءَ جي ڪيترن ئي دائرن ۾ موجود ڏسي سگهجي ٿي. زندگيءَ جا سماجي، سياسي ۽ ڪاروباري دائرا ان سان ڀريا پيا آهن. ان جو کليو اظهار خاص طرح شرابخانن ۽ جوا خانن ۾ اوهان کي عام جام ڏسڻ ۾ ايندو - جوته شراب توڙي لالچ جو نشو ماڻهوءَ جي عقل ۽ خود ضابطگيءَ کي پچائي، کمس سندس اوائلي جبلتن جي حوالي ڪري ٿو ڇڏي، ۽ هو پوريءَ طرح پنهنجي اصلوڪي وحشي طبيعت جي اثر هيٺ اچيو وڃي.

ماڻهو ۽ خاص طرح ڇوڪرا، وڙهڻ ۾ هٿ استعمال ڪندا آهن - ٺونشا ۽ مُڪون هڻندا آهن. اها عادت به ماڻهن ۾ پنهنجي بچاءَ لاءِ سندن قديم وڙهڻ جي طريقي جي نشاني آهي، جڏهن هنن ڪو وڙهڻ جو يا پنهنجي بچاءَ جو اوزار يا هٿيار اڃا ايجاد نه ڪيو هو. بکهڙ ڏندن سان وڙهندو آهي، ڍڳو يا رينوسيرس سڱن سان، ڳئون کُرن سان، ۽ شينهن چنبن سان وڙهندو آهي. هن ڳالهه ۾ ماڻهو شينهن جهڙو آهي، ۽ چنبي سان وڙهي ٿو.

لڙائيءَ جي جبلت اڄ به مٿينءَ ڪان مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي طبيعت ۾ بڻ ايتري قدر داخل آهي، ۽ گرما گرم موجود آهي، جو مڪمل ۽ چوطرفي امن جي زماني ۾ به ان کي اڀارڻ ۽ جوش ۾ آڻڻ نهايت آسان بلڪ هڪ گهڙيءَ جي ڳالهه آهي. هوڏانهن اخبارن وڏين ڪارين سرخين سان "دشمن" جي "دشمنيءَ" جي ڪا خبر ڇاپي ناهي، ۽ ڪنهن "سربراهه" جنگ جا توتارا ۽ طبل وڄرايا ناهن، ۽ هيڏانهن ڏسڻا وائسٽا ماڻهو سڀ جهنڊا کڻي، نعرا هڻندا، "ملڪ ۽ قوم جي ناموس" خاطر "دشمن" کي جڙ پٽي ناس ڪرڻ لاءِ آڻي ميدان ۾ نهي نه پيا آهن! ترار وحشيپڻي جو نشان آهي، پر اها اڄ به تقريباً

هر سڌريل کان سڌريل ماڻهوءَ لاءِ ايتري ته ڪشش واري چيز آهي، جو مشڪل ڪو منجهائن اهڙو هوندو، جو آن کي پنهنجي ڪير ۾ خوشيءَ سان بلڪ فخر سان رکڻ لاءِ تيار نه ٿئي. جي ڪنهن وٽ ڪا ڪتيل ستيل اڳئين زماني جي پيل هوندي آهي ته هو آها ور ور ڏيئي پيو هرڪنهن کي ڏيکاريندو، بلڪ اڳي ئي گهر ۾ ڪنهن اهڙي هنڌ آها رکي ڇڏيندو، جو آيو ويو هرڪو هڪدم آن کي ڏسي سگهي! جيڪڏهن اڄ جي مهذب ۽ امن پسند ماڻهن ۽ قومن کي لڙائي ناپسند هجي ها، ته ڇو هو ڪنهن نه ڪنهن معمولي ڳالهه تي لڙائيءَ ۾ ٿوپي پون ها، ۽ ڪروڙين ۽ اربين رپيا خرچ ڪن ها ۽ پنهنجي ۽ پنهنجي "دشمن" جي وٽ جون نديون وهائين ها - جيئن هنن گذريل مهاياريءَ لڙائيءَ [١٩١٤-١٨] ۾ ڪيو، ۽ اڃا به ڪرڻ لاءِ تيار آهن ۽ تياريون ڪندا رهن ٿا!

اسپين ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جي لڙائيءَ [١٨٩٥ع] ۾ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جو ڪجهه لشڪر ڪيوبا جي پيٽ تي لاٿو ويو هو، پر اڃا آهي آتي ڪنهن محاذ تي لڙڻ ئي لڙڻ، تنهن کان اڳ انهي ملڪن جي وچ ۾ صلح ٿي ويو ۽ لڙائي بند ٿي وئي. ان واقعي متعلق آن زماني ۾ مون اخبارن ۾ هڪ بيان پڙهيو هو، جنهن منهنجي دل تي ڏاڍو اثر ڪيو هو. بيان ۾ چيل هو ته جڏهن لشڪر جي سپاهين ٻڌو ته صلح جو عهدنامو صحيح ٿي ويو آهي، تڏهن "ڇوڪرا ڏاڍا دلشڪسته ٿي پيا." ڇو؟ هوڏانهن، عهدنامي جي شرطن مطابق، ڪيوبا جو ملڪ آزاد ٿي ويو هو، ۽ لڙائيءَ جو اعلان ڪيل مقصد پورو ٿي چڪو هو، پوءِ به هو ڇو خوش نه هئا؟ ڇاڪاڻ ته ڪيوبا کي آزاد ڪرڻ جي خواهش کان علاوه ڪين ٻي ڪا شيءِ گهربي هئي، جيڪا ڪين خوش ٿي ڪري سگهي. ۽ آها هئي سندن "لڙائيءَ جي

شوق“ جي تسڪين. جيڪڏهن هو ڪجهه وڙهن ها، ۽ آنهيءَ رستي، مارڻ واريءَ پنهنجي انهيءَ وحشي جبلت کي ٽڏو ڪن ها، ۽ پوءِ صاح ٿئي ها، ته هو ڏاڍي مزي ۾ پرجي ۽ خوشيءَ مان ڏمٽار ٿي ڪُورن ڏانهن موٽن ها.

زالن ۽ ڇوڪرين ۾ وڙهڻ جي جبلت ڪمزور آهي. منجهن شڪار جو شوق به گهٽ آهي. زالائي طبيعت ۾ اهي ٻئي لاڙا بنيادي طرح ڪمزور آهن. ٻنهي ڳالهين جو سبب هڪ ئي آهي. آهو هيءَ آهي ته آن ٻهه وسري ويل اوائلي زماني ۾ جڏهن انساني سماءَ جا بنياد پئجي رهيا هئا، تڏهن جيوت جي ڪشمڪشا ۾ مردن کي وڙهڻو پوندو هو ۽ شڪار ڪرڻو پوندو هو، ۽ نه زالن کي. مٿينءَ سطح جي گهڻن جانورن ۾ اڄ به گهڻي قدر وڙهڻ جو ڪم نر ڪن ٿا – مثال طور ماهيومال، جهنگلي گهوڙا، هرڻ، باندر، ۽ ٻولڙا ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا جانور. ماهئي مال جي ڪنهن وڳ تي ڪنهن جهنگلي دشمن جو حملو ٿيندو آهي ته آنهن جا نرَ پنهنجن ٻڍن ۽ مادين کي وچ ۾ ڪري، پاڻ چوڌاري مُنهن ڏيئي، بيهي رهندا آهن. آمريڪا ۾ يورپ مان لڏي آيل نوآبادي ماڻهو به ائين ڪندا هئا. کليل ميدانن ۾ جيڪڏهن مٿن آتان جا اصلوڪا رهاڪو ريڊ انڊين لوڪ، ڪٿي ڪو حملو ڪندا هئا، ته هو پنهنجن زالن ۽ ٻارن کي وچ ۾ ويهاري، پاڻ انهن جي چوڌاري دائرو ٺاهي، هٿيار سنڀالي، دشمن جي حملي کي مُنهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿي بيهي رهندا هئا. جانورن جي اڪثر ذاتين ۾ نر قدبت ۽ زور ۾ مادين کان وڏيڪ ٿين ٿا، سو به انهيءَ ڪري، جو قديم زماني کان آنهن جي نرن ئي منجهن ويڙهو پهلوانن جو ڪردار پئي ادا ڪيو آهي.

اوائلي ماڻهن جو قدرتي ماحول جنگي ماحول هو. منجهن امن ۽ سلامتيءَ جو ماحول ٻهه اتفاقي هوندو هو.

انسان ذات جي زندگيءَ جو ماحول آخرڪار دائمي امن ۽ سلامتيءَ جو ماحول بڻجڻو آهي. جنگ نيٺ ائين ختم ٿي ويندي، جو اها ڪنهن کي ڪڏهن ويچار ۾ به ڪانه ايندي. جنگ بابت ماڻهو رڳو تاريخ ۾ پڙهي سگهندا، ۽ بس. جيئن جيئن وقت گذرندو، تيئن تيئن وڙهڻ جي جبلت ماٺي ٿيندي ويندي ۽ ان کي ماڻهو بدناميءَ جي ڳالهه سمجهندا، ۽ ان جي جي جاءِ تي انسان دوستيءَ ۽ همدرديءَ واريون جبلتون اوتريون ئي وڌنديون ۽ زور وٺنديون رهنديون، ۽ نيٺ اهو وقت ايندو، جڏهن ماڻهو پنهنجا اختلاف فقط عقل ۽ انصاف جي عدالتن ۾ ئي ختم ڪندا ۽ حل ڪندا.

اڄ اسين تهذيب جي ان منزل ڏانهن ويندڙ راهه جي درمياني ڏاڪي تي بيٺل آهيون. اڄ اسان وٽ چوڌاري امن جون حالتون قائم آهن، پر اسان ۾ وڙهڻ جي جبلت زنده آهي ۽ ان ڪري وقت بوقت شخصن ۽ قومن جي وچ ۾ جهيڙا ۽ جهڳڙا ٿين ٿا ۽ لڙائيون لڳن ٿيون. اڳتي هلي، قومن جي حالت ۾ ائين ئي ٿيندو، جيئن اڄ شخصن جي حالت ۾ ٿئي ٿو. اوائلي ڏينهن ۾ شخص کي پاڻ ۾ وڙهي، پنهنجا اختلاف سيٽائڻا پوندا هئا. ان دور ۾ سندن فيصلي ڪرڻ لاءِ وٽن عدالتون ڪين هيون. پر هاڻي پنهنجن اختلافن کي حل ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن ڪي شخص هڪٻئي سان هٿين پنجي وڃن ۽ وڙهڻ شروع ڪري ڏين، ته اها هڪ غير قانوني ڳالهه ٿيندي، ۽ ائين فقط اهڙا ماڻهو پاڻ ۾ وڙهن ٿا، جيڪي ترقيءَ جي موجوده دور کان گهڻو پوئتي پيل آهن، ۽ هرڪو انهن کي غير مهذب سڏي ٿو. اڄ تهذيب جي مٿينءَ سطح جا سمورا ماڻهو انهن ڳالهين ۾ انصاف جي ڪورٽن جا دليل ۽ غير جانبداريءَ جا فيصلا وڌيڪ بهتر ۽ مفيد سمجهن ٿا. اهو وقت به اچڻ وارو آهي، جڏهن قومن جي حالت ۾ به ائين ٿيندو.

بين‌الاقوامي اختلاف جنگي جهازن ۽ هٿياربند فوجن وسيلي نه پر قومن جي رضامندي سان قائم ڪيل عدالت گاهن ۽ منصفانه فيصلن لاءِ پيدا ڪيل ادارن وسيلي ڪيا ويندا.

٩ - شڪار جي جبلت

هيٺين سطح جي وحشي ماڻهوءَ وٽ نه ڪو پاليل جانور هو ۽ نه هو ڪا پوک ئي ڪري ٿي سگهيو. هن جو سڄو گذارو شڪار تي هوندو هو. جهنگلي ڪتي يا جهنگلي ٻلي وانگر هن جي فطرت ۾ هڪ جبلت موجود هئي، جنهن جي اثر هيٺ هن کي جڏهن بک ٿي لڳي تڏهن هڪدم آئي هو شڪار جي ڳولا ۾ ٻاهر نڪري ويندو هو. پر وحشي ماڻهو ڪڏهن به وندر يا تفريح خاطر شڪار ڪونه ڪندو هو. هو فقط پنهنجي جياپي لاءِ شڪار ڪندو هو. هن جي چوڌاري جيڪي جاندار رهندا هئا، انهن کي هو انهيءَ ڪري ماريندو هو ته انهن جي جسم کي پنهنجي کاڌي ۽ پوشاڪ لاءِ ڪم آڻي سگهي.

ماڻهن جا سڌريل نسل زندگيءَ جون ضرورتون زراعت، معدنيات، صنعتڪاريءَ ۽ ٻين اهڙن ڪمن ڪارين وسيلي پوريون ڪن ٿا. زندگيءَ جي عام فرض ادائين ۾ شڪار جي جبلت استعمال ۾ ڪانه ٿي اچي. پر اسان ۾ بهرحال آها موجود رهي ٿي، ۽ موڪل جي ڏينهن تي ۽ وئڪيشنن ۾، جڏهن ڪم ڪار کان فرصت ٿي مليسون، تڏهن هٿياربند ٿي، ٻاهر نڪري ٿا پئون، ۽ هين هٺن ساهواريءَ شيءِ کي ماربندي ماريندي، پنهنجي من کي خوش ڪريون ٿا. اسين ساهواريون شيون ماريون ٿا، انهيءَ ڪري نه ته ڪا اسان کي بک آهي، پر رڳو آن جبلت جي استعمالي يا ان جو اظهار ٿا ڪريون، جيڪا اسان کي اسان جي درنده صفت اوائلي ماڻهن کان ورثي ۾ مليل آهي ۽ اسان ۾ اڃا ان دور جي نشانيءَ طور موجود

آهي. اسين شڪار ڪريون ٿا، ڇاڪاڻ ته اسان جا ابا ڏاڏا شڪاري هئا. اسين ٻين جانورن کي ان ساڳئي سبب ڪري ماريون ٿا، جنهن سبب ڪري پاليل ڪتو، ڪڏهن 'موج' ۾ اچي، رڍ کي ماري ٿو — يعني پنهنجي اندر جي وحشي آئل جي ڇوڻ تي، جيڪا اسان جي فطرت ۾ آن زماني کان موجود پئي رهي آهي، جڏهن اسان جا ابا ڏاڏا ٻگهڙن جهڙا انسان هئا.

ماڻهن جي اعليٰ سڌريل نسلن ۾ شڪار جي جبلت ڏاڍي تيز ۽ زورائتي ٿئي ٿي. ڇوڪرن ۾ آها خاص طرح تيز ٿئي ٿي. آءٌ پنهنجي لاءِ ياد ڪريان ٿو ته مون ۾ اها ڪيتري نه اڄهل ۽ بي انداز هوندي هئي. ڇوڪرائيءَ وهيءَ ۾ مون لاءِ ٻي ڪا مشڪل اهڙيءَ جولانيءَ ۽ بي پناهه خوشيءَ جي ڳالهه هوندي هئي، جهڙي ٻين کي ڌسي، ڪيرائي، مٿن چڙهي ويهڻ مان مون کي ٿيندي هئي. هھڙيءَ عادت جو انهن ساهوارن جي فطرت ۾ موجود هجڻ، جيڪي اها دعويٰ ڪن ٿا ته زندگيءَ جو سونهري اصول هيءُ آهي ته "ٻين سان ائين هلو جيئن چاهيو ٿا ته آهي اوهان سان هلن" — هڪ نهايت ڏکدائڪ ۽ افسوسناڪ حقيقت آهي.

شڪار جي جبلت وڙهڻ جي جبلت سان ويجهي مشابهت ۽ لاڳاپو رکي ٿي. قديم ماڻهوءَ جي جنگ سڄيءَ "دنيا" سان هئي — جهڙي انساني دنيا سان اهڙي غير انساني دنيا سان. وحشي ماڻهوءَ لاءِ هر اها شيءِ جيڪا هن جي پاسي نه هئي، سا سندس دشمن هئي، ۽ هر اهو جانور جيڪو سندس ٽولي ۾ شامل نه هو، آن سان ڪيس وڙهڻو هو ۽ آن کي مات ڪرڻو هو. ڪيس ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان انهن کي پنهنجي ڪم آڻڻو هو — کن کي کاڌي لاءِ، کن کي پوشاڪ لاءِ ۽ کن کي پنهنجي چاڪريءَ واسطي، ۽ جيڪڏهن آهي

ماڻهن جي ڪم جا نه هئا، ته انهن کي ڪيس ماري ختم ڪري ڇڏيو هو ته جيئن زندگيءَ جي جدوجهد ۾ اهي ماڻهن مقابلي ۾ نه اچي سگهن.

ماڻهن جا سڌريل اعليٰ نسل اڄ عام طور هڪ ٻئي سان صلح سانت ۾ رهڻ پسند ڪن ٿا. انهيءَ ڪري ڪين "ماڻهن" جي مارڻ جا موقعا گهٽ ٿا ملن، ۽ منجهانئن ڪيترا

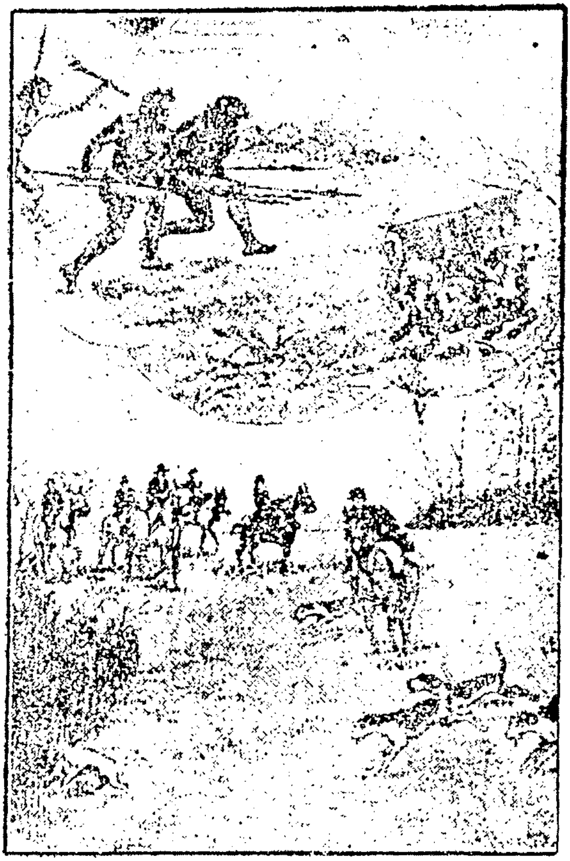

— شڪار — اڳي ۽ هاڻي —

پنهنجي وڙهڻ يا لڙائيءَ جي جبلت کي ”شڪار“ جي صورت ۾ ظاهر ڪن ٿا ۽ تسڪين ڏين ٿا. ھڪڙي سان وڙهڻ جو وجهه ڪين گهٽ ٿو ملي، انهيءَ ڪري سندن فطرت آن ڏانهن مائل به گهٽ ٿي رهي، ۽ ائين پنهنجن ”پاڙن“ سان وڙهڻ جي نعمت کان محروميءَ جو پورائو هو ڪڏهن ڪڏهن ”جانورن“ تي زورآزمائيءَ جي صورت ۾ ڪندا رهن ٿا. هنن سچن پچن شڪاري ”سورمن“ جي حالت به بازار ۾ انهن ٿوڪڻ ۽ تختن تي لڳل نشانن کي چٽيندڙ بندوقچين جي آهي، جن کي شهرن جي سڌريل معاشري ۾ هوا ۾ اڏامندڙ پکين تي ”نشان بازيءَ“ ڪرڻ جي منع هوندي آهي.

اڄ به ڪن شخصن جا ذهن ظلم ۽ ڏاڍ جي شوق ۾ ورتل ڏين ٿا، سو به انهن ويڙهه ۽ شڪار جي جبلتن سبب. اخبارون ڏسجن ٿيون ته مارڪٽ، خونن ۽ ٻين رتوڇاڻ جي خبرن سان پريون پيون آهن. سو ڇو؟ ڇاڪاڻ ته ماڻهن کي اهڙين خبرن پڙهڻ جو شوق آهي. اسان کي اهڙين خبرن پڙهڻ مان ڇو ٿو مزو اچي؟ ڇاڪاڻ ته اسان جا ابا ڏاڏا شڪار ڪندڙ ۽ شڪار ٿيندڙ جانور هئا. خون جي پياس اسان جي پراڻي عادت آهي. اها اسان جي فطرت جي پراڻي ۽ بنيادي تانگهه آهي ۽ انهيءَ ڪري اها اسين ائين سولائيءَ سان ۽ ترت ڇڏي نٿا سگهون.

جيڪڏهن شڪار جي جبلت کي استعمال ۾ نٿو آڻجي، ته اها جلد ئي ماڻي ٿيو وڃي. جيڪڏهن ڪهل ۽ ڪهڪاءَ جي عادت کي ڌاريل جانورن جي ڏهل ڏڪور سان يا اخلاقي سکيا وسيلي وڌايو وڃي، ته ماڻهوءَ مان اڳتي هلي ”مارڻ“ جي خواهش ختم ٿي سگهي ٿي. هن کي پوءِ جهنگلي جانورن جي مارڻ جي بدران انهن جي سنڀال ۽ انهن جي مشاهدي ۽ مطالعي ۾ مزو

ابتدائي سڌريل سطح جي ماڻهن مان گهڻن جي من ۾ اڄ ڪلهه جي جبلت ايتري گهٽي ۽ گهري آهي، جو رواجي حالتن ۾ هو وڻن ڪان ۽ شڪار ڪرڻ ڪان پري ٿا پڄن. ٻيندي ٿيندي، ڪهل ۽ ڪهڪاءُ هن جي، عادت بنجيو وڃي. هزارين ماڻهو، ڳالهون توڙي مرد، اهڙا آهن، جن ۾ اڄ وڻڻ جي جبلت وقتي ڪاوڙ ڪان وڌيڪ، يا ٿوري ڏڙڪي دهمان، يا ٻئ جي معمولي تحرڪ ڪان مٿي چڙهي ٿي ڪانهي. جبلت منجهن موجود آهي، پر ايتري زوراٺي ڪانه اٿن، جو سڌن ٻهتر جبلتن کي رهي، ڪين ڪنهن تي حملو ڪرڻ يا ڪنهن کي ڌڪ هڻڻ يا مارڻ لاءِ آڀاري وجهي يا لاچار ڪري سگهي.

ڪيترين قومن قانون پاس ڪري، پنهنجي شڪار ڪرڻ ۽ مارڻ جي جبلتن جي استعماليءَ تي گهٽي قدر بندش وجهي ڇڏي آهي. جيئن جيئن ماڻهو وڌيڪ سڌرندا ويندا ۽ منجهن ماڻهپي جي روشني وڌندي ويندي، تيئن تيئن منجهن اهڙا قانون وڌيڪ نافذ ٿيندا رهندا. قوم جا وڌيڪ سڌريل ۽ مهذب فرد تهذيب ۽ ماڻهپي ۾ پوئتي رهيل پنهنجي قوم جي ڀين ڀائرن تي اهين قانونن جون پابنديون وجهي، انهن کي ضابطي ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ڪيترن ملڪن ۾ هن وقت چاريءَ ۾ پکي ڦاسائي مارڻ جي منع آهي. اينڌڙ زماني ۾ جنهن هڪڙيءَ ڳالهه ڪري اڄوڪا ماڻهو وحشي سڏيا ويندا، سا آهي اسان جي "ميروان موت ملوڪان شڪار" واري عادت، جنهن ۾ اسين پنهنجي خسيس وندر خاطر، بي سبب، گگدام جانورن کي شڪار ڪندا ۽ ماريندا ٿا رهون. جڏهن به اسان مان ڪنهن کي شوق ٿيو ڪئي، ته بندوق کڻي ٻاهر ٿا نڪري پئون ۽ ڪيترائي پکي ۽ ٻيا بي ضرر جاندار ماري، وڃي ٿا مٿي چڙهون. آن مان اسان جي پراڻي وحشي جبلت ته راضي

ٿشي ٿي، پر ناحق جو ايترا خون ڪياسون، ان لاءِ اسان کي
ڪو چوڻ وارو نه ٿي ڪڙهي. سچ پچ ته رونشي يا وندر خاطر
شڪار ڪرڻ ڪنهن به طرح خون ڪرڻ کان گهٽ نه آهي.
اهڙي شڪار خلاف سخت قانون ٺهڻ گهرجن، ۽ ان کي هڪدم
بند ٿيڻ گهرجي.

جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو تيئن تيئن انساني همدردي
۽ قياس جي جذبات زور وٺندي ويندي، ۽ جيئن پوءِ تيئن آها
انساني فطرت جو خاص انگ بڻجندي ويندي. اوترين ئي قدر
اسان جون زائد وحشي جبلتون جهڪيون ۽ ڪمزور ٿينديون
ويندينون. شڪاري، جيڪو رونشي خاطر ماري ٿو، سو آن وحشيءَ
جو يادگار آهي، جيڪو کاڌي لاءِ شڪار ڪندو هو. ايندڙ
زماني جو مهذب انسان شڪار جو نالو به نه وٺندو. اڄ جو
شڪاري پراڻي زماني جي شڪاريءَ ۽ ايندڙ زماني جي مهذب انسان جي
وچ جي ڪڙي آهي. اڄ جو شڪاري به آخرڪار پراڻي زماني
جي وحشيءَ وانگر هميشه لاءِ ختم ٿي ويندو.

١٠ - قبيلائي جبلت

وحشي لوڪ قبيلن جي صورت ۾ رهن ٿا. قبيلا مدائين پاڻ
۾ وڙهندا رهندا آهن. هڪڙو قبيلو ٻئي قبيلي سان سواءِ جنگ
جي ٻيو ڪو واسطو ڪونه ٿو رکي. انهيءَ ڪري، وحشي
لوڪن جي اخلاقي جذبن ۽ خيالن جي رسائي قبيلائي دائري
اندر ئي محدود رهي ٿي. وحشيءَ لاءِ سندس پنهنجي قبيلي جا ماڻهو
ئي سندس سائٽ آهن. آهي ئي آهن، جن سان هن پنهنجي سڄي
زندگي گذاري آهي، ۽ دنيا ۾ آهي ئي هن لاءِ سڀڪجهه آهن —
وڏا به آهي آهن، مٽا به آهي آهن، همراهه ۽ سائي به اهي
آهن. ٻيا سڀ هن جا دشمن آهن، جن کي قريب نگهو مارڻو
کائڻو يا غلام بڻائڻو — مطلب ته انهن سان جيئن ٻجي سگهجو

تيئن کبو.

انسان جي طبيعت جي اِها خصلت ٿئي ٿي ته پنهنجي منگت يا گروهه جا ماڻهو اُن کي وڏيڪ پيارا ۽ وڏيڪ اهم لڳن ٿا، ۽ جيڪا ننڍڙي دنيا اسان جي پنهنجي دنيا آهي، ان کي اسين ٻيءَ سڄيءَ دنيا جو مرڪز ۽ محور سمجهندا آهيون. سادي دماغ جا ماڻهو ته خاص طرح ائين ڀانئيندا آهن. جيتري قدر ڪو بلند نگاهه ۽ وسيع ذهن جو مالڪ هوندو آهي، اوتري قدر هو گهٽ ائين سمجهندو آهي.

آءٌ هڪ موقعي تي آلباما رياست [يونائيٽيڊ اسٽيٽس] جي ڏاکڻيءَ ڪنڊ ۾، سنڌن وڏي شهر موبيل، کان ٽيهارو ميل پري، هڪڙي ڳهر ۾ اٽڪل ٻن هفتا کن مهمان ٿي وجي رهيو هوس. مهنجا آهي ميزبان ائين سمجهندا هئا ته سڄيءَ دنيا ۾ موبيل جو شهر جي سڀ کان وڏو نه ته به سڀ کان اهم شهر ته پڪ هوا! هنن فقط آهوئي شهر ڏٺو هو، ۽ ٿوري گهڻي ڄاڻ به رڳو آنهيءَ شهر جي هئين. هڪڙي ڏينهن شام جو ڳالهين ٻولهين ۾ پڇومان ته موبيل جي آدمشماري ڪيتري هئي؟ ته ڪوبه پورو جواب ڏيئي نه سگهيو. گهر جي وڏيءَ چيو ته هن ڪٿي پڙهيو هو ته موبيل جي آدمشماري ڏهه لک کن ٿيندي، ڪجهه ڏينهن پوءِ جڏهن ٻڌايومان ته موبيل، برمنگهام ۽ منٽگمريءَ جي شهرن جي ڪل آدمشماريءَ سان آلباما رياست جي ٻين مڙني ماڻهن جي ملائڻ کان پوءِ به هڪڙي شڪاگو شهر ۾ وڏيڪ ماڻهو رهيا ٿي، ۽ ان جي ڏيکهه ايتري هئي جيترو سنڌن ڳوٺ ۽ موبيل شهر جي وچ ۾ مفاصلو هو، ۽ پڪيڙ ۾ سنڌن موبيل شهر کان آهو اٽڪل چاليهه ڀيرا وڏو هو، ته عجب ۾ پنجي ويا ۽ حيرت وچان وات ڦاڙي وين!

اسپين جي ماڻهن لاءِ چوندا آهن ته هو رڳو اسپيني

اخبارون ۽ ڪتاب پڙهندا آهن، ۽ ٻين ملڪن ۽ قومن بابت سندن ڄاڻ ٻنهه اڻپوري ۽ مختصر هوندي آهي. هو سمجهندا آهن ته سندن ديس سڄيءَ دنيا جو وچ آهي؛ ٻين سڀني ماڻهن کي هو پاڻ کان گهٽ سمجهندا آهن.

آمريڪي ماڻهن جي سوچ پڻ ڪجهه قدر اهڙي ئي نوع جي هوندي آهي. ڌرتيءَ تي رهندڙ ٻين قومن کي پاڻ کان گهٽ سمجهي، هو سدائين پيا انهن بابت قياس ۽ کهڪاءَ جون ڳالهيون ڪندا آهن. حالانڪ ڪانئن سواءِ ٻيو هرڪو انهن کي سچ پچ خود ڪانئن بهتر سمجهندو آهي. شڪاگو ۾ جڏهن عالمي ميلو لڳو هو، تڏهن بيلجم جي ڪنهن اخبار ۾ هڪڙو مضمون پڙهيو هو، جيڪو ميلي ۾ آيل بيلجم جي ڪنهن عيوضيءَ لکيو هو. ان ۾ انهيءَ ڳالهه تي وڏي تعجب جو اظهار ڪيل هو ته آمريڪي ماڻهن جي مغز ۾ عام طرح اهو خيال ويٺل آهي ته هو سچ پچ ماڻهن کان اوچا ماڻهو آهن!

ماڻهن جي جذبن ۽ خيالن ۾ هيءَ جيڪا تنگدلي ۽ ڪوتاهه نظري هر دور ۾ موجود رهي آهي، ۽ انسانن جي خود اوچن ۽ سڌريل سماجن ۾ به هيءَ جيڪا مخاصمت قومن جي باهمي لاڳاپن ۾ ڏٺي وڃي ٿي، اهي سڀ منجهن اوائلي انسانن جي قبائلي جذبن ۽ خيالن جون، ٿوريءَ يا گهڻيءَ صورت ۾، باقياتي نشانيون آهن.

قديم يونانين جي نظر ۾ سڄي انسان ذات ٻن گروهن ۾ ورهايل هئي: هڪڙا يوناني ۽ ٻيا ”وحشي“. يوناني اهي هئا، جيڪي يونان جا رهاڪو هئا، ۽ ”وحشي“ باقي دنيا جي ٻاهرين ڪنارن تي ٽڙيل پکڙيل هئا. ڌرتي هنن جي نظر ۾ ٿال وانگر گول ڌراڪڙي هئي، ۽ يونان جي شمالي علائقي جو اولمپس جبل ان جي بلڪل وچ تي هو. هيءُ جبل، جيڪو ٩٧٠٠ فوٽ اوچو آهي، سو هنن جي نظر ۾ سڄيءَ دنيا جو

اوچي ۾ اوچو جبل هو، ۽ ان جي چوٽيءَ تي يوناني 'خدائن' جي رهائش هوندي هئي! يوناني پاڻ کي 'خدائن' جو اولاد سمجهندا هئا ته هو 'خدائن' جو اولاد هئا، ۽ آنهن وٽ بيحد مقبول ۽ محترم هئا، ۽ باقي "وحشي" لوڪ بنهه ڪجهه به ڪين هئا ۽ آنهن جو ڪم رڳو يونانين جي نوڪري ۽ ٽهل ٽڪور ڪرڻ هو.

قديم رومن لوڪ پڻ يونانين سميت پين سڀني غير رومن کي "وحشي" سمجهندا هئا. انهن "وحشين" منجهان ڪيترائي ڪانئن وڌيڪ سڌريل ۽ بهتر ماڻهو هوندا هئا، پر هو انهن کي سدائين حقارت سان ڏسندا هئا. سندن نظر ۾ "وحشي" لوڪ محض سندن "زراعتي اوزار" هئا. سندن نظر ۾ هو انهن کي خسيس جهنگلي جانور سمجهندا هئا، جن کي پنهنجي خوشيءَ جي ڏيڻهن تي، هو پنهنجي ونـدر ۽ رونشي لاءِ هڪٻئي سان ويڙهائي، ۽ هڪٻئي هٿان مارائي سگهندا ٿي. رومن لوڪ پنهنجن هنن "وحشي" غلامن کي ائين آسانيءَ ۽ بي پرواهيءَ سان ماري سگهندا هئا، جيئن اڄ اسين ڳئن ۽ ٻڪرين کي ڪُهي ٿا ڇڏيون.

انسان جو اخلاقي حس ۽ شعور انساني تاريخ جي دوران تمام گهٽ وڌيو ۽ پختو ٿيو آهي. اڄ جا ماڻهو پنهنجي اخلاقي فرض شناسيءَ جي دائري ۾، قديم وحشي لوڪن جي ڀيٽ ۾، هزارين بلڪ لکين ڀيرا گهڻا ماڻهو داخل ڪن ٿا - يعني وحشي ماڻهو جيڪڏهن پاڻ کي فقط پاڻ وٽ يا پنهنجي ڪٽنب وٽ يا پنهنجي قبيلي وٽ اخلاقي طور ذميدار سمجهندو هو، ته اڄ جو ماڻهو آن جي ڀيٽ ۾ پاڻ کي پنهنجي قوم وٽ بلڪ، ڪن حالتن ۾، ان کان به وڌيڪ سڄي انساني سماج وٽ ذميدار سمجهي ٿو. اخلاقياتي دائري جي هيءَ توسيع، رسل رسائل ۽ سفر جي سڌريل ذريعن، ريلواين، تار، ٽيليفون، اخبارن، ۽ ان سان گڏ انسان دوست خيال ۽ فڪر جي واڌاري سبب ممڪن ٿي سگهي

آهي ۽ عمل ۾ اچي سگهي آهي. جڏهن ماڻهو ٻين ماڻهن سان گڏجن ٿا، تڏهن معلوم ٿئين ٿو ته ٻيا ماڻهو پڻ اهڙائي ساڳيا انسان آهن، جهڙا هو پاڻ آهن. انهيءَ طرح هو پاڻ کي ٻين جي جاءِ تي رکي ڏسن ٿا، ۽ انهن سان اهائي روش وٺن ٿا، جهڙي هو چاهين ٿا ته ٻين کي ساڻن وٺڻ گهرجي.

پر سواءِ ڪن خاص ماڻهن جي، جيڪي فقط ڳولئي لهي سگهجن ٿا، ڪوبه ماڻهو رواجي طرح پنهنجي اخلاقياتي دائري ۾ پنهنجي نوع انسانيءَ کان علاوه ڪنهن ٻئي ساهواري کي شامل ڪونه ٿو ڪري. غير انسان ساهوارا هن لاءِ اڻند ۽ ڌاريا آهن. انهن سان وڙهي سگهجي ٿو، انهن کي ماري، ڪٽي، کائي سگهجي ٿو. انهن کي ٻڌي سگهجي ٿو، ۽ رونشي خاطر انهن کي ويڙهي، ٽڪر ٽڪر ڪري يا اتي جو اتي گولي هڻي ختم ڪري سگهجي ٿو. ”جهنگلي“ جانور – يعني اهي سڀ ٻيا ساهوارا جيڪي ”قبيلي“ سان لاڳاپيل نه آهن، هر طرح جي انساني قياس ۽ نياءَ جي ويچارن ۽ همدردين کان ٻاهر آهن. جيڪو به گوليءَ جي نشانبازي ڪرڻ گهري ٿو، ان لاءِ اهي محض نشانن جو ڪم ڏيئي سگهن ٿا.

قبيلائي جبلت معنيٰ ته پنهنجي ڌولي سان پيٽ ڏي بيهڻ ۽ پنهنجيءَ جوءِ يا رهائشي هنڌ کي گهڻو ڪجهه سمجهڻ بلڪ ٻيءَ هر جاءِ يا هنڌ کان مٿي سمجهڻ. هيءَ جانبدرايءَ واري جبلت آهي – جيڪا ماڻهوءَ کي ائين چوڻ تي آماده ڪري ٿي ته ”منهنجو ملڪ! شال اهو سدائين صحيح هجي. پر صحيح يا غلط، منهنجو ملڪ!“ ”حب الوطني“ يا ”ديش ڀڳتي“، جيئن عامطور ان کي سمجهيو ويندو آهي، قبيلائي جبلت جو ئي اظهار آهي. سچو محب وطن، بهرحال، ائين نه سمجهندو آهي ته سڄيءَ دنيا ۾ رڳو سندس ئي ملڪ آهي، يا سندس ملڪ ئي دنيا ۾ بهترين ملڪ آهي؛ هو فقط هيءُ چاهيندو آهي

ته سندس ملڪ جيئن هائي آهي ان کان اهو بهتر ٿئي، ۽ هو ان کي بهتر بنائڻ لاءِ پوري جدوجهد ڪري ٿو.

مشهور آزاد خيال فيلسوف، ٿامس پين، جو قول آهي ته ”سڄي دنيا منهنجو وطن آهي.“ اهڙيون ڳالهيون فقط اهي ماڻهو ڪري سگهن ٿا، جن جون همدرديون ايتريون ته وسيع آهن، جو اهي ڪنهن به هڪڙي انساني گروهه تائين محدود نٿيون رهي سگهن. جيڪو ماڻهو قبيلائي جبلت کان مٿي چڙهي چڪو آهي، اهو پاڻ کي رڳو نوع انسانيءَ جي حدن تائين به بند ڪونه ٿو رکي، پر اهو ته هر انهيءَ شيءِ کي، جيڪا محسوس ڪري ٿي، پنهنجي برادريءَ ۾ شامل سمجهي ٿو.

باب پنجون

مٿينءَ سطح جي ساٿهن ۾ وحشي جيوت جا باقي نشان

(هلمندڙ)

۱ - راند جي جبلت

راند جي جبلت مٿينءَ سطح جي ساٿهن ۾ پاڻ تہ زائد نہ آهي - ڇاڪاڻ تہ جيئن وحشي دور ۾ ان جا فائدا هئا، تيئن اڄ بہ ماڻهوءَ لاءِ ان ۾ فائدا آهن — پر ان جو عام نمونو مٿينءَ سطح جي جيوت لاءِ اڄ بي سود ۽ زائد آهي.

راند فطرت جي سکيا آهي. اها زندگيءَ لاءِ تيار ڪري ٿي. گهڻو ڪري مٿينءَ سطح جي سيني جانورن جا ٻچا راند ڪن ٿا، ۽ اهي جڏهن راند ڪن ٿا، تڏهن هو انهن ڳالهين جي ڄڻ استعمالي يا مشق ڪن ٿا، جيڪي وڏي هوندي پنهنجيءَ جيوت ۾ ڪين ڪرڻيون آهن. ڪُلر (ڪتي جا ٻچا) ۽ ٻَلهر (بگهڙن جا ٻچا) پنهنجي پاڻ ۾ وڙهندا آهن ۽ هڪٻئي کي ڊوڙائيندا آهن، ڇاڪاڻ تہ وڏي ٿيڻ کان پوءِ کين ٻين جانورن سان ڪافي وڙهڻو پوي ٿو ۽ انهن جي پٺيان ڀڄڻو پوي ٿو. ٻليءَ جو ٻونگڙو ڊيريءَ سان يا بال سان راند ڪندو آهي. ڊيري هن لاءِ ڪُئو آهي. ڇيلا ۽ گهيٽا راند ۾ ڊوڙندا، ٽپندا ۽ ڇال ڏيندا آهن. اها انهن جي (ڪم از ڪم جهنگلي حالت ۾) پنهنجي آئيندي جي زندگيءَ جي سکيا آهي - ائين هو تياري ڪن ٿا تہ وڏي هوندي هو گوشت خور جانورن کان پنهنجي پاڻ بچائي سگهن، جيڪي مٿن حملي ڪرڻ ۽ کين

ڊوڙائي، جهلي، ڪائي ڇڏڻ لاءِ هردم تيار رهن ٿا. ٻچيون لُڏوهم ڪري يا ٽپي هٽي نڪري وينديون آهن، ۽ پولڙا وٺن ۾ لڙڪي، هڪڙيءَ ٽاريءَ تان ٻيءَ ٽاريءَ تي ٽپي، پڄي ويندا آهن.

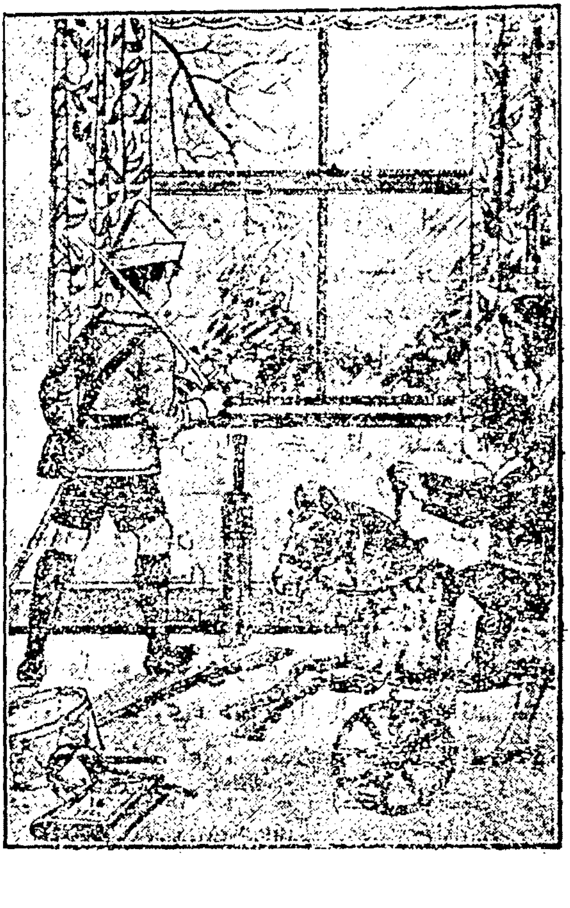

— ڳهڻو ڳري انساني رانديون جهيڙي جون يا ويڙهه جون رانديون آهن —

جڏهن اسين راند ڪندا آهيون، تڏهن اسين ڪوبه اسڪول ۾ ويٺا هوندا آهيون - اهو اسڪول، جيڪو گهڻو گهڻو اڳي جڏهن دنيا ۾ ڪو اسڪول ۽ ڪو ماستر ڪونه هوندو هو، تڏهن به موجود هوندو هو. اهو اسڪول تڏهن به موجود هو، جڏهن هن ڌرتيءَ تي خود ڪو ماڻهو به موجود ڪونه هو. جهنگلي ٻڪريون جبلن تي ۽ جهنگلي ٻليون ٻيلن ۾ هزارن جا هزار سال ۽ تن جا به هزار سال پريون اسڪول پڙهنديون هيون، جڏهن اجا ڪابه الف-ب ڪانه ڏهي هئي ۽ ڪابه مشق ڪاپي يا گرامر جو ڪو ڪتاب اجا ايجاد ٿيا پر ڪنهن جي سوچ ۾ به اچي ڪونه سگهيو هو.

پر انسان جون رانديون تقريباً سڀ جون سڀ جهيڙي جون يا ويڙهه جون رانديون آهن. انهن سان ويڙهه جي يا جنگ جي زندگيءَ جي تياري ٿئي ٿي، اڄوڪي دنيا گهڻي قدر هڪ سهڪاري دنيا آهي. مٿينءَ سطح جي ماڻهن جا سمورا آدرش امن ۽ صلح جا آدرش آهن. پر اسين پنهنجيءَ راند ۾ اهي ئي قديم ۽ اوائلي نمونا قائم رکندا ٿا اچون. اسين پنهنجي زندگيءَ جا سبق اجا به ان ساڳئي وحشي اسڪول ۾ سکندا ٿا رهون، جنهن ۾ پنهنجي اڻ ڄاتل اڳوڻيءَ زندگيءَ جي دور ۾ اهي سکندا هئاسين، جڏهن اسان کي ڳالهائڻ به ڪونه ايندو هو. ان ۾ سچ پچ ته اسين ان رندگيءَ جي استعمالي يا مشق ڪريون ٿا، جيڪا اسين گهڻو ڪهڻو پوئتي ڇڏي آيا آهيون. جيڪا زندگي واقعي اسان کي اڳتي گذارڻي آهي، ان لاءِ پنهنجيءَ راند ۾ اسين ڪا به مشق ڪونه ٿا ڪريون. فوٽ بال، ڪرڪيٽ، هاڪي [يا ونجهوٽي، ٻلاڙهو وغيره،] اهي سڀ رانديون ائين آهن، ڄڻ ته قبيلا پاڻ ۾ دوبدو وڙهي رهيا آهن.

ٻڪريءَ جو ڦَرُ، ڇيلو يا ڇيلي، راند ۾ گهڻو ٿي

ڪڏي ٿو. ائين ڪرڻ سان هو پنهنجو زور وڌائي ٿو ۽ هڪ ٽڪريءَ تان ڇال ڏيئي ٻيءَ ٽڪريءَ تي پهچڻ جي اٽڪل ۽ مهارت سکي ٿو. جهنگلي ٻڪري ڦر کي اڳتي هلي پنهنجي بچاءَ ۾ واقعي، ڏاڍو ڊوڙڻو ۽ ٽپڻو پوندو ۽ ڀڄڻو پوندو — ڇو ته ڪانئس تڪا سندس دشمن ٻگهڙ، وڏا وات ڦاڙيو سندن تاڙ ۾ ڪٿي نه ڪٿي ويٺا ئي رهندا. ۽ ڪيس انهن کان ٻچي پاڻ کي بچائڻ لاءِ ننڍيءَ وهيءَ ۾ پنهنجا اهي ڀڄڻ ۽ ڇال ڏيئي اڳ ڪڏي وڃڻ جا سبق تمام محنت ۽ سچيتائيءَ سان سکڻا پون ٿا.

گهريلو ٻڪري ميداني علائقي جي رهاڪو آهي. ان کي شايد سڄي عمر ڪو جبل ڏٺو نه هوي ۽ ڪنهن ٻگهڙ سان ڪيس ڪو واسطو نه پيو، پر هنن ميداني رهواسين جا ڦر آهوئي پنهنجيءَ راند ۾ پنهنجي ان گذري ويل اوائلي جهنگلي جاهلو زندگيءَ جا سبق سکندا ۽ پڪا ڪندا رهن ٿا — بلڪل ائين جيئن مٿينءَ سطح جي ماڻهن جا ٻار پنهنجيءَ راند ۾ اڄ به پنهنجن وڏن جي گذري ويل وحشي زندگيءَ جي قبيلائي لڙاين لڙڻ جون تياريون ڪندا رهن ٿا.

راند جا اهي وحشي نمونا اڻ سڌيءَ طرح بدن کي مضبوط ڪرڻ ۽ صحتمند رکڻ لاءِ ۽ پڻ حرفت ۽ چستيءَ جي سکڻ لاءِ فائديمند پڻ آهن. پر اسين پنهنجي راند ۾ ڊوڙڻ ۽ وڙهڻ جا نمونا اختيار ڪريون ٿا ۽ نه حسابن ڀڃڻ يا گڏجي ڪم ڪرڻ جا، يا راند ۾ اسين ماڻهن کي ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪيون ٿا ۽ نه انهن کي هٿ ڏيئي اٿارڻ جي — ان جو سبب اهوئي آهي، جو اسان راند جي جبلت ۾ اڃا ڪا جدت ڪانه آڻي سگهيا آهيون.

راند جي جبلت ڇوڪرن ۾ هڪڙو روپ وٺي ظاهر ٿئي

ٿي، ۽ ڇوڪرين ۾ ٿيو - اُن جو ٻه سبب اهوئي آهي، جيڪو ٻڪرين ۽ ٻگهڙن جي وچ ۾ راند جي نمونن جي مختلف هجڻ جو آهي. جيئن ٻڪريون ٻگهڙن کان تيئن ڇوڪريون به ڇوڪرن کان مختلف مقصدن خاطر پنهنجي پنهنجي راند جا نمونا اختيار ڪن ٿيون - راند جي وسيلي هنن کي الڳ الڳ مقصدن لاءِ مشق ڪرڻي پوي ٿي. هڪڙو ڇوڪرو چاهيندو ته هو ڪاٺ جي جهولندڙ گهوڙي تي چڙهي اُن کي هلائي، يا بٽ بال راند ڪري، يا ڪنهن سان مقابلو ڪري؛ ڇوڪري وري پنهنجن گُڏن ۽ گُڏين کي چاهي ٿي ۽، ڪنهن نه ڪنهن طرح، ٻوءِ واريءَ جا يا رڳو ليڪن جا ئي سهي، گهرڙا اڏي، ڏاهي، اُنهن سان پاڻ کي وندرائي ٿي.

٢ - نقل ڪرڻ جي جبلت

هيءَ اها جبلت آهي، جيڪا اسان کي ائين ڪرڻ تي آماده ڪري ٿي جيئن ٻيا ڪندا هجن - يعني اها اسان کي ٻين جي هلت چلت، پوشاڪ، گفتگو، عقيدن ۽ ڏنڌي وغيره جي نقل ڪرڻ ڏانهن ڇڪي ٿي.

ٻين جي نقل ڪرڻ جو لاڙو مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ ضرورت کان وڌيڪ موجود ڏسجي ٿو. ڪيترن حالتن ۾ اسين نه چاهيندي به جيئن ٻيا ڪن ٿا، تيئن ڪريون ٿا - اُن ۾ پنهنجي نقصان جو به خيال ڪونه ٿا ڪريون. اهو اسان جو عمل اسان جي فطرت ۾ پراڻي زماني کان رهجي ويل هڪ عادت جي ڪري آهي.

جيڪي به ساهوارا ولرن ۾ يا ٽولن ۾ رهن ٿا، يعني آهي **سنگت** يا وڳر ۾ رهڻ وارا جانور آهن، انهن مان هر هڪ جي هلت چلت جو گهڻي قدر سڄي ولر جي هلت چلت تي مدار رهي ٿو، سڄي ٽولي جي فردن جي هلت چلت ۾ هڪ

طرح جي هڪجهڙائي هوندي آهي. جيڪڏهن ان جا ڪي فرد هڪڙو ڪم ڪن ٿا، ته باقي پيا به اُن ساڳئي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ڏسبا آهن.

ميڇين جي ڪنهن جُهنڊ ۾ جيڪڏهن ڪي ميڇيون اوچتو هڪ پاسي لُوهه وجهنديون، ته سڄو جهُنڊ سواءِ ڪنهن سڌ سماءَ جي ولي اوڏانهن لُوهه ڪندو. پکين سان به ساڳي حالت هوندي آهي. انهن مان هرهڪ جي طبيعت بلڪل ائين بيٺل آهي، جو جيئن پيا ڪندا تيئن هو به ڪندو — سواءِ ڪنهن سوچ سمجهه جي — بلڪ ڪيترين حالتن ۾ ته ڏسبو آهي ته ڏم چاهيندي به هو ائين ڪن ٿا. ڪن اتفاقي حالتن ۾ ئي ائين ڏسبو آهي ته پکين جو سڄو ولر اڏامي مٿي چڙهي ويندو آهي، پر هڪ يا ٻه پکي اهڙا هوندا آهن، جي ضد ڪري هيٺ ويٺا هوندا آهن. پر ائين عام طرح انهيءَ ڪري ٿئي ٿو جو اهڙا ٻي سبب ڏاهه جا ڪيترائي ساڳيا موقعا ڏي چڪا هوندا آهن، ۽ جيڪي هڪ يا ٻه پکي اجائي پڙڪي ڪانئڻ ڪان انڪار ڪري ويهي رهندا آهن، آهي پڻ ڪان سمجهه ۽ هانو جي زور ۾ وڌيڪ هوندا آهن. اهڙين حالتن ۾ چئي سگهجي ٿو ته تجربو اصلي جبلت کي ڪجهه بدلائي ڇڏي ٿو.

ٻارن ۾ تمام گهڻي نقل ڪرڻ جي عادت هوندي آهي. جيڪي ماڻهو سندن چوڌاري رهندا آهن، هو سدائين انهن کي نقل ڪندا وتندا آهن — خاص طرح انهن کي جيڪي کين مٺا لڳندا آهن، يا وڏا معلوم ٿيندا آهن. ٻار جو ارادو نه رڳو هيٺو پر اڻ ڪيڙيل هوندو آهي. آهو گهڻي قدر سندس سن جي اچلن يا اڌمن تائين محدود رهي ٿو. آهو ٻار کي ڪنهن خاص يا اڳ وٺيل مقصد طرف ڪونه ڏو نيئي سگهي. ٻار جو ارادو ڦرڻو گهرڻو ۽ بي پروسي هوندو آهي. هن جو ذهن پڻ ڪچو

۽ اڳيرو ٿئي ٿو، جو ڪجهه هو ٻڌي ٿو، ان کي هو مڃي وٺي ٿو، مون اڪثر ڏٺو آهي ته ٻارن سان آءٌ کهڻ نڪرندو آهيان، ته رستي تي رڳو ڪنگهندو آهيان، ته هو به ٻانمرادو ڪنگهندا آهن؛ ڀڃيان هٿ ٻڌي هلندو آهيان، ته هو به ائين ڪندا آهن؛ ڪنهن کي رڳو سلام ڪندس، ته هو به ائين ڪندا؛ ۽ ڪا راءِ آءٌ ڪٿي ظاهر ڪندس، ته هڪدم اها هو مڃي ويندا — مطلب ته جو ڪجهه نمونو يا رنگ آءٌ هنن جي سامهون وٺندس، هو هر طرح ان جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. مون کي خود ياد ڪري عجب ٿو لڳي ته ننڍي هوندي جيڪي ماڻهو مون کي سٺا لڳندا هئا، انهن جهڙو يا انهن وانگر ٿيڻ جي ٻانڻ کي آءٌ ڪيتري نه ڪوشش ڪندو هوس!

وحشي ماڻهو گهڻين ڳالهين ۾ بلڪل ٻار آهي. ڪن جو ارادو ٻار وانگر ئي اڻ ڪيڙيل ۽ هيٺو ٿئي ٿو. آهڙوئي هو غير مستحڪم، اڻ تجربيڪار ۽ ذهن جو ڪچو آهي. هو ٻارن وانگر ئي پنهنجي من جي اچلن ۽ اڏمن جي ڀڃيان هلي ٿو. ڪيس ڇا سوچڻ کپي يا ڪرڻ کپي، ان لاءِ هو اڪثر ٻين جي اشارن جو محتاج رهي ٿو. وحشي ماڻهو ڪپڙا به رىس ۾ يا هڪٻئي کي ڏسي، سڀ هڪجهڙا پائيندا، جهوپڙيون به سڀ هڪجهڙيون ٺاهيندا، پوڄا پاٺ يا عبادت رياضت به بلڪل ساڳئي قسم جي ڪندا ۽ ساڳين ئي ريتين رسمن جا پائبند رهندا آهن.

وحشي ماڻهو فطري طرح نقال هوندا آهن. هو ٻين جانورن جا آواز ۽ ٻوليون هوبهو نقل ڪري سگهندا آهن. ڪنهن کي ڳالهائيندي ٻڌندا ته هن جا سڄا جملا، لفظ بلفظ، هن جي آواز ۽ لهجي سوڌو نقل ڪري ويندا. وحشين جي عادت هوندي آهي ته ڪو سوال پڇين، ته جواب ڏيڻ بدران ٻهريائين سڄو سوال ٻيهر ڇئي ٻڌائيندا. هو بهترين نقال ته ٿين ٿا، پر

ڪا ڳالهه مٿن چڙهي ڏٻي ته اُن ۾ اڪثر منجهي بيهي رهندا آهن.

فئشن اسان وٽ اسان جي نقل ڪرڻ واريءَ جبلت جا مظهر هوندا آهن. مردن کان وڌيڪ زالون هڪٻئي جي نقل ڪرڻ ڏانهن مائل ٿين ٿيون، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ ٻارن جي نفسيات جون وڌيڪ خصوصيتون موجود هونديون آهن.

فئشن جيئن ڪپڙن جا ٿين ٿا، تيئن خيالن جا به فئشن ٿيندا آهن. جيڪڏهن ڪنهن گروهه يا جماعت ۾ تقريباً سڀ ماڻهو هڪڙو ڪو خاص عقيدو ٿا رکن، ته اتي ڪنهن لاءِ اُن جي ابتڙ عقيدو رکڻ يا سوچڻ تقريباً اهڙو ئي ناممڪن آهي، جهڙو ڪنهن هڪڙي ٻڪريءَ لاءِ حوصلو ٻڌي پوئتي ويهي رهڻ – جڏهن اُن جو ٻيو سڄو ولر ڀڙڪو ڪائي، اُٿي اُڏامي وڃي.

خودمختياري، پاڻ وهيٽائي، ۽ اصلوڪائي نقل ڪرڻ واريءَ جبلت جو ضد آهن ۽ ان جو زور گهٽائين ٿيون ۽ ان کي هٽائي اُن جي جاءِ ڀرين ٿيون. اهي خاصيتون طبيعت جي پختائي ۽ قوت ڏيکارين ٿيون. ان جي ابتڙ، نقاليءَ جو لاڙو طبيعت جو ضعف ۽ ڪچائي ظاهر ڪندو آهي. غير معمولي اصلوڪائيءَ ۽ ذهانت وارا ماڻهو رواجي ماڻهن کان ڳالهه ٻولهه ۽ هلت چلت ۾ نرالا هوندا آهن ۽ 'اڌ چريا' سڏبا آهن. مون کي ياد آهي ته براؤن يونيورسٽيءَ جي پروفيسر لسٽروارڊ هڪ ڀيري ٻڌايو هو ته هڪڙي ڏينهن هو تيلين جو ٺهيل ٽوپلو مٿي ۾ وجهي ٻاهر نڪتو هو – سيپٽمبر جو ڪو ڏينهن هو – واشنگٽن جو وڏو شهر، اُن جو وڏو عام وهندڙ پينسلوينيا رستو! پر سندس بدقسمتي هئي، جو سيپٽمبر مهيني جي پورين تاريخ کان پوءِ تيلين جي ٽوپلي پائڻ جو رواج ڪونه هو. ماڻهو پنهنجا تيلين جا ٽوپلا سيپٽمبر مهيني جي

ٻهر ٻنهي تاريخ کان ٻوءِ لاهي، ٻند ڪري، رکي ڇڏيندا هئا، ڇاڪاڻ ته ان جي ”موسم“ ڪانه هئي! ويچارو پروفيسر ٽيلبن جوڻ ويهاو وڃهي ڀاهر ته نڪتو پر ماڻهو ڦري آيس — ٻار، نوجوان، ٻڪا پختا مڙس ماڻهو — مرڳو ڪيرائي ٿي وڌائونس! انهن ٿي معلوم ٿيو ته سيپٽمبر جي مهيني ۾ جيڪڏهن هڪڙي ڪنهن پروفيسر کي ٽيلين جي ٽوپلي پائڻ سان فرحت ٿي آئي، ته آها به ماڻهن کي گوارا نه هئي. ڇاڪاڻ ته ”فيملي“ جي مڳوري ”رواج“ جي اها ڀڃڪڙي هئي.

جيڪي ترقي پسند لاڙن جا ماڻهو آهن، تن کي اها ڏاڍي عجب جهڙي ڳالهه لڳندي آهي ته عام ماڻهو اهڙا ته ٻنڌڻن ۾ ٻڌل ۽ بيوس آهن، جو سالن جا سال ۽ جُڳن جا جُڳ پنهنجن عقيدن ۽ ميڄاڻن ۾ ورتا پيا آهن ۽ آهي ئي پراڻا رواج ۽ نشان وٺيو پيا هلن ۽ ڪڏهن ٻه، ڪن ٻين، نون ۽ بهتر خيالن ۽ رستن جو ڪو خيال ڪونه ٿو اچين! سڏارا جڏهن به ڪي آيا آهن، ته انهن جو ٻنڌ هميشه انهن پٺي لڳو آهي، ڄڻ ڪنهن اوچي، آڪيري ۽ ڦڙائين پهاڙ تي چڙهڻو آهي. ماڻهو پراڻا خيال ڇڏي نوان خيال قبولين، اهو ڪم به اهڙوئي ڏکيو ۽ صبر آزما آهي، جهڙو ڪو وڏو مٽين ڏور ڦٽر ڪٽان ڳري ڳري ۽ ڳسجي ڳسجي نڪري.

ذهني اوسر اجا ايتري گهڻي ڪانه ٿي آهي. انساني عقل (جيترو ڪجهه آهو آهي) حيواني جبلتن منجهان آيريسو آهي. اصلوتڪائي يا نواڻ ايتري تہ اڻلڀ ۽ ٿوري آهي، جو عام طرح ان کي ڪا اهميت ئي ڪانه ٿي ڏجي — ان کي مڃڻ ۽ قبولڻ ته ڳالهه ئي ٻي آهي. انساني سوچ ۽ فڪر جا بنياد اڃا ڏاڍن به گهڻي قدر خالص جبلتي يا حيواني اتساهه ۽ آڌمي تي ٻيٺل آهن.

ترقي ڪا فطري شيءِ نه آهي. اسين نهيل ئي اهڙي

ڏانوَ جا آهيون، جو اسان کي، نار ۾ پڌل ڏاند وانگر، آتي جو آتي، وري وري ڦيرا پائيندا پيا ٿا. تنهنڪري، هڪ انقلابيءَ يا سڌارڪ کي وڏيون اميدون رکڻ نه گهرجن. جيئن پٿر جي فطرت آهي سخت هجڻ، تيئن ماڻهوءَ جي فطرت آهي مشين وانگر هڪ ئي ڍنگ سان هلڻ.

اها ڪا عجب جي ڳالهه ڪانهي ته اسين ماضيءَ جي ايترو قدو ٿا ڪيون! اها به عجب جي ڳالهه ڪانهي، جو اسين نون خيالن کان ڇهون ٿا. سچ پچ ته اها بـــه عجب جي ڳالهه ڪانهي، جو اسين پنهنجن غير معمولي دانائن کي باهه جي مچن ۾ اڇليون ٿا! جڏهن ويچار ڪريون ٿا ته اسين جو ڪجهه آهيون، سو حيواني سرشت مان آسري، ائين بنيا آهيون، تڏهن واقعي حيرت جي ڳالهه ٿي معلوم ٿئي ته ان سلسلي ۾ اسين جيئن هاڻي آهيون ۽ جتي آهيون تنهن کان به وڌيڪ پوئتي ۽ پست ڇو نه آهيون!

تقالي سدائين عقل کان اوچي ۽ طاقتور ڪانه رهندي - اها پڪ آهي؛ پر افسوس، جو هين وقت اها ان کان زور به آهي ۽ مٿڀري به آهي.

٣ - سستيءَ جي جبلت

اوائلي زماني جي باقيات مان هڪڙي بي نشاني اسان ۾ "ڏکن ڪائڻ" يعني بيڪار ويهي يا هيڏانهن هوڏانهن گهمي ڦري وقت ضايع ڪرڻ جي جبلت آهي - يعنـي اسان جي سستيءَ يا ڪاهليءَ جي عادت، جنهن هيٺ تڪليف وٺـڻ يعني پنهنجي سکهه جي گهٽي ۽ لاڳيتي استعمال کان اسين پاڻ بچائيندا آهيون.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن کي هونئن ته واقعي اج ڏاڍي گهٽي سکهه خرچ به ڪرڻي پوي ٿي - هڪبئي مان وڙهندي

۽ مختلف انساني ڪمن ڪارين لاءِ فطرت جي قوتن کي جيتي اِن تي قابض رهڻ ۾، پر اسان جي بدن ۾ ايتري گهٽي سگهه پيدا به ڪانه ٿي ٿئي، جو اسين پورهئي کي پاڻ لاءِ نعمت ۽ فرحت سمجهي سگهون. دستوري طور اسين ڪم ائين ڪونه ٿا ڪريون، جو چئون ته ”ڪم نه ڪرڻ کان ڪم ڪرڻ بهتر آهي“، پر ائين ٿا ڪريون، جو چئون ٿا ته ”بک مرڻ کان وري به ڪم ڪرڻ چڱو!“ پورهيو اسان لاءِ هڪ قسم جو ضروري عذاب آهي. اهو سڀ انهيءَ ڪري سهون ٿا، جو اهو ايڏو خراب ناهي جيتريون ٻيون تڪليفون، جيڪي اسان کي ڪم نه ڪرڻ جي حالت ۾ هوند سهڻيون پون. انساني سيتا جي قائم رکڻ ۽ هلائڻ لاءِ ماڻهن کي جيڪو پورهيو ڪرڻو پوي ٿو — خوراڪ پيدا ڪرڻ ۾، گهرن اڏڻ ۾، مشينن جي ناهڻ ۾ ۽ اچوڪن ماڻهن ۽ قومن لاءِ سک ۽ سونهن جي سامان جوڙڻ ۾ — اهو انساني بدن جي موجوده بناوت مطابق فطري يا قدرتي ڪونه ٿو لڳي. اهو هڪ مجبوريءَ وارو ۽ مصنوعي خرچ ٿو لڳي. اها خبر اسان کي هيٺين ڳالهين مان پوي ٿي: هڪ ته اسين سدائين موڪلن لاءِ واجهائيندا وتندا آهيون، ٻيو ته اسين سدائين پورهئي بچائڻ جا اوزار ۽ مشينون ڳوليندا ۽ ناهيندا ٿا رهون، ۽ ٽيون ته اسين پنهنجي جيئري سدائين هڪ اهڙي سونهري جڳ جي تلاش ۾ گذاريون ٿا، جنهن ۾ اسين هوند فرصت ئي فرصت ۾ ڏينهن ٻڌهه واندا ئي واندا زندگي گذاري سگهون. اسين پورهئي جو ذڪر سدائين ڏکئي ۽ رت جي مناسبت سان ڪندا آهيون — يعني زندگيءَ جي تڪليف ۽ ڏک ڏيندڙ شين سان، ان کي خوشيءَ ۽ سک وارين شين سان پلجي ڪري به شامل نه ڪندا آهيون. موت کان پوءِ جن سک ۽ سونهن ڀرين جاين ۽ حالتن ۾ رهڻ جا خواب ماڻهو لهن ٿا، آهي هر صورت ۾ سڀ اهڙيون هونديون آهن،

جتي گهڻي قدر ڪم ڪان واندڪائي مايل هوندي.

— سست وحشي —

ڪاهليءَ جي جبلت اسان وٽ اوائلي ماڻهوءَ جي طبيعت جي رهيل نشاني آهي. وحشي ماڻهو قدرت ۾ سڀ کان سگهارو جانور نه آهي. هن جي بدني مشين تمام ٿوري سگهه پيدا ڪري سگهي ٿي — فقط اوتري، جيتري ڪڏهن شڪار تي ۽ لڙائيءَ

جي ڪن موقعن تي ۽ پنهنجن جهڙن تهڙن هٿيارن، ٻتيان، جهوپڙين وغيره جي اڏڻ ٺاهڻ ۽ هلائڻ ۾ هن کي خرچ ڪرڻي پوي ٿي. هڪ وحشيءَ جي زندگي سادي، سست ۽ محض ”آنڻ ۽ چاڙهڻ“ واري زندگي ٿئي ٿي -- جنهن ۾ هن جي ضرورت واريون توڙي سک سونهن واريون شيون تمام ٿوريون هونديون آهن. وحشي ڏنڊڻ يا ٽٽ برش ڪونه ڏئي، جو ٺاهڻو پوس -- نه وري کي آرام ڪرسيون، ڪتاب، ريل گاڏيون، ڪهڪ بسڪوٽ، ريشم جا ڪپڙا، موٽر ۽ ٻيون هزارين اهڙيون شيون ڏي ڪيس درڪار هونديون آهن، جن کي متينءَ سطح تي وسيل ماڻهو پنهنجي پرپور ۽ سکيءَ زندگيءَ لاءِ لازمي سمجهي ٿو. وحشي ماڻهو ڪريم چاڪليٽ بدران جهنگلي ميوا کائي گذارو ڪري ٿو، هو ريل گاڏيءَ ۾ وڃڻ بدران پيرين پنڌ هلي ٿو.

ڏالي ماتر سڌريل ماڻهو اڄ جڏهن اهڙن اوائلي قسم جي ماڻهن سان ڪٿي ملن ٿا، تڏهن آنهن جي ڍري ۽ سست جيوت ڏسي، حيرت ۾ پئجي وڃن ٿا. هو انهن جي اها حالت ڏسي، کين آرسي ۽ بيڪار سمجهن ٿا ۽ پانئين ٿا ته هو چاهي پڇهي اهڙي سست ۽ نڪمي زندگي گذارين ٿا. سستي يا آرس سچ پچ ته رڳو هيڻائيءَ يا نستائيءَ جي هڪ ڪيفيت آهي. اها نه ڪا بيماري آهي ۽ نه ڪنهن اخلاقي ڪمزوريءَ جو ثبوت آهي. هڪ معني ۾ انسانن جي اها قطري حالت آهي. ان جي برخلاف، چستي ۽ محنت هن جي هڪ پوءِ جي حاصل ڪيل عادت يا صلاحيت آهي. وحشي ماڻهو ڪم ڪرڻ پسند نٿو ڪري، چاڪاڻ ته آهو آن کي ڏکيو يا ايذائيندڙ ڏولگهي. هن وٽ لاڳيتي ۽ گهڻي دير پورهئي ڪرڻ جي نه قوت هوندي آهي نه صلاحيت. اوائلي قسم جا ماڻهو اڪثر حالتن ۾، بک يا جنسي خواهش جي دٻاءَ کان سواءِ ڪنهن سخت ڪوشش يا

لاءِ ڪتي پورهئي لاءِ ڪڏهن به آماده ٿي نه سگهندا آهن.

آسٽريليا جي مڪاني ماڻهن لاءِ چون ٿا ته هو ”اهڙو ڪو اورچ پورهيو ڪري ئي نه سگهندا آهن، جنهن جو ڦل ڪين اتي جو اتي نه پوي يا ايندي ڪڏهن ملڻ وارو هجي.“ وحشي ماڻهو فقط هلندڙ يا چالو وقت ۾ رهي ٿو. هو ان لاءِ تيار نه آهي ته اهڙيءَ ڪنهن ڳالهه لاءِ ڪوشش ڪري، جنهن جو فائدو ڪيس رڳو ڪجهه هفتا يا ڏينهن ئي پوءِ ملڻ وارو هجي. ڏکڻ آفريڪا جي هوٽينٽاٽ قبيلي جي ماڻهن لاءِ هڪڙي سياح جو چوڻ آهي ته ”آهي هن ڌرتيءَ تي بيڪار کان بيڪار ۽ ڪاهل کان ڪاهل ماڻهو آهن.“ هندستان جي ڪن اصلوڪن قبيلن لاءِ ائين ٻڌايو ويو آهي ته هو پورهئي کان ايڏو ته ڀڄن ٿا، جو بک پيا مرندا پر ڪم نه ڪندا. منجهن پورهئي لاءِ نه رڳو چاهنا ڪانهي، پر هو ان کي تڪاربن ٿا. ڪيترا آمريڪي ريڊانڊين قبيلا، جڏهن سندن شڪار تي گذارو ختم ٿي ويو ته ٿوري ئي عرصي ۾ پاڻ به ختم ٿي ويا، ڇاڪاڻ ته هيٺينءَ سطح جي ماڻهن وانگر منجهن پورهئي تي گذاري ڪرڻ جي صلاحيت ئي ڪانه هئي. هيڻن جي ڊڪوٽا قبيلي بابت ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته ”هنن جا پهلوانن کان پهلوان به پورهئي کي قدرت جو عذاب يا چٽي سمجهندا آهن، ۽ شڪار جي دوران جو ڪجهه منجهانئن ڪنهن کي ڪرڻو پوندو آهي، ان لاءِ هو چوندو آهي ته ’منهنجي قسمت ۾ ان عذاب جو اهو حصو آيل آهي‘! هو ايڏا ته سست آهن، جو انهن جو مرد ماڻهو ڪڏهن به اٿي پنهنجي گهوڙي تي زين نه وجهندو ۽ نه لاهيندو. منجهانئن اڪثر ويهي ويهي مري ويندا پر شڪار کان سواءِ اٿي، ٻئي ڪنهن ڪمائتي پورهئي ۾ ڪڏهن هٿ نه وجهندا!“

هيٺينءَ سطح جا ماڻهو وحشي لوڪن کان هن ڳالهه ۾

خاص طرح گهڻو سڌريل ۽ اڳتي وڌيل آهن، تـہ هو اڪيلي سر يا مجموعي طور ڪم ڪرڻ جي سگهہ وڌيڪ پيدا ڪري سگهن ٿا؛ پر تڏهن بہ، خود هي سڌريل ماڻهو بہ اها سگهہ پيدا ڪرڻ جي طاقت يا صلاحيت اجا پاڻ ۾ ايتري وڌائي نہ سگهيا آهن، جو ڪين جيڪو ڪم يا پورهيو اڄ رواجي طرح ڪرڻو پوي ٿو، اُن مان هو لطف وٺي سگهن.

اجا ان معنيٰ ۾ جڏهن وڌيڪ سٺو دور ايندو، تڏهن پورهئي کي اُهين نہ ڏٺو ويندو جيئن اڄ آهو ڏٺو وڃي ٿو ـ يعني هيءُ تہ آهو هڪ قسم جو آزار آهي، جنهن کان جيترو بچجي ۽ پاڻ بچائجي اوترو چڱو! اُن بهتر دور ۾ پورهئي کي هڪ قطري ڳالهہ سمجهيو ويندو ۽ اُن مان ماڻهوءَ کي مزو پيو ايندو ۽ خوشي پيئي حاصل ٿيندي، سستيءَ ۽ آرس ۽ ڪم چوريءَ جو ڳالهيون بلڪل اُٿين ختم ٿي وينديون، جيئن ظلم ۽ خون خرابيءَ جون ڳالهيون ختم ٿي وينديون. انساني بدن، جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ ڪارائتو ۽ فعال (سگهہ آڀائيندڙ) بنبو ويندو ۽ صدين گذرڻ سان اڄوڪو منجهيل ۽ بدترتيبو سرشتو جنهن ۾ زالن توڙي مردن کي جيئن منهن ۾ ٿو اچي تيئن، ۽ سواءِ سوچ ويچار جي، ڏنڏن ۾ اڙايو ٿو وڃي، بدلجي هڪ اهڙي رٿائتي ۽ معقول سرشتي جي صورت وٺندو، جنهن ۾ هرهڪ ماڻهوءَ کي آهو ڪم ڪرڻو پوندو جيڪو هن جي دل کي پسندايندو ۽ جنهن جي ڪرڻ جو هو بيشڪ لائق بہ هوندو.

اڄ ٺٺو سمجهان تہ ماڪيءَ جي مک ڪم ڪرڻ کان ڏچندي يــا ڪيبائيندي هــونـدي. اُن کــي پنهنجي ڪاروبار لاءِ جيڪا سگهہ گهرجي، سا اُن وٽ پوري موجود آهي؛ وڌيڪ جو ڪجهہ اُن کي ڪرڻو پوي ٿو، سو فقط هيءُ تہ هوءَ پنهنجون قوتون صحيح نموني خرچ ڪري. آهو ڏينهن بہ ضرور ايندو جڏهن اسين انسان بہ آهڙائي فطري طور محنتي ۽

جفاڪش ٿينداسين، جهڙي هينئر اها ماڪيءَ جي مک آهي. ساڳئي وقت انهن به ممڪن آهي ته اهڙي دور جي اچڻ کان اڳ ئي اسين اهو محسوس ڪري وٺون ته اسان کي پنهنجي دل جي خوشيءَ لاءِ دراصل ايترين گهڻين شين جي ضرورت به ڪانهي.

٤ - بدلي جي جبلت

بدلو هڪ خواهش آهي زخميل يا ڏکويل شخص جي دل جي، ته موت ۾ هو به اُن ماڻهوءَ کي اهو زخم ۽ ڏک رسائي، جنهن کيس زخميو يا ڏکويو آهي. اُن کي ”موٽائي ڏک هڻڻ جو لاڙو“ به چئي سگهجي ٿو. بدلو اسان کي آماري ٿو ته جنهن اسان کي جيترو نقصان پهچايو آهي، گهٽ ۾ گهٽ اوترو نقصان اسين به هن کي پهچايون. جيڪڏهن موٽ ۾ اسين ڪجهه قدر سرس نقصان يا زخم پهچايون ٿا، ته اسين اوترا وڌيڪ خوش ٿا ٿيون، ۽ پاڻ کي وڌيڪ طاقتور ۽ سوڀارو سمجهون ٿا.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ معافي ڏيڻ يا درگذر ڪرڻ کي بيحد قدر ۽ تحسين جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. معافيءَ جي معنيٰ ته اسان سان جيڪا زيادتي ٿي هجي، اُن کي ڏيان ۾ نه آڻيون يا وساري ڇڏيون. ڪيترا ڪم آهن، جي اسين بنان سوچ ۽ بنان ارادي جي ڪندا رهون ٿا. ماڻهوءَ جي عظمت جي هڪ نشاني اها آهي ته پنهنجي بابت ڪو تڪڙو ۽ سخت فيصلو نه ڪري. ابرهام لنڪن لاءِ چيل آهي ته هُن جي دل ايتري وشال هئي جيتري هيءَ دنيا، پر اُن ۾ ڪنهن وير ساندڻ جي يا ڪنهن شڪايت جي يادگيري رکڻ جي جڳهه ڪانه هئي. اهو ماڻهو، جنهن کي انساني فطرت جي ڪمزورين جي ڄاڻ

آهي، سو ماڻهن بابت سڱدائيءَ ۽ ٻي حسيءَ وارو فيصلو ڪري نہ سگهندو؛ بلڪ کين هن انساني دنيا جا خطاڪار ٻالڪ سمجهي، هميشه کهل ۽ دل جي سخا سان پيش ايندو.

دل جي سخا ۽ کهل سان ماڻهن جون غلطيون ڍڪجي وڃن ٿيون. ماڻهن جي عملن جي سٺي معنيٰ ڪڍڻ ۽ سندن اوڻاين کي نظر انداز ڪرڻ، اهو انساني طبيعت جو ٻاجهارو انداز آهي. پر دل جي سخا، کهل ۽ ٻاجهہ، جن جي اثر هيٺ ٻين جون غلطيون وساري ڇڏجن ٿيون، انساني طبيعت جي عام لاڙن جي ابتڙ آهن، جيڪي ماڻهن جي دلين ۾ ڇهانيل پائڻ سان اسان کي آتي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيڪي اوچا انسان سمجهن ٿا تہ ٻاجهہ ۽ معافي بدلي کان وڌيڪ سهڻيون وصفون آهن، تن کي بہ جڏهن ڪو ڏک هڻي ٿو، تہ انهن ۾ بہ هيڪر سونٽائي ڏک هڻڻ جي زورائتي خواهش پڙڪو ڪائي اڀري اچي ٿي. اسان جي طبيعت ۾ جيئن ٻيا بہ ڪيترا اهڙا لاڙا آهن، جيڪي اسان جي مرضيءَ نہ هوندي بہ، اسان کي هڪ نہ ٻئي پاسي گهلي وڃن ٿا، تيئن هيءَ بدلي جي جبلت پڻ اسان ۾ اسان جي وحشي جيوت جي باقيات جي نشاني آهي — اُن زماني جي، جڏهن اسين انسان پنهنجي زندگي نفرت ۽ جهيڙي ۾ گذاريندا هئاسين، ۽ جڏهن اها "ڏک جي جواب ۾ ڏک" جي پاليسي اڄ جي حالتن کان وڌيڪ اسان لاءِ ڪارائتي پاليسي پڻ هئي.

اوائلي حيوان جي زندگي اڪثر وڙهڻ ۾ گذري ٿي. وڙهہ معنيٰ مقابلي بازي، يعني ڏک سان ڏک ۽ چڪ سان چڪ. مقابلي بازيءَ ۾ جوابي ڏک آتي جو آتي هنيو وڃي يا ڪجهہ ويسانهي ڏيئي پوءِ هڻجي — ڳالهہ لڳ ڀڳ هڪ آهي، پر ساڳئي وقت ٻنهي ۾ فرق بہ گهٽو آهي. جوابي ڏک ويسا؛ ڏيئي يا ڪجهہ دير يا وقفي کان پوءِ هڻجي، يعني حالي آڏ

ٺاري ۽ پوءِ موقعي ملڻ تي هٿ ونجي، ان ڪري بدلو يا انتقام چٽبو آهي. جوابي ڌڪ جو وقفو ايترو به ٿي سگهي ٿو جو ٻئي ڌريون رڳو ساهه پٽي سگهن، ۽ اهو ڏينهن ۽ سالن جو به ٿي سگهي ٿو. بدلي جو احساس، انهيءَ معني ۾، ڪاوڙ جو ٻيو روپ آهي ۽ ان سان ويجهي ۾ ويجهو لاڳاپيل آهي. بدلو لاڳيتيءَ يا هنائي وڪيل ڪاوڙ جي، هڪ صورت آهي.

سڀني اوائلي قسم جي ماڻهن ۾ بدلي جي روايت نه رڳو موجود رهي ٿي، پر اها مندن فرض ۾ داخل سمجهي ويندي آهي. منجهانئن ڪو به جيڪڏهن بدلي وٺڻ ۾ ناڪام رهيو، ته ان کي بزدل ۽ ڪانئر سمجهي، ڌڪارڻ لڳندا آهن. وحشي ماڻهن مان جيڪڏهن ڪو پنهنجن دشمنن کي معاف ڪري ڇڏي يا انهن سان سٺا پير پري، جيڪي زوريءَ يا حرفت سان کيس پنهجي فائدي لاءِ استعمال ڪندا هجن، ته هن کي خود پنهجي قبيلي جا ماڻهو ڏسي برداشت نه ڪندا ۽ اڪثر حالتن ۾ پنهجي برادريءَ مان ٻي ڪڍي ڇڏيندا

آسٽريليا جي قديم مڪاني ماڻهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته ”منجهانئن هرڪو پنهنجن ويجهن مائٽن جي خون جو بدلو وٺڻ پنهنجو وڏي ۾ وڏو فرض سمجهندو آهي. جيستائين هن اهو فرض ادا نه ڪيو آهي، تيستائين پوڙهيون زالون کيس هروقت پيون طعنا هڻنديون آهن، جيڪڏهن شادي ڪيل آهي، ته سندس زالون کيس ڇڏي ونديون، جيڪڏهن ڪنوارو آهي ته ڪابه نوجوان ڇوڪري ساڻس نه ڳالهائيندي، هن جي ماءُ سدائين پيئي منهن مٿو پٽيندي ته هن اهڙو ڏڄڻو پٽ ڪيئن ڄڻيو، ۽ هن جو پيءُ کيس ان لاءِ سدائين پيو ڇينڀيندو ۽ بيڙو ڪندو آهي.“

ڪُڪي قبيلي جا ماڻهو ته هن ڳالهه ۾ هيڪاري زور آهن. هو سڀني ٻين وحشي قبيلن کان بدلي وٺڻ ۾ تيز آهن. رت جي عيوض رت ضرور وهڻ گهرجي. جيڪڏهن سبدن ڪو ماڻهو اتفاق سان

مٿانئس وڃڻ ڪيرندي مري پوندو آهي، ته هُن جا سڀ مائٽ گڏجي اُن وڃڻ کي وڌي نڪي، ٻنهي ڌرين ڇوڏا ڪري ڇڏيندا آهن.

اوائلي قسم جي ماڻهن ۾ دستور آهي ته جيڪڏهن قبيلي جي هڪڙي ماڻهوءَ قبيلي جي ٻئي ماڻهوءَ کي ڪو ايذاءُ رسايو آهي، ته اُن لاءِ قبيلي کي ڪا خاص ڳڻتي ڪانه ٿيندي. اها ڪا سڄي قبيلي جي پريشانيءَ جي ڳالهه ڪانهي. اهو اُنهن ٻن شخصن جو پنهنجو معاملو آهي - آهي پاڻ ۾ ان جو فيصلو ڪندا. يا گهٽي ۾ گهٽ ته اُنهن ٻنهي جا ڪٽنب وچ ۾ پئي، اُن جو نبيرو ڪندا . قبيلي جي سردار کي نقط اهڙن واقعن يا ڏوهن جو خيال ڪرڻو پوندو آهي، جيڪي سڄي قبيلي جي دلچسپيءَ جا هوندا آهن. شخصي زيادتيءَ يا ايذاءَ جو بدلو هرڪنهن جي پنهنجي ذميداريءَ جي ڳالهه آهي ۽ اُن کي مٿنهن ڏيڻ اُن جو پنهنجو معاملو آهي.

ڪئريبين ٻيٽن جي انڊين قبيلن لاءِ چيل آهي ته "فيصلن ڪرڻ لاءِ وٽن ڪو به جج يا ماجسٽريٽ ڪونهي. منجهائن ڪنهن کي به ڪو ايذاءُ يا تڪليف رسائيندو آهي، ته اُن جو هن کي پنهنجي سر پاڻ تدارڪ ڪرڻو آهي. جيتري هن جي طاقت هوندي ۽ جيئن هن جي دل چوندي، تيئن هو پنهنجو بدلو چڪائي وٺندو. مجموعي طور سڄو راڄ ڏوهين کي سزا ڏيڻ لاءِ پاڻ کي ڪنهن به صورت ۾ ٻڌل ڪونه ٿو رکي. جيڪڏهن ڪنهن جي بي عزتي ٿئي ٿي يا ڪنهن کي ڪو ايذاءُ رسي ٿو، ۽ هو اُن جو بدلو نٿو ڪري، ته راڄ جي سڀني ماڻهن جي چٿرن جو شڪار بڻجي ٿو.

اُتر آمريڪا جي انڊين قبيلن ۾ جيڪڏهن ڪو خون ٿي پوي ٿو، ته فقط هُن جي مائٽن کي حق آهي ته هو اُن لاءِ ڪجهه ڪن. گهڻو ڪري اهڙيءَ حالت ۾، هو گڏيا

آهن، معاملي تي صلاح مصلحت ڪندا آهن، ۽ فيصلو ڪندا آهن ته خونيءَ کي ڪهڙي سزا ڏجي يا هن ڪان ڪهڙو بدلو وٺجي. قبيلي جي حاڪمن کي ان معاملي ۾ ڪجهه به چوڻو يا ڪرڻو ڪونهي.

قديم يونان ۾ اهڙا ڪي عملدار ئي ڪونه هوندا هئا، جيڪي ڏوهين کي جهلي سزائون ڏيارين. ليوباخ جو چوڻ آهي ته "اٿين معلوم ٿو ٿئي ته عدالتن جو [آتن] ڏوهين کي سزا ڏيڻ جو ڪم نه، پر الٽو ڪين بدلي وٺندڙن جي غيض ۽ غضب ڪان بچائڻ هو."

بدلي وٺڻ جو حق آهستي آهستي، جيئن جيئن وقت پئي گذريو آهي تيئن تيئن، گهٽبو پئي ويو آهي. وقت بوقت قانون پئي پاس ٿيا آهن، جن ان حق جي ذاتي استعمال تي پابنديون پئي وڌيون آهن، ۽ ڏوهيءَ جي سزا جون حدون پئي مقرر ڪيون آهن. اڄ ميني مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ ڪورٽون يا عدالتون قائم آهن، جتي، جنهن کي ڪو ايذاءُ رسي ته وڃي پنهنجو فرياد داخل ڪري سگهي ٿو، ۽ جج جي فتوي حاصل ڪري، پنهنجي ايذاء جو "بدلو" وٺي، پنهنجي دل خوش ڪري سگهي ٿو. گهٽ ۾ گهٽ، اصولي طور، ڪورٽن جو اهو ڪم آهي، جيتوڻيڪ عملي طور ڪورٽون هميشه پورو بدلو وٺي ڪونه ڏيون ڏين، يعني انصاف ڪونه ڏيون ڪن. عام طرح جج کي پنهنجن فيصلن تي پهچڻ ۾ مدد طور امين مقرر ٿي ملن ٿا، جيڪي پنهي ڌرين جون شاهديون ٻڌن ٿا ۽ پوءِ پنهنجو فيصلو ڏين ٿا. اڪيلي شخص يا فرد کي هرگز اهو اختيار نه آهي ته هو "قانون کي پنهنجن هٿن ۾ کڻي" ۽ پنهنجو بدلو پنهنجي دل جي مرضيءَ يا طاقت سان پاڻ چڪائي.

— ٻدلو —

بهرحال مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ پراڻي انفرادي ٻدلي وٺڻ جي عادت جا ڪيترائي زائد باقياتي نشان اڄ به موجود آهن. اڄ به يورپ جي ملڪن ۾ ڪن موقعن تي، ڪٿي ڪٿي، دوبدو به مخالف ترارين سان وڙهي پنهنجي اختلاف جو نبيرو ڪن ٿا يا هڪ ٻئي سان ٻدلو چڪائين ٿا ـ [جنهن کي انگريزيءَ ۾ Duel چئجي ٿو]. هي ڊيوئل اُنهن انتقامي عادتن جي باقيات جو هڪ نشان آهي. خانداني وير (Vendetta) اُن جو ٻيو نشان آهي. هيءَ وير ذات جو يا خون جو جهيڙو آهي، جنهن ۾ هڪ ڪٽنب يا خاندان پنهنجي ڪنهن ڀاتيءَ يا ذات ڀائيءَ جي ايذاءَ جو عوض ٻئي ڪنهن ڪٽنب يا خاندان جي ماڻهوءَ سان ڪري ٿو. هيءَ نام نهاد ”انصاف“ جو نيم وحشي نمونو (يا وير ٻاڙڻ جو طريقو) اڄ به دنيا جي گهڻن حصن ۾، ٿوريءَ يا گهڻيءَ حد تائين، رائج آهي.

ٻدلي جي جبلت، جيڪا پنهنجي فطرت ۾ اسين موجود ڏسون ٿا، ۽ جنهن جو مهذب اظهار مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي

عدالتي فتوائن ۽ سزا ۽ جزا جي نظريئن ۽ قاعدن قانونن ۾ به اسان کي ملي ٿو، اڄ اسان وٽ اسان جي پنهنجن وحشي ابن ڏاڏن جي فطرتن جي هڪ زائد باقيات آهي. ان جو اصل اسان کي اوائلي انسانن جي انهن جهنگلي ڏينهن ۾ موجود ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جڏهن هرڪنهن کي وڙهڻو پيو ٿي ۽ دنيا ۾ پاڻ بچائڻ لاءِ ڏڪ عيوض ڏڪ (۽ چڪ عيوض چڪ) هڻڻو پيو ٿي. اڄ پنهنجن مهذب ڏينهن ۾، اسين ان جبلت جو دباءُ محسوس ڪندا رهون ٿا ۽ ان تي ڪيترائي ڀيرا عمل به ڪري گذرون ٿا - جيتوڻيڪ اسان جا اخلاقي آدرش اسان ۾ صبر ڪرڻ، درگذر ڪرڻ، ڀاجهاري ٿيڻ جو آتساهه جاڳائيندا رهن ٿا - سو ڏسو انهيءَ ڪري آهي، جو اسان جي فطرت جي ڪن ايتري نه پراڻي آهي ۽ اها ايتري ته ساڳي پٽ تي ۽ ساڳئي ساڳي نمونې ڦرندي ۽ چڪر ڪاٽيندي رهي آهي، جو اسين ان کي هاڻي ڪئي ٻهاري يا بند ڪري نٿا سگهون.

اسان جون فطرتون جديد يا نيون نه آهن. آهي نيون ۽ جديد بڻجي نه سگهيون آهن، ان جو هڪڙو سبب هيءُ آهي ته اسان کي ڪڏهن اهو احساس ٿي ڪونه ٿو ٿئي ته اسين ڪي ايتري قدر پراڻا يا مدي خارج ٿي ويل آهيون. اسان جي فطرت جون ڪيتريون جبلتون اهڙي دنياوي ماحول سان مطابقت ۾ هيون، جيڪو ماحول ختم ٿي چڪو آهي. اهي لاڙا اسان جي فطرت جا ”وحشي حيوان“ آهن ۽ اسان تي غلبي حاصل ڪرڻ لاءِ سدائين اسان جي بهتر لاڙن سان ٽڪر ۾ رهن ٿا. اهي اسان جي بهتر لاڙن کان وڌيڪ پراڻا ۽ وڌيڪ بنيادي ۽، اڪثر حالتن ۾، وڌيڪ طاقتور لاڙا آهن، ۽ اهي اسان کي اهڙين شين جي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪن ٿا، جن تي اسان جو بهتر وجود آماده نٿو ٿئي ۽ انهيءَ ڪشمڪش ۾

اسان لاءِ هيءَ وڏي فائدي جي ڳالهه آهي ته اسين جن قوتن سان ٽڪر ۾ آهيون، تن جي اصل، نموني ۽ بد ڪرداري صفتن کان باخبر ٿيون.

٥ - خود غرضيءَ جي جبلت

ٻين بدران پنهنجو خيال، يا رڳو پنهنجو خيال - خود غرضي ان کي چئبو آهي؛ يعني اُن دنيا جو ٻين خيال، جنهن کا ماڻهوءَ جي پنهنجي چمڙيءَ جي حدن تائين محدود آهي. انسانن جي هيءَ عام فطرت آهي ته هو "سونهري قاعدي" کي نظرانداز ڪندي، ٻين کان وڌيڪ پنهنجي خاطرتواضع ڪندا آهن. "سونهري قاعدي" جي تقاضا هيءَ هوندي آهي ته ٻين ۾ به اوتري دلچسپي وٺي، جيتري پاڻ ۾ وٺو ٿا، ۽ انهن جي ڀلائيءَ ۽ خوشحاليءَ جو به اوتري ئي انساهم سان خيال رکو، جيتري سان پنهنجي ڀلائيءَ ۽ خوشحاليءَ جو رکو ٿا. پر اسان جي فطرت جي ڪل جي ساخت ان قسم جي روش لاءِ موزون نه ٿي لڳي.

جيترڻيڪ خودغرضيءَ ۾ رڳو پنهنجو خيال ئي ڪرڻو پوي ٿو، پر رڳو پنهنجي خيال ڪرڻ سان گڏ گهڻو ڪري ٻين کي نقصان پهچائڻ جو لاڙو به پيدا ٿي پوي ٿو!

خودغرضي هڪ وسيع اصطلاح آهي. اُن ۾ ڪنوڙپڻو، ڏڪار، اڻسهپ، رکائي، بي ترسائي، بي انصافي، تنگدلي ۽ ٻيون اهڙيون وصفون به شامل آهن. خودغرضيءَ کي اڪثر خودپرستي يا "آءٌ پڻو" به چئبو آهي.

خودغرضيءَ (آءٌ پڻي) جو ضد آهي پرآپڪاري، جنهن جي معني آهي ٻين جو خيال. پرآپڪاريءَ جون وصفون هي آهن: ڪهل، همدردي، ٻاجهه، معافي، محبت، قياس، عوام دوستي، ڀائپي، خوش اخلاقي، سخا، صبر، انصاف ۽ ٻيون

اهڙيون وصفون.

آدرشي انسان ۾ ٻين جو خيال به اوترو ئي هوندو آهي جيترو پنهنجو خيال، ۽ پنهنجي لاءِ به اوترو ئي خيال هوندو آهي جيترو ٻين لاءِ. هن جي طبيعت ۾ آتم پڻي ۽ پرڪاويءَ جو توازن هوندو آهي. آدرشي انسان انهيءَ توازن واري "سونهري قاعدي" جو معتقد ۽ پوئلڳ هوندو آهي. هو ٻين جو اوترو ئي لحاظ رکندو آهي، جيترو، جيڪڏهن هو پاڻ انهن منجهان هجي، ته پاڻ هوند پنهنجو رکي.

گهڻي خودغرضي بني نوع انسان جي هڪ وڏي بدنصيبي آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪي به اهنج ۽ ايذاءَ ماڻهن هٿان ماڻهن کي سهڻا پون ٿا، آهي آن جو نتيجو آهن. پر اها رڳي انساني بدنصيبي به نه آهي. تقريباً سڀني جانورن جي فطرتن جي اها حالت آهي. هن ڌرتيءَ تي جتي ڪٿي، دريائن ۽ سمنڊن جي تري ۾ رهندڙن کان وٺي مٿي هوا ۾ اڏامندڙ جيون تائين- اسان کي ساهوارا ملن ٿا، جيڪي اڪيلا پنهنجن غرضن ۽ ضرورتن پوري ڪرڻ جي پٺيان غلطان ۽ سرگردان لڳا پيا آهن، ۽ پاڻ جهڙن ٻين سان ڪنهن جو ڪو خيال ڪونه ٿا ڪن، جيڪي ساڳيءَ ريت پنهنجيءَ پنهنجيءَ غلطانيءَ ۽ سرگردانيءَ ۾ آهڙائي محو ۽ مصروف رهن ٿا. انهيءَ ڪري ئي اها صورت آهي، جنهن کي "ڪائناتي جنگ" چئجي ٿو. انهيءَ ڪري ئي دنيا ۾ هرهنڌ ويڙهاڪ ۽ جنگ‌پسند فطرتون موجود ڏسجن ٿيون. هيءَ ڌرتيءَ جو گولو سڄو خودغرضيءَ ۽ انسان دشمنيءَ سان وڪوڙيو پيو آهي.

پر اسان مٿينءَ سطح جي انسانن اهو ڏٺو آهي ۽ سمجهيو آهي ته زور هروڀرو صحيح نه آهي. اسين اهو سبق سکي رهيا آهيون ته پاڻ ۾ وڌيڪ پنهنجيءَ طاقت ۽ پنهنجن وسيلن کي برباد ڪرڻ بدران اسان کي پنهنجو پاڻ ۾ سهڪار ڪرڻ

گهرجي، ڇوته جيئڻ جو اهو طريقو بهتر طريقو آهي. اسان جو عقيدو آهي ته بجاءِ هن جي، جو هرڪو پنهنجيءَ پر ۾ مُنهن مٿو هڻندو رهي ته جيئن سڀ شيون ڪيس نُي حاصل ٿين، ائين بهتر آهي ته سڀني جي مرضي سان گڏجي هڪڙو عهدنامو ڪيو وڃي، جنهن موجب ٻين سان گڏ هرڪو دنيا جي خوشين ۽ دنيا جي سهولتن ۾ پنهنجو پورو ۽ جائز حصو حاصل ڪري سگهي. ۽ آهو "سونهري قاعدو" - ٻين سان ائين هلو، جيئن پاڻهنجي بدن جي ڪلهن عضوي سان اوهان پاڻ هلڻ چاهيو- امن جي هن عظيم عهدنامي جي وصف بيان ٿو ڪري، جنهن کي اڄ تقريباً سمورا مهذب انسان قبول ڪرڻ جي ويجهو اچي پهتا آهن.

پاڻ لاءِ گهڻو خيال، جيڪو اسين پنهنجي فطرتن ۾ موجود ڏسون ٿا، اهو اسان ۾ اسان جي وحشي ۽ حيواني زندگين جي اونداهن دورن جي زائد باقيات جو هڪ ٻيو نشان آهي. اسين مٿينءَ سطح جا انسان امن ۽ سهڪار جون زندگيون گذارڻ گهرون ٿا، ۽ ان لاءِ پنهنجين ڪوششن ۾ مصروف آهيون- پر ڏسون ٿا ته ائين ڪرڻ اسان لاءِ اڃا ڪافي مشڪل آهي، ۽ وڌ ۾ وڌ ته ان ۾ اڃا اڌ وڳابرو مس ڪامياب ٿي سگهيا آهيون - ڇوته پنهنجن اوائلي ماڻهن - وحشين ۽ جهنگلي جانورن- جي فطرتي ڪل پرزن ۽ انهن جي چال چلت جا اسان ۾ اڃا ڪيترائي زائد اثر ۽ نشان باقي موجود آهن.

٢ - ٻيون زائد جبلتون

هن سلسلي ۾ هڪڙي ڳالهه آهي، جا اسان کي چڱيءَ طرح سمجهڻ گهرجي. ان جي سمجهڻ کان پوءِ ئي اسين معلوم ڪري سگهون ٿا ته آخر ائين ڇو آهي ته اسان ۾ ايتريون

ساريون وحشي جيوت جون بيسود بلڪ نقصانڪار جبلتون باقي رهجي ويون آهن! ٻين لفظن ۾، اسان کي هي سمجهڻو آهي ته آخر ائين ڇو آهي، جو ايتريون ساريون شيون آهن جيڪي هڪ وحشيءَ لاءِ ته بلڪل فطري ۽ عين مناسب هيون، پر آهي ساڳيون ئي شيون اسان مٿينءَ سطح جي ماڻهن لاءِ نامناسب ۽ غلط ٿيون ثابت ٿين!

وحشي هڪ قبيلي جي فرد طور زندگي گذاري ٿو. هن جي قبيلي ۾ عام طرح ڪي ٻه چار سو ماڻهو مس ٿين ٿا. هن جي دنيا اُهائي دنيا آهي، جنهن ۾ هو رهي ٿو ۽ هلي چلي ٿو. اُهائي هن جي دنيا آهي، جنهن کي هو ڏسي ٿو، ٻڌي ٿو، چکي ٿو ۽ محسوس ڪري ٿو. فقط اُهائي دنيا آهي، جنهن کي هو ڄاڻي ٿو ۽ سڃاڻي ٿو. جتي هن جي نگاهه ڪَٽجي ٿي، يعني سندس چوڌاري سندس اکين اڳيان، جتي ڪِمس ڌرتي ۽ آسمان پاڻ ۾ گڏجندي ڏسجن ٿا، اهائي هن لاءِ سڄيءَ ڪائنات جي حد آهي. سندس پنهنجي قبيلي، کان علاوه جيڪي به ماڻهو آهن، آهي هن جي دنيا کان ٻاهر آهن، آهي هن جا نه آهن، آهي ڌاريا آهن، اُنهن ڌارين هن جي روش ئي نرالي رهي ٿي. هو هن جو "هڪ وٽ" نه آهن، هو ٻي ٻولي ڳالهائين ٿا، ۽ اُنهن جون رسمون ۽ رواج، اُنهن جا عقيدا ۽ خيال بلڪل ٻيا ۽ بنهه عجيب و غريب ٿين ٿا. ڪهڙيءَ طرح هو هن سان ملي يا گڏجي سگهن ٿا! هو هن جا دشمن آهن – اڻ ڄاتل ۽ شڪي، ٻيڙا ۽ چالاڪ، جيڪي رڳو ويڙهه يا لڙائيءَ ۾ هن جي اکين اڳيان اچن ٿا. هن جو خاص ڌنڌو آهي هنن سان وڙهڻ، هنن کي قُرڻ، لُٽڻ ۽ پنهنجو غلام بنائڻ. هن جي دل ٻي وڏي خوشي ان ۾ آهي ته ڪنهن نه ڪنهن رستي سان هو اُنهن کي ماري ميجائي، ۽ لڙائيءَ ۾ هنن کي شڪست ڏيئي، پنهنجي پيرن هيٺان ڪري.

وحشيءَ جي خاص پنهنجي گروهه يا قبيلي ۾ جيڪي نه آهن، انهن ڏانهن هن جي روش سواءِ دشمنيءَ ۽ مقابلي جي ٻي ٿي نٿي سگهي. سندس قبيلي کان ٻاهر جيڪو به آهي سو هن جو جائز شڪار آهي. هو بلڪل آزاد آهي ته اُن سان جيئن سندس وس ۾ هجي، تيئن هلي. انهن "پراون" يا "ٻاهرين" ڏانهن سندس اخلاقي رويو اُن رويي کان بلڪل ابتڙ آهي، جيڪو هو پنهنجي ٽولي جي ماڻهن ڏانهن رکي ٿو.

وحشيءَ جي نظر ۾ چوري ڏوهه نه آهي، بشرطيڪ اها سندس ننڍڙي گروهه کان ٻاهر ڪنهن جي ڪئي وڃي. اُن حالت ۾ اها ته ٻاڻ ڏاڍ مڙسيءَ جي نشاني آهي. ساڳي ڳالهه ڪوڙ، دولاب ۽ ٺڳيءَ جي سلسلي ۾ — ويندي خون تائين به — هن سان لاڳو آهي.

مٿينءَ سطح جا ماڻهو، اُن جي ابتڙ، وڏا راڄ، مهاڄڻ، ملڪ ۽ رياستون ٺاهيو، انهن ۾ رهن ٿا، جن ۾ لکين، ڪروڙين ماڻهو گڏجي رهن ٿا. انهن رياستن ۽ ملڪن جون ايراضيون ڪن حالتن ۾ ايتريون وڏيون ۽ وسيع ٿين ٿيون جيڏا ننڍا کنڊ. اُن کان پوءِ آهي ملڪ سياسي عهدنامن، تجارت ۽ ٻين ڪيترين انساني همدرديءَ ۽ سٻنڌ جي لاڳاپن ۾ ايترا ته هڪٻئي سان ڳنڍيل رهن ٿا، جو انهن جي ڄڻ هڪ وسيع عالمي برادري ٺهيل آهي.

وحشي انسان فقط هڪڙي قبيلي جو ڀاتي آهي. هن جا "ڀائر" ڪي ٿورا سئو ماڻهو مس ٿيندا، ڌرتيءَ جا ٻيا سڀ رهواسي هن جي نظر ۾ ڌاريان ۽ "دشمن" آهن. اُن جي ابتڙ، اسين مهذب دنيا جا شهري آهيون. اسان جو سچ پچ ته، وحشيءَ جي معنيٰ وارو ڪوبه دشمن ڪونهي. ڪوبه ماڻهو اسان جو جائز "شڪار" ٿي نٿو سگهي؛ پر تنهن هوندي به اسان جي فطرتن ۾ ڪوڙ هڻڻ، چوري ڪرڻ، ٺڳڻ ۽ دولاب ڪرڻ جون

جبلتون اچا پيون جيئن، ۽ ٺام طرح ٻين ماڻهن لاءِ اسين انهن نه سمجهندا رهون ٿا ته هو اسان جا ”شڪار“ آهن ۽ هنن مان انهن هلڻ گهرجيسون جڻ هو اسان جا ”دشمن“ آهن!

بهرحال، دنيا جي هيءَ مجموعي تبديل، جنهن ۾ اسان جهڙا ٻيا انسان اسان جي ”جاني دشمن“ مان بدلجي اسان جهڙا اسان جا ”ياڻر“ بنجي ويا آهن، هڪ عظيم ترين معجزي کان گهٽ نه آهي. اسان جو فرض آهي ته ان معجزي تي غور ڪريون ۽ ان کي پوريءَ طرح سمجهون. انساني زندگيءَ جي هن معجزي کي سمجهڻ کان پوءِ ئي اسان جي فطرتن ۾ جيڪي اڄ اسان کي جانورن جهڙيون مختلف خصلتون اچان ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، انهن کي اسين سمجهي سگهنداسين.

وحشي لوڪن جا ٻه سڪيم گڻ آهن. هڪڙي ڏاڍائي يا پهلواني ۽ ٻي وفاداري. وفاداري طبع جو اهو لاڙو آهي، جنهن ۾ ماڻهو ڪنهن شخص يا ڪنهن ٽولي يا گروهه مان ڏک ٽوڙي سک ۾ پلجي ٿئي ٿو. جيستائين ماڻهو ننڍن ننڍن مخالف گروهن (قبيلن) ۾ ورهايل هئا، جيڪي سدائين ٻيا پاڻ ۾ وڙهندا هئا، تيستائين اهو وفاداريءَ جو گڻ ڏاڍو سٺو ۽ سازاهه جوڳو گڻ ليکيو هو. پر قبيلن جي ٽٽي وڃڻ ۽ ماڻهن جي وڏن انبوهن سان، جن کي قومون چئجي ٿو، گڏجي وڃڻ کان پوءِ، ۽ بين الاقوامي اچ وڃ ۽ سير سفر، تجارت ۽ عهدنامن ذريعي قومن جي ويجهڪ باهمي سبنڌ ۽ هڪٻئي جي قريب اچڻ کان پوءِ، ’وفاداريءَ‘ جي هن گڻ جي اظهار يا ڪارج جا موقعا گهٽا گهٽ ٿي ويا آهن — ڪم از ڪم ان جي مڪاني ڪارج يا اظهار جا موقعا ته بنهه ختم ٿي ويل سمجهي سگهجن ٿا.

پر پراڻي قسم جي هن وحشيانه (جهنگلي) وفاداريءَ جو اظهار اسان وٽ ڪيترين حالتن ۾ اچا به ٿئي ٿو — خاص طرح ان حالت ۾ جڏهن اسان جو ڪو عزيز قريب ڪنهن غلط

ڳالھہ جو پاسو وٺي بيھي ٿو يا ڪو غلط ڪم ڪري ٿو، تہ اسين بہ، گھٽين حالتن ۾، ھن جو پاسو وٺي بيھون ٿا. ھن قسم جي وفاداري چورن، ڌاڙيلن، خونين ۽ ٻين قاعدي قانون جي ڀڃڪڙي ڪندڙ گروھن يا ٽولن ۾ وڌيڪ زوردار صورت ۾ موجود ٿيندي آھي. ھو گڏجي ڏوھہ ڪندا، ۽ چوندا تہ "سر لڳي!" مجال آھي، جو ھڪبئي تي چوليتئين! اھڙيءَ "وفاداريءَ" ذريعي ھو پنھنجي سڄي ٽولي جو بچاءُ ڪن ٿا. جيڪڏھن ٽولي جي ڪنھن ميمبر، ڪنھن بہ ڪنھن حالت ۾، ڪا چُغلي ڪئي، تہ سڄو ٽولو، پنھنجي خيال کان، اُن کي ذليل ۽ ٻيڙو سمجھندو ۽ بدمعاش ۽ ڪميڻو سڏيندو. حالانڪ سماج جي اعليٰ قدرن جي خيال کان اھو نسبتاً ھڪ چڱو ماڻھو سڏبو – ڇاڪاڻ تہ، گھٽ ۾ گھٽ اُن ڳالھہ ۾، ھو اھو ڪجھہ ڪري ٿو، جو ڪيس ڪرڻ کپي.

ھي جو معصوم ٻار ۽ ڇوڪرا ھڪبئي جي ليڪ ڪندا آھن ۽ منجھانئن ڪو ڏوھہ ڪندو آھي تہ اُن تي شاھدي ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيندا آھن، اھا بہ اُنھيءَ ساڳئي قسم جي "وفاداري" آھي، جيڪا قانون جي ڀڃڪڙي ڪرڻ وارن مجرمن ۽ ڏوھين وٽ مڙسيءَ جو انگ ۽ ھڪ قابل تعريف خاصيت ليکي ويندي آھي. ظاھر آھي تہ جيڪو بہ ماڻھو ڪنھن ڏوھہ يا قانوني ڀڃڪڙيءَ جي ڄاڻ رکندي بہ ان جي خبر قصداً نٿو ڏئي يا ان جي ڏيڻ ۾ غفلت ٿو ڪري، تہ ھو گويا ان ڏوھہ يا قانوني ڀڃڪڙيءَ جي ڪم ۾ آساني پيدا ٿو ڪري، ۽ اُن حد تائين ھو اُن لاءِ پاڻ ذميدار ٿو بڻجي. ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون، جيڪي پاڻ مان ڪنھن ھڪ جي حرڪت يا سستيءَ تي ڍَڪ رکن ٿا ۽ اُن جو بچاءُ ڪن ٿا، اھي بہ اُن سستيءَ ۽ حرڪت ۾ اوترائي حصيدار آھن. ھو ائين انھيءَ ڪري ڪن ٿا، جو سندن ذھن ۾ وفاداريءَ جو ھڪڙو غلط

خيال وينل آهي. هو آن وسيلي بدنظميءَ ۽ بي ضابطگيءَ کي هٿي ڏين ٿا. دوستيءَ جي فرض جي اها معنيٰ ڪانهي ته دوست کي ڏوهه ڪري، ته آن ۾ هُن جو بچاءُ ڪجي! اهڙين حالتن ۾ هر ڪو ڪنهن نه ڪنهن مجرم يا ڏوهيءَ جي ڏوهه جي جاچ رکندي به هن سان "وفاداري" نباهيندو ته سماج ۾ ڪو به ڏوهي ڪڏهن به جهلجي ڪونه سگهندو ۽ سماج ۾ ڏوهن جو هرگز خاتمو آڻي ڪونه سگهبو.

٧ - ڪي ٻيون جبلتون

انساني فطرت جيئن هيٺئر آهي، اها وڏي اڻين ٿي آهي. ڪيتريون ڳالهيون ان جون آهن، جي آهستي آهستي، ڳڻ ٿيڻ ٿي، اها فطرت اڻين نهي آهي. آنهن ڳالهين مان ڪي تمام پراڻيون ۽ بنيادي آهن، ۽ ٻيون نسبتاً تازيون ۽ ويجهڙي دور جون پيدا ٿيل آهن.

ڪيترن وحشي قبيلن جي ٻولين ۾ ڪهڪاءَ، نياءَ، مَت، مالهپي، نماڻائيءَ، لَڄ، وچٽرائيءَ، پرآپڪاريءَ، يا پڇتاءَ جا لفظ ڪونه ٿا ملن، جا ڳالهه ڏيکاري ٿي ته وٽن اُنهن ڳڻن جا خيال بلڪل ڪين آهن يا جي آهن ته ٿورا، گهٽ ۾ گهٽ، ايترا چٽا نه آهن. ٻهريان ماڻهو ته ڪ ئي ڪ آنهن غيرانساني جانورن جهڙا هوندا، جن مان هو وڏيا هوندا؛ هنن جي هلت چلت آهڙي ئي جانورن جهڙي اڻڌا ڏنڌ، ۽ بيسمجهيءَ واري هوندي، ۽ سندن عمل ۾ ڪا به اهڙي ڳالهه موجود ڪانه هوندي، مثلاً اڳ ڳڻتي، پٺي تي ٻروسو وغيره، جن کي انسانن جي عمل جي خصوصيت سڏيون ٿا.

حياءُ يا لڄ هڪ اهڙي جبلت آهي، جنهن جي اثر هيٺ اسين پنهنجي جسم جا ڪي حصا ڍڪيون ٿا - سڀنيءَ سطح جي ماڻهن ۾ ته سواءِ هٿن ۽ منهن جي گهڻو ڪري

ٻٽ جا ٻيا سڀ حصا ڏيکجن ٿا. غيرانساني جانورن ۾، ڪي نئين ڪا اهڙي جبلت ڪانهي. اسان جي 'معصوم' ٻارڙن ۾ به اها جبلت ڪانهي. آفريڪا جي اندرين پاسن ۾ اڄ به لکين اوائلي قسم جا ماڻهو رهن ٿا، جيڪي ڪوبه ڪپڙو ڪونه پهرين، ۽ انهيءَ ڪري منجهن اسان وانگر ڪي به لڄ يا حياءَ جا احساس ڪينهن.

لڄ گهٽي قدر ماڻهوءَ جي عادت جي ڳالهه آهي. ڪن هنڌن تي، زالون پنهنجا منهن به ڍڪين ٿيون. لڄ حيواني اوسر جي انساني دور ۾ پيدا ٿي آهي، ۽ ان جي پيدا ٿيڻ جو سبب جنسياتي نزاڪت ۽ حجاب جون ڳالهيون آهن، جيڪي ماڻهن هڪٻئي کان يا هڪٻئي جي سلسلي ۾ محسوس ڪرڻ شروع ڪيون.

رومانوي عشق ۽ محبت جون ڳالهيون ۽ دلين جي ڏي وٺ جا نازڪ، لطيف ۽ ڏکيا سلسلا — انهن مان وحشي ماڻهو ڪجهه نه ڄاڻن. اوائلي ماڻهن جي عشق جا معاملا ٻين جانورن جي جنسياتي معاملن جهڙائي مڙئي ٻاڏا ۽ سادا سولا ٿين ٿا، انهن ۾ اهو دل جو موهه، اها حسناڪي ۽ اها تپش ۽ جولاني ڪانه ٿئي، جيڪا مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي سڪ ۽ پيار ۾ ٿئي ٿي.

صفائي يا آجرائي هڪ ٻي جبلت آهي، جا وحشي جيوت جي دور کان پوءِ جي پيدا ٿيل آهي. اوائلي لوڪن وٽ مٽيءَ يا ستر کان ڪو عار ڪونه ٿئي. قدرتي طور هو گدلا هوندا آهن. مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ آجرائيءَ جي جبلت جو اثر رڳو سندن پنهنجي بت تائين محدود نه ٿو رهي، پر ان جو اثر سندن گهرن، گهٽين، وستن، ميدانن ۽ ڪاروبار جي جاين وغيره تي به نمايان طور ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

احسان مڃڻ يا ڌوراڳتي ڏيڻ جي جبلت ته هڪ

اهڙي جبلت آهي، جيڪا مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ بہ ڪمزور ٿي ٿي، ۽ وحشي لوڪن وٽ تہ تقريباً اڻلڀ آهي. ايسڪيمو لوڪن لاءِ چيل آهي تہ ”هو جيڪا ڪا شيءِ ڪنهن کي ڏيندا تہ موٽ ۾ آهڙيءَ ئي ڪنهن شيءِ جي هن کان ضرور اميد رکندا آهن، ۽ چاڪاڻ تہ هو وڏو اهڙيءَ ”ڏيڻ وٺڻ“ جي هاڪ کي ئي ڄاڻن ٿا، تنهڪري آن کان سواءِ ٻي ڪا هلت ڪين سمجهہ ۾ ڪانہ اچي، ۽ انهيءَ ڪري سنجهن احسانمنديءَ جي عادت تمام گهٽ ڏسبي آهي.“ سواءِ ڪنهن غرض يا لالچ جي ڏيڻ دل جو عمل آهي — جيئن چوندا آهن تہ ”ڏيڻ ۽ روئڻ آهي هانءَ جي هيٺان“. اهڙي ڏيڻ کي سخا يا پُن چئبو آهي. آهو نيج ڪهڪاءَ ۽ پيار جو اظهار ٿئي ٿو. آن ۾ ڪنهن موٽ جو خيال نہ هوندو آهي. پر اوائلي ماڻهن ۾ ڏيڻ فقط وٺڻ سان گڏ ئي سمجهہ ۾ اچي ٿو، يعني وٺن فقط ڏي-وٺ يا واپار ٿئي ٿو — خالص ڏيڻ يا دل سان ڏيڻ نہ.

زندگيءَ جي اوسر جي قانون (Law of Biogenesis) موجب، جنهن ۾ هرڪنهن ساهواري کي پنهنجي ذاتي اوسر ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن جي اوسر جي مڙني دورن مان گذرڻو پوي ٿو، مٿينءَ سطح جي انساني نسلن جي ٻارن ۾ (وحشي لوڪن وانگر) احسانمنديءَ يا ٿورائتي ٿيڻ جو احساس تمام گهٽ هوندو آهي. ٻار سان اوهان ڪيتريون بہ ڀلايون ڪندا يا آن لاءِ اوهان ڪيتريون بہ قربانيون ڪندا، پر هو آن سڀ لاءِ اوهان جو ذرو بہ احسانمند يا ٿورائتو پاڻ کي محسوس نہ ڪندو. ڪافي وقت کان پوءِ ٻار ڪنهن مهربانيءَ تي ”مهرباني“ چوڻ سکندو آهي — ۽ اها خوش اخلاقيءَ جي ڳالهہ هن کي پهريائين ماءُ ئي سيکاريندي آهي. آن کان گهڻو پوءِ بہ، ”مهرباني!“ ”مهرباني!“ چوڻ سان هن جي دل ۾ احسانمنديءَ جو سچو

ٻيو جذبو موجود نه ڏسبو آهي، جيڪو اُن لفظ جي موقعي سارو اچارڻ سان شامل هئڻ گورجي. ڪافي وڏيءَ عمر جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ٻين کان ڪيترين ئي مهربانيون پيا گهرندا ۽ وٺندا آهن، پر ٿورن هفتن يا مهينن ۾ اهي سڀ ڳالهيون ڪانئن وسري وينديون آهن. خود وڏن ۾ به اها عام عادت ڏٺي ويئي آهي ته وڏا وڏا مٿن ٿيل احسان به سندن دل تي نقش ٿي نه سگهندا آهن، ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ ڪانئن وسري ويندا آهن. گهڻي قدر هر قسم جي ذهن ۾ اڄ به واپاري جذبي جي ملاوٽ موجود هوندي آهي. بي غرض ذهن اڄ به نه فقط گهڻو عام ڪونهي، پر اُن جي ڌيمي جهلڪ ڪٿي ڪٿي ۽ ڪڏهن ڪڏهن مس ٿي ڏسڻ ۾ اچي.

همدرديءَ يا ڪهڪاءَ جا ڪي نمونا تمام گهڻا پراڻا آهن. ماءُ جي دل ۾ پيار لاءِ ڪهڪاءُ جيوت جي انساني دور کان به اڳ جو آهي. اها جبلت اسين پکين ۾، رڇن ۾، ٻولڙن ۾، ڪتن ۾، سيسرن ۾، ڪڪڙن ۾ ۽ ٻين جيوت جي ڪيترن غيرانساني مظهرن ۾ ڪافي آسريل صورت ۾ ڏسي سگهون ٿا.

بالغ عمر جانورن جي دلين ۾ هڪٻئي لاءِ ڪهڪاءَ جو آڏسو پڻ ڪافي پراڻو آهي. اوهان هڪ ڪتي کي ٻئي بيمار ڪتي کي چٽيندي ڏٺو هوندو. هڪ ڪتي جي ڳالهه ٿا ڪن ته اُن جي سامهون ٻئي ڪتي کي لت لڳندي هئي ته هو ڪُرڪندو هو، ۽ جڏهن پنهنجي مالڪ سان گڏ گهوڙي گاڏيءَ ۾ چڙهي سير تي ويندو هو، ۽ منڊس مالڪ گهوڙي کي چهبڪ هڻندو هو ته هو اُن تي به ڏڪوئبو هو. ٻولڙا به گهڻي قدر هڪٻئي جا ڏک ڀائي هوندا آهن — خاص طرح منجهن ڪو بيمار ٿيندو آهي ته ٻين ٻولڙن کي اُن جو ايڏو ته ڪهڪاءُ ٿيندو آهي ۽ هو اُن جا ايترا ته هڏوڪي ڏسڻ

۾ ايندا آهن، جو سمجهيو ته هو ٻوڙا نه پر سچا پچا ماڻهو آهن!

وحشين کي به هڪڙي جو کهڪاءُ ٿيندو آهي، پر عام طرح انهن ۾ اهو احساس جهڪو ۽ ڪمزور هوندو آهي. ان جي ثابتي اها آهي ته منجهن اها ڳالهه عام آهي ته ڏڪار جي وقتن ۾ هو پنهنجن پوڙهن کي ماري ڇڏيندا آهن. ان باري ۾ جڏهن هڪڙي وحشيءَ کان سوال ڪيو ويو، ته ڏاڍيءَ لاپرواهيءَ سان جواب ڏنائين ته ”پوڙهيون زالون ڪهڙي ڪم جون! ڪتا وري به لڏڙن کي ماريندا!“ قديم رومن لوڪ ڇا ڪندا هئا، جو پنهنجن ڪم کان ويهي ويل پوڙهن غلامن کي وٺي وڃي ٽيبر درياءَ جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ تي ڇڏي ايندا هئا ته پيل آتي آهي ٿڌ ۽ بک ۾ مري وڃن!

هيٺينءَ سطح جي ماڻهن ۾ کهڪاءَ جي جبلت سندن گهٽين پرائين جبلتن، مثلاً شڪار ڪرڻ ۽ وڙهڻ جي جبلتن، کان گهٽي قدر جهڪي ۽ ڪمزور ٿئي ٿي. اهي جبلتون جڏهن جاڳن ۽ تحرڪ ۾ اچن ٿيون، تڏهن کهڪاءَ جي جبلت کي بلڪل لتّي ۽ ڪتّي ڇڏين ٿيون. اسان جي اندر ۾ جيڪو ”وحشي“ وينو آهي، شل نه اهو ڪڏهن جاڳي ۽ ”ڏندين ماس لڳيس“- پوءِ اسان جا سڀ انساني کهڪاءَ سمهيو پون، ۽ هڪ ڀيرو وري اسين آهي ئي اصلوڪيءَ حالت وارا جانور بڻجي ويندا آهيون. انساني فطرت جون نسبتاً نيون حاصل ڪيل جبلتون اهڙين آهن، جيئن ٻاڙي جي وچ ۾ نازڪ ۽ نفيس ٻوٽا- آهي وڌين، پراڻيءَ عمر ۽ زياده زور وارين جبلتن جي پاڙن ۾ ٻيٺيون آهن، ۽ وچ ۾ اچيو، اڪثر گهٽجيو نستيون ۽ بي اثر ٿي وڃن ٿيون.

هيٺينءَ سطح جي ماڻهن جي همدرديءَ ۽ کهڪاءَ جو زور سندن دلين ۾ ٻين جي ڏکن ۽ تڪليفن کي ڏسندي يا ٻڌندي جيڪو خيال ۽ احساس پيدا ٿيندو آهي، ان مان معلوم

ڏيندو آهي. ملڪ جي هڪڙي پاسي ۾ يا ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ڪٿي ڪا آفت اچي پوندي آهي ته ملڪ جي ٻين پاسن توڙي دنيا جي ٻين ڪيترن ”ڌارين“ ملڪن ۾ ڏک ۽ صدمي جي لهر ڊوڙي ويندي آهي. ماڻهو پنهنجون خدمتون ۽ پنهنجا پيسا متاثر ۽ ڏکويل انسانن لاءِ ائين ڪڍي ڏيندا آهن، جيئن ڪو پنهنجي سڳي ڀاءُ لاءِ ڪندو آهي.

يتيمن، پوڙهن، انڌن، ٻوڙن ۽ پنگلن جي مدد ۽ سنڀال لاءِ مهذب دنيا ۾ جتي ڪٿي جيڪي سماجي ادارا ۽ جماعتون اڄ هلي رهيون آهن ۽ ڪم ڪري رهيون آهن، آهي پڻ انسانن جي همدرديءَ ۽ ڪهڪاءَ جي اظهار جا پڌرا مثال آهن.

جڏهن اسين پنهنجي هلندڙ معاشري يعني موجوده صنعتي سرشتي کي اهڙيءَ طرح نئين سر ڏاهينداسين، جو سڀني کي جيئڻ ۽ جيوت مان مزي وٺڻ جا لڳ ڀڳ هڪجهڙا موقعا ملي سگهن، تڏهن اسين انساني ڪهڪاءَ ۽ همدرديءَ جو هڪڙو ٻيو عظيم، وقتائتو ۽ اڄوڪين حالتن سان پورو ٺهڪي ايندڙ مثال پيش ڪري سگهنداسين. اسين پنهنجي گهرج وارين شين جي ڄاڻ يا پيدا ڪرڻ ۾ هڪٻئي سان سهڪار ڪريون ٿا — يعني آن ۾ اسان مان هڪڙا هڪڙو ڪم ڪن ٿا ۽ ٻيا ڪو ٻيو، ۽ ائين اهي پنهنجي گهرج جون شيون گڏجي ڄاهيون ٿا؛ پر انهن شين جي ورهاست اسان وٽ اڃا آهائي اڳين بي ڍنگي ۽ پراڻي نموني جي آهي. اها صورت چڻ ائين آهي، جو سڀ گڏجي ڪم ڪريون ۽ پنهنجي گهرج جون شيون ڄاهي ڍڳ ڪري رکون، ۽ پوءِ اچي پاڻ ۾ ڳنڍيجون ۽ وڙهون ته ان ڍڳ مان ڪير ڪهڙي شيءِ کڻي! پوءِ جيڪي ڏاڍا ۽ خود غرض آهن، آهي پنهنجي گهرج کان وڌيڪ شيون کڻيو وڃن، ۽ هيڻا ۽ نماڻا ٻيا نه ڦٻئي جهڙا بلڪ هٿين خالي رهجيو وڃن. هن صورتحال ۾ نه انساني همدرديءَ ۽ ڪهڪاءَ

جي ۽ نه ڪنهن سمجهه ۽ هوشمنديءَ جي نسي ڪا ڳالهه آهي.

ضمير يا ووِيڪ ڪي ڪن حالتن ۾ ”اخلاقي شناس“ به چئبو آهي. ووِيڪ اسان جي اندر جو آدمو آهي، جيڪو نيڪيءَ ۽ بديءَ جي سڃاڻپ ڪري ٿو. وحشي لوڪن جو وويڪ تمام هيٺو ٿئي ٿو، آنهن مان گهڻن کي نيڪيءَ ۽ بديءَ جي ايتري تميز نه ڪانه ٿئي. ٻرڙن جي چوڻ موجب، ”اوڀر آفريڪا ۾ وويڪ جهڙي ڪا شيءِ موجود ڪانهي. پڇتاءَ جي معنيٰ آتي رکي هيءَ آهي ته ’افسوس جو هين يا هُن ڪرڻ جو وجهه هٿان ڇڏائجي ويو‘ ڦُر ۽ خون ڪرڻ سان ماڻهو جامڙد ۽ سورما ليکجن ٿا، ۽ جيترا آهي ڪم وڏيڪ سخت ۽ خوفائتا، اوترا آنهن جي ڪرڻ وارا وڌيڪ جامڙد ۽ سورما!“

ڊارون وويڪ کي ”انسان جي سڀورين جبلتن مان سڀ کان وڌيڪ شريف ۽ شانائتي جبلت“ سڏيو آهي. اها هڪڙي نئي جبلت آهي، جا ٻين سڀني جبلتن کان وڌيڪ ماڻهوءَ کي ٻين حيوانن کان جدا ڪري بيهاري ٿي. ماڻهو ويڪ کي ايترو ته وڌائي سگهي ٿو ۽ پختو ڪري سگهي ٿو، جو آن وسيلي هو پنهنجي پاڻ تي (يعني پنهنجي نفس تي) پورو قبضو حاصل ڪري سگهي ٿو — ايتري قدر، جو هن جون هر قسم جون سڌون ۽ سڀ هن جا هوس سندس حڪم ۽ ارادي جا پورا پورا تابع ٿي پون. آن صورت ۾، سواءِ ڪن خاص حالتن جي، بکيو ماڻهو، بک ۾ پاهم ڏيندي ٻي، کاڌي جي ڇورائڻ جو خيال نه ڪندو، ۽ نه ڏکويل ماڻهو، طاقت رکندي ٻه، بدلي وٺڻ جو ڪڏهن سوچيندو. آدرشي انسان جون ٻيون سڀ جبلتون آن جي هڪ وويڪ جي شاهي جبلت جون زبردست ۽ غلام آهن — ”جڏهن فرض پڪاري ٿو، تڏهن ٻيون لالچون ماٺ

ڏيو وڃن.“

وحشي ماڻهن ۾، انفرادي توڙي پنهنجي قبيلي يا نسل جي خيال کان، اڳتي وڌڻ يا ترقي ڪرڻ جي خواهش ڪانه هوندي آهي. اڪثر وحشي قبيلا اڄ به اُن ئي حالت ۾ پيا گذارين، جنهن ۾ ڪيتريون صديون اڳ اُنهن کي ڏٺو ويو هو. عام طرح اسان جي سوچ هيءَ آهي ته ترقي ڪرڻ يا اڳتي وڌڻ بني نوع انسان جي فطري حالت يا تقاضا آهي، پر حقيقت ۾ ائين نه آهي. اوائلي ماڻهن جي ذهن ۾ ترقي ڪرڻ يا اڳتي وڌڻ جهڙي ڪا ڳالهه ئي ڪانه هئي. اڄ به اسان انسانن ۾ ڪيترائي اهڙا راڄ، قبيلا ۽ قومون آهن، جن ۾ پاڻ کي سڌارڻ جي، پنهنجين ريتين رسمن ۽ سماجي نظام کي بدلائي بهتر بڻائڻ جي ڪا خواهش ئي موجود ڪانه ٿي ڏسجي. خود سڌريل ماڻهن ۾ به سڌاري جي ڳالهه ڪرڻ واري کي شڪ جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو - ڪٿو ڪري هر سڌارڪ تي اها تهمت هنئي ويندي آهي ته هو ”انڪاري“ آهي ۽ ”صلح ۾ وڳوڙ“ ٿو پيدا ڪري. انساني فطرت جو هڪ بنيادي لاڙو آهي هڪ هنڌ پير کوڙي ويهڻ، نه ته به اُتي جو اُتي ڦرندو رهڻ. خاص طرح وحشي شخص جي طبيعت جو هيءُ بنهه زورائتو لاڙو آهي. هو، جي جهوپڙي ٺاهيندو ته بلڪل اهڙي ئي نموني ۽ شڪل جي ٺاهيندو، جيئن سندس اوائلي ابا ڏاڏا ٺاهيندا هئا - ۽ اُن ڳالهه تي هو وڏو فخر ڪندو آهي؛ هو سدائين سن ۾ آهي خيال ويچاريندو رهندو آهي، جيڪي هزارين سال اڳ سندس ابن ڏاڏن ويچاريا هئا - ۽ اُن پنهنجي ’ثابت قدميءَ‘ تي هو بيحد خوش ٿيندو آهي.

سر سئميول بيڪر، ”نيل نديءَ جي منهن تي رهندڙ قبيلا“ جي عنوان سان لکيل پنهنجي هڪ مضمون ۾ ٻڌايو آهي ته ”وچ آفريڪا جي قبيلن ۾ هر قبيلي جي جهوپڙي پنهنجي

قسم جي ٿئي ٿي ۽ اُن جي ٺاهڻ جو طريقو به هر قبيلي جو پنهنجو هوندو آهي — بلڪل ائين جيئن پکين جي هر جنس جي آکيري جو نمونو پنهنجو پنهنجو ٿئي. ساڳي حالت انهن جي پوشاڪ، ٻوليءَ، رسم رواج ۽ مذهب جي آهي.“ آمريڪا جي ڳاڙهن هندستانين کي چئبو آهي ته ڪٿي پنهنجي رسم رواج ۽ رهڻيءَ ڪهڻيءَ کي ڦيرائڻ گهرجي، ته ٻڌندي، ويندا ڪاندا — چي، ”انهيءَ کان وڌ به ڪا چريائي!“ آفريڪا جي اڻ سڌريل قبيلن مان ڪنهن به قبيلي جي ماڻهن سان ڳالهائڻ ۽ کين چئبو ته ’هيءَ يا هوءَ ڳالهه ڇڏي، اُن کان بهتر ڪا ڳالهه اختيار ڪريو‘ — ته وراڻين هڪڙو ئي جواب ملندو: ’جا اسان جي ابن ڏاڏن جي پتر، سا اسان جي پتر! هُن کي وڻي سا اسان کي وڻي‘! ليونگسٽن، جنهن گهڻو هنن قبيلن ۾ گذاريو هو، سو ٻڌائي ٿو ته ”مون ڪيترائي ڀيرا هنن کي اچا ڪُرڪ جا چمچا ڏنا، ته انهن سان کائين، پر سڌن هٿ سان کائڻ جي عادت ايتري ته مضبوط هئي، جو باوجود ان جي ته هو چمچا وٺي ڏاڍا خوش ٿيندا هئا، پر جڏهن کائڻ ويهندا هئا، تڏهن پهو کاڌو ته ٺهيو، پر رڳو ڪُور به چمچي سان پري، کابي هٿ جي ترڪيءَ تي نائي، آتان ائين ڍڪ ڍڪ ڪري پيئندا هئا.“ ٻيو هڪڙو سياح، ٽيلر صاحب جي نالي، ٻڌائي ٿو ته بورنيو ٻيٽ جا قديم رهواسي، ڊياڪ قبيلي جا ماڻهو، پنهنجي هلت چلت ۽ رسم رواج جا ايترا ته پابند هئا، جو هنن گڏجي اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته منجهانئن ڪوبه جيڪڏهن وڙهڻ ويڙهه جو پنهنجي ابي ڏاڏي وارو طريقو ڇڏي يا بدلائي يورپي ماڻهن جي طريقي سان وڙهڻ ويندو، ته اُن تي سڄي قبيلي طرفان ڏنڊ وڌو ويندو. حقيقت هيءَ آهي ته وقت جي رفتار سان فقط ڪي ٿورا قبيلا، نسل يا قومون اڳتي وڌن ٿيون ۽ ائين اڳتي وڌڻ کي هڪ ضروري ۽ جائز انساني عمل شمار ڪن

ٽيون ـ ۽ آنهن خاص ڦيهان، نسلن ۽ قومن مان ٻه ورکو ڪي ٿورا شخص هوندا آهن، جهڪي ٻين کي ٻوٽي هڪ هنڌ ٻيڻل يا آٽي جو آٽي ڏرندو ڇڏي، ٻاڻ زماني جي وهڪري سان گڏ ڏرندا ۽ اڳتي هلندا رهندا آهن.

انسان جي فطرت ۾، ويجهي قديم زماني ۾، اهڙي ڪا ٻي جبلت ايتري وڏيڪ ڪانه آيري ۽ وڏي سگهي آهي، جهڙي انسانيت يا ماڻهپي جي جبلت. انسانيت جي معني آهي اخوت يا ڀائپي، يعني ماڻهن جو ٻاڻ ۾ هڪ ٻي ڪٽنب جهڙو سٻنڌ. انسان ڀائر آهن، ۽ کين هڪٻئي لاءِ ڀائپيءَ ۽ همجنسيءَ جو خيال هئڻ گهرجي ـ اصل هڪ هئڻ جو خيال ـ، بلڪل ائين جيئن سڳن ڀائرن ۾ هڪٻئي لاءِ هوندو آهي. اسين سڀئي

ـــ ساهوارن لاءِ ماڻهوءَ جو پيار ـــ

زندگيءَ جي ماڳئي عظيم پيٽ جا ڇاول ٻار آهيون؛ اسان سڀني ۾ سور سک جو ساڳيو احساس موجود آهي، اسان جون ساڳيون ڪمزوريون آهن، اسين سڀئي ساڳيءَ ئي آخري منزل ڏانهن وڌي رهيا آهيون. اسان کي هڪٻئي جو ساٿي ٿي رهڻ گهرجي. هيءَ دنيا ڏاڍي هڪ مشڪل دنيا آهي. اُن ۾ هوندن

ئي گهڻو ڏک ڀريل آهي. اسين هڪٻئي کي ڏکوئڻ ڇڏي ڏينداسين، ته به ڪو گهڻو لوڏو آن جي ڏکن جي پهاڙ ۾ اچڻو ڪونهي ـ آن جا ڏڪار، آن جون ٻوڏون، باهيون، بيماريون، آن جا زلزلا ۽ طوفان، ۽ آن جو موت، اهي سڀ هين دنيا جا ڏک هوندئن به ڪي ٿورا آهن!؟ تنهنڪري اسان کي هڪٻئي تي اعتبار ڪرڻ گهرجي. اسان کي گهرجي ته هڪٻئي کي برداشت ڪريون، صبر ۽ سهپ جو دامن هٿ مان نه ڇڏيون، ۽ هڪٻئي جي اوڻاين ۽ عيبن کي درگذر ڪريون. ڇا، اسان کي اها خبر ڪانهي ته جڏهن ٻيو ڪو اسان سان اهڙي انساني روش اختيار ڪري ٿو، ۽ اسان تي اهي سڀ مهربانيون ڪري ٿو، ته اسين ڪيترا نه خوش ٿيندا آهيون ۽ پاڻ کي ڪيڏو نه ڀاڳوان سمجهندا آهيون!

هين سلسلي ۾ ڊارون جي ڪتاب مان هيٺيون ٽڪرو پڙهڻ ۽ سمجهڻ لائق آهي:ـ

”جيئن جيئن ماڻهو تهذيب جي ميدان ۾ اڳتي وڌي ٿو ۽ ننڍا ننڍا قبيلا گڏجي وڏن وڏن راڄن ۽ قومن جي صورت وٺن ٿا، تيئن تيئن ماڻهوءَ جي معموليءَ کان معمولي سمجهه کيس اهوئي سبق ڏئي ٿي ته هو پنهنجي سڀني ۽ ڪهڪاءَ جا لاڳاپا قوم جي سڀني ـ ويجهن توڙي ڏورانهن جاتل توڙي اڻجاتل فردن سان قائم ڪري ۽ آنهن سان قرب ۽ همدرديءَ جي ڏوريءَ ۾ ڳنڍجي هلي. انساني تهذيب جي هن ڏاڪي تي وڃڻ کان پوءِ، باقي رڳي ڪا هڪ اڌ مصنوعي رڪاوٽ وڃي رهي ٿي، جنهن کي هٽائڻ سان انسان اڳتي وڌي، تهذيب جي آن منزل تي رسي ٿو، جڏهن هو پنهنجي قرب ۽ همدرديءَ جا لاڳاپا ’پنهنجي‘ قوم جي دائري کان وڌائي سڀني قومن جي ماڻهن سان قائم ڪري سگهي ٿو. پر بدقسمتيءَ جي ڳالهه هيءَ آهي، جو تجربي مان اسين ڏسون ٿا

تہ چاڪاڻ تہ اهي ماڻهو اسان ڪان مهانڊي ۽ عادتن جي گهٽي ڪجهہ فرق سبب الڳ آهن، انهيءَ ڪري ڪين ٻاڻ جهڙو انسان ٻاڻ ڪري سمجهڻ ۾ اسان کي اجا گهڻو وقت لڳندو۔

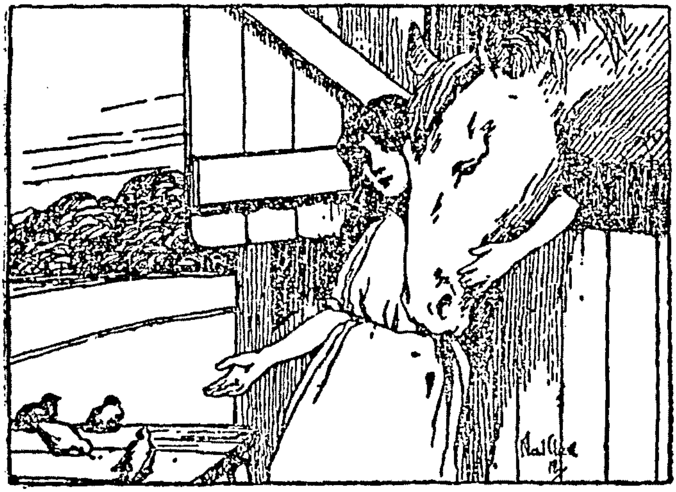

— پسل مانسائيءَ جو جذبو —

”ماڻهن جي دائري ڪان ٻاهر ٻين جو ڪهڪاءُ رکڻ — يعني ٻين ساهوارن سان انسانيت جو ورتاءُ ڪرڻ — انساني فطرت جي اها هڪ نئين ۽ تازي ۾ تازي حاصلات معلوم ٿئي ٿي. وحشي ماڻهن کي سواءِ پنهنجي ڪنهن خاص ڏاريل جانور جي، ٻئي ڪنهن جانور لاءِ اهڙو ڪهڪاءُ نہ ٿيندو آهي. ويجهي پراڻي دور جا رومن لوڪ تہ اهڙي احساس ڪان بلڪل ئي محروم هئا. اُن جي ثابتي اهائي ڪافي آهي، جو سندن وندر لاءِ ماڻهن ۽ جانورن جي ويڙهہ جا اکاڙا وڏن هوندا هئا، جن ۾ هو خطرناڪ جانورن کي ڪارائي ٻياري، وري

بکون ڏيئي، پنهنجن پاليل، مضبوط ۽ پهلوان غلامن مان وڌائيندا هئا، ۽ پاڻ مٿان بيهي روئشو ڏسندا هئا، ۽ سندن اکين اڳيان آتي رتو ڇاڻ ۽ چيرڦاڙ جا آهي ته دل ڏاريندڙ واقعا ٿيندا هئا، جو آنهن جا احوال اڄ به پڙهي، مهذب انسان جي بت جا وار ڪانڊاوجي ٿا وڃن، — پر هنن لاءِ اهو تماشو هوندو هو ۽ اهڙن وحشتناڪ تماشن مان ڪين مزو ايندو هو. [اسان وٽ سنڌ ۾ 'مروان موت ملوڪان شڪار' جو پهاڪو، جيئن مٿي هڪ هنڌ ڇيو ويو آهي، خود اسان جي 'ملوڪن' يعني بيڪار، ڦورو ۽ پرمار طبقي جي طبيعت جي اهڙيءَ وحشيانه ڪيفيت کي ثابت ڪري ٿو.] آفريڪا جي ڀرپاس علائقي جي ڳاڇوس قبيلي جي ماڻهن لاءِ ته 'جانورن تي قياس' جو ذڪر به هڪ نئين ڳالهه هئي — اهڙي ڳالهه هنن ڪڏهن ٻڌي به ڪانه هئي.

"ڳڳدامن تي ڪهل جو هيءُ نيڪ ۽ نرمل آدرش، جيڪو انساني طبيعت جي سڀ کان سٺن ۽ سڀ کان مٿانهن آدرشن مان هڪ آهي، ماڻهوءَ ۾ ڪڏهن پيدا ٿيو؟ ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اهو ماڻهوءَ جي ڪهڪاءَ جي آدمي جي آهستي آهستي وڌڻ، وڏيڪ نازڪ ۽ نرمل ٿيڻ، ۽ 'پاڻ' ۽ 'پنهنجي' کان جيئن پوءِ تيئن ٻاهر نڪرڻ ۽ ڦهلجڻ مان پيدا ٿيو آهي — تان جو آن جي اثر جي دائري ۾ سڀئي حس رکندڙ شيون داخل ٿي وڃن ٿيون. جيئن ٿي ڪي ٿورا ماڻهو ڪٿي هن اعليٰ آدرش جو اظهار ڪن ٿا ۽ آن تي عمل ڪن ٿا، تيئن آهو، مثال ٻنجي ۽ مکيا جي صورت ۾، چوڌاري، ۽ خاص طرح نوجوان نسل ۾، ڦهلجي ٿو، ۽ وڌندي ۽ جيئن پوءِ تيئن زور وٺندي، اهو انساني سماج ۾ عام راءِ جي صورت اختيار ڪري وٺي ٿو."

ماڻهوءَ جي انهيءَ انسانيت يا ماڻهپي کي، جيڪو مٿين ساهوارن لاءِ وقف هجي، ڀلماڻسائي چئجي ٿو.

پل مانسائي ماڻهوءَ جي ڪهڪاءَ ۽ همدرديءَ جي اوچي ۾ اوچي
صورت ۽ آخري منزل آهي. قبيلي (بلڪ ڪٽنب يا خود پنهنجي
پاڻ) کان شروع ٿيندي، انساني ڪهڪاءَ جي جبلت ساٿي
قبيلن، پوءِ قوم، ان کان پوءِ نوع انساني ۽ آخر ۾ نوع
حيوانيءَ تائين رسي ٿي. اها سدائين وڌندي، گهري ٿيندي ۽
پکڙندي رهي ٿي، ۽ جيئن پوءِ تيئن انساني دنيا جي حدبندين
مان نڪرندي، هن ڌرتيءَ تي رهندڙ غير انساني لامحدود
جيوَ سرشتي تائين پهچي ٿي. ان ۾ آخري منزل احساس يا
جيوَ آتما جي عظيم بحر جو پرانهين کان پرانهون ڪنارو آهي. جتي
ٻه ڪي جسم آهن جيڪي رتائجن ٿا، ۽ جتي ٻه ڪي روح
آهن جيڪي رنجائجن ٿا اتي انساني قرب ۽ ڪهڪاءَ جي
جل پريءَ کي، مرهم ۽ ميڻاج جو فرشتو بڻجي، ضرور پهچڻ گهرجي.

٨ - زائد رواج ۽ ادارا

پوئلڳيءَ ۾ ماڻهو ٻه رڍن وانگر آهن. هو ڪم ڪندا رهن
ٿا ۽ ڳالهيون سوچيندا رهن ٿا، انهيءَ لاءِ نه ته اهي مفيد
آهن يا سچيون آهن، پر ڇاڪاڻ ته ڪانئن اڳ وارن ماڻهن
اهي ئي ڪم ڪيا هئا ۽ اهي ئي ڳالهيون سوچيون هيون ۽
ائين ئي سوچيون هيون. هو پنهنجن ابن ڏاڏن جو نقل ڪن
ٿا. ماڻهن جي هرڪا پيڙهي ماڳين ئي رڪاوٽن تان ٽپي ٿي،
جن تان هنن اڳيون پيڙهيون ٽپي لنگهيون هيون — جيتوڻيڪ
اڪثر حالتن ۾ اهڙن ٽپن ڏيڻ جو اڳي جيڪڏهن ڪو ڪارج
هو ٻه سهي، پر هاڻي ان مان ڪين ڪو فائدو ڪونه ٿو ٿئي.
ائين هو فقط پنهنجي ماضيءَ جو ميڇ اونائين ٿا. اهائي قدامت
جي پيروي پراڻي ۾ پراڻي ۽ سڀ کان وڌيڪ ٿڪار ۽ کهٽيندڙ
غلامي آهي، جنهن ۾ اياسن کان انسان گرفتار رهندو اچي ٿو.

انساني تهذيب ريل گاڏيءَ مثل آهي. اُها پنهنجي پٺيان ڪيترين اهڙين پرائين شين گهليندي اڳتي وڌندي ٿي وڃي، جيڪي پنهنجي پنهنجي دور ۾ ته ٺيڪ ۽ مناسب هيون، پر هاڻي زائد بلڪ هاڃيڪار آهن. اهڙين زائد ۽ فضول شين ۾ نه رڳو اسان جون ڪيتريون زائد جبلتون اچي وڃن ٿيون، بلڪ ڪيتريون زائد رسمون، ڪيترا زائد عقيدا، آدرش، ۽ سماجي ادارا به اچي وڃن ٿا.

رسمون گهڻي قدر ماڻهوءَ جي جبلتن وانگر ئي آهن. اهي سماجي هلت چلت جون ٺهيل راهون آهن، جن تي ڪنهن قبيلي يا قوم جا سڀئي فرد هلن ٿا. انهن کي قبيلائي يا قومي عادتون به چئي سگهجي ٿو.

عام طرح ائين سمجهيو آهي ته وحشي ماڻهو، جيڪو قدرتي ماحول ۾ گذاري ٿو، مهذب شخص کان ان ۾ بهتر آهي، جو هو جيئن چاهي ٿو تيئن ڪري سگهي ٿو. پر حقيقت ۾ ائين نه آهي. ائين سمجهڻ اسان جي وڏي غلطي آهي. وحشي ماڻهو ڪڏهن به آزاد ڪونهي. سڄيءَ دنيا ۾ جتي وحشي قبيلا رهن ٿا، اُتي اهي پنهنجن ريتين رسمن ۽ قاعدن قانونن ۾ ايترا ته جڪڙيل آهن، جو سندن روزمره جي زندگيءَ جو ڪو به پهلو انهن جي گرفت کان ڇٽل ڪونهي — فرق رڳو هيءُ آهي ته اهي سندن قاعدا قانون لکيل صورت ۾ وٽن ڪونه آهن. هڪڙي ليکڪ جو چوڻ آهي ته ”آفريڪا جي اونداهي کان اونداهي جهنگل ۾ رهندڙ مسڪين ماڻهن لاءِ به ’فيشن‘ اوترو ئي جان جو وبال آهي، جيترو تهذيب جي هن وڏي قيدخاني ۾ اسان سڌريل ماڻهن لاءِ.“

آسٽريليا جي وحشيءَ کي ته اهو به اختيار ڪونهي ته هو ڪو پکي شڪار ڪري، ته ان کي پنهنجي مرضيءَ موجب کائي سگهي: هن کي آهو قبيلي جي سخت قاعدن پٽاندر

ورهائڻو آهي - يعني ڪيس اُن جي هڪڙي ننڍڪ ڪٽنب جي هڪ ڀاتيءَ کي، ٻي ٻئي کي، ته ڪوڙي ننڍين کي ڏيڻي آهي، وغيره وغيره.

ڏکڻ آمريڪا جي سنبا قبيلي ۾ ”پرڻيل عورتن کي ڳئون ۽ ٻڪريءَ جو گوشت کائڻ جي منع آهي، ۽ ڪنواري ڇوڪرين کي ڪنهن به قسم جي گوشت ۽ ٻڙ هڪ قوت کان وڌيڪ ڏکيءَ مڇيءَ کائڻ جي موڪل ڪانهي.“

آتان جي ماسوڊ قبيلي ۾ زالن کي هرڻ جي منڍي کائڻ کان منع ٿيل آهي؛ ڪين پنهنجي جهوپڙيءَ جي اندر چاهه جي پنيان هڪ پاسي کان لنگهي ٻئي پاسي وڃڻ جي اجازت نه آهي.

اڻ سڌريل يا نيم سڌريل ماڻهن ۾ هڪبئي سان ڏي وٺ جا ڏاڍا ڏکيا ۽ منجهائيندڙ طريقا ۽ قانون رائج آهن، جيڪي ڪين سندن ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل آهن، جن تي عمل ڪرڻ هنن لاءِ لازم آهي. مقرر ٿيل دستور جي ٿوري به ڀڃڪڙي هو برداشت نٿا ڪري سگهن ۽ اُن جي هو شديد مخالفت ڪن ٿا.

وحشي ماڻهوءَ جي هن فطرتي دستور پسنديءَ ۽ بيتدل قانونن ۽ رواجن کي چهٽي پوڻ جي لاڙي کي ڏسندي، اسين مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي قدامت پسند طبيعت جو منطق سمجهي سگهون ٿا جيڪا به ڳالهه اسان کي گذريل وقت کان ورثي ۾ مليل آهي، اُن لاءِ اسان جي دل ۾ گهڻو قدر ۽ وڏي عزت رهي ٿي. اسين اجا پنهنجن وحشي ابن ڏاڏن کان سکيل هڪ هنڌ رڪجي بيهي رهڻ جي عادت سان جند ڇڏائي نه سگهيا آهيون.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي عادت هوندي آهي ته پوشاڪ ۾ هڪبئي جو نقل ڪندا آهن. سندن اُها عادت اوتري

ٿي احمقانہ آهي جيتري آفريڪا جي وحشي ماڻهن جي، جيڪي
ڀڻ ساڳئي نموني پوشاڪ ۾ هڪئي جو نقل ڪندا آهن.
اوهان ڏٺو هوندو تہ زالون رڳو هڪئي کي ڏسي خاص قسم
جون پوشاڪون ۽ نوان پائي پيون هلنديون آهن؛ سندن بدن
جي بيهڪ، عمر ۽ مهانڊي مطابق اهي ڪين لڳن ٿيون يا
نٿيون لڳن، تنهن جو ڪو خيال ڪين ڪونہ رهندو آهي. ائين هو
رڳو انهيءَ ڪري ڪن ٿيون، جو انهن شين جو ’فئشن‘
هوندو آهي. تمام ٿوريون ڪي زالون هونديون آهن، جن کي
اهو خيال ۽ آها اصلي سڃاڻ هوندي آهي تہ هين يا هُن نموني جي
پوشاڪ سندن انفرادي شخصيت تي لڳي بہ ٿي يا نہ ٿي لڳي.
جيڪڏهن اهڙو ڪو وقت آيو، جو زالون پاڻ ۾ حقيقي فن
جي شناس پيدا ڪري سگهيون، تہ منجهائن ڪيتريون هيئن
عجائبخاني ڪڏين وانگر پاڻ کي ڏيکي لڳي، ڪڏهن بہ ٻاهر
ڪين هلنديون – رڳو انهيءَ لاءِ تہ پيون بہ پاڻ کي ائين
ڏيکي لڳي نڪتيون هيون!

”ڏهائي“ جو لفظ صفت آهي ۽ ڏهہ لفظ مان نڪتو آهي.
اسين پنهنجي آڱرين جي ان سرشتي کي ”ڏهائي سرشتو“ چئون
ٿا، جنهن ۾ هيٺين قدر وارا ڏهہ فوري مٿين قدر جي
هڪ برابر آهن – جيئن ڏهہ ايڪا هڪ ڏهاڪو، ڏهہ ڏهاڪا
هڪ سئو، ڏهہ سو هڪ هزار، وغيره وغيره.

اسين هيءُ ڏهن جو سرشتو ڇو ٿا ڪم آڻيون؟ ڇو
نٿا اٺن جو، پنجن جو، يا ٻارنهن جو سرشتو ڪم آڻيون؟ ڇا
اسين ڏهن جو سرشتو انهيءَ لاءِ ڪم ٿا آڻيون، جو اهو
سولي ۾ سولو يا سڀ ۾ سٺو سرشتو آهي؟ ائين تہ نہ آهي تہ
هيءُ سرشتو اسان جي مٿان گذريل زماني جي ڪن حالتن
سبب مڙهيو ويو آهي؟ اسين نہ ڀي هوندي ڪان اهو ڏهن
جو سرشتو مڪون ٿا ۽ ڪم آڻيون ٿا ۽ ان تي اسين هري

ويڙون ٿاڻ اسان کي ٻئي ڪنهن سرشتي جي ڪڏهن ڪا خبر ڪانه ٿي پوي — ۽ اسان ۾ وڏي گهڻائي اهڙن اکيون ٻوٽي هلندڙن مشيني قسم جي ماڻهن جي آهي، جو اسان کي اها ڳالهه ڏيان ۾ ئي ڪڏهن ڪانه ٿي اچي ته ڳڻپ جو يا انگن جو ٻيو به ڪو سرشتو ممڪن ٿي سگهي ٿو.

هيءُ ڏهائيءَ جو سرشتو هر ويڙهو نه سولي ۾ سولو ۽ نه سڀني ۾ سٺو سرشتو آهي. ماڻهن اهو سرشتو انهيءَ لاءِ قبول ڪونه ڪيو آهي. ماڻهن اهو انهيءَ ڪري قبوليو آهي، جو انساني ارتقا جي اوائلي منزلن تي ڪي اهڙيون حالتون رونما ٿيون، جن ۾ ڪين هن سرشتي کي ڪم آڻڻو پيو، ۽ انئين اهو مٿن مڙهجي ويو.

آن دور ۾ جڏهن رياضيءَ جو علم ڪونه هو — جاميٽري به ڪانه هئي، نه ٽرگنا ميٽري، نه الجبرا ۽ نه وري ڪو انگن حساب جو ئي علم هو — تڏهن ماڻهو پنهنجين آڱرين تي ڳڻيندا هئا. هو دل ۾ فقط خيال ڪري، ڳڻي ڪونه سگهندا هئا، ۽ نه وري هنن اجا ڪي انگ يا رياضيءَ جون ٻيون ڪي نشانيون ئي ٺاهيون هيون. ڇاڪاڻ جو رياضيءَ جو علم آڱرين کي شروع ٿيو، ۽ ڇاڪاڻ جو ماڻهوءَ کي هٿن تي ڏهه آڱريون آهن، انهن حالتن هيٺ ۽ انهيءَ سبب ڪري ڳڻپ جو هيءُ "ڏهن جو سرشتو" جڙيو ۽ شايد هميشه لاءِ بني نوع انسان جي مٿان مڙهجي ويو.

جيڪڏهن ماڻهوءَ جي هرهڪ هٿ تي پنجن بدران چار آڱريون هجن ها، ته شايد اڄ وٽس ڏهن جي سرشتي بدران اٺن جو سرشتو رائج هجي ها؛ اٺن جو سرشتو اڄ به اهڙوئي سٺو، بلڪ ڪجهه پاڻ بهتر، ٿئي ها، جهڙو ڏهن جو سرشتو. جيڪڏهن ماڻهوءَ جي هرهڪ هٿ تي پنجن بدران ڇهه آڱريون هجن ها، ته اڄ پڪ ئي پڪ اسان وٽ ٻارنهن جو سرشتو موجود هجي ها، جنهن کي اسين ڏون — ڏهائي سرشتو سڏيون ها، جيڪو سچ پچ ته هاڻوڪي سرشتي کان گهڻو

ٻهتر ثابت ٿي ها.

ٻارنهن جو سرشتو ڏهن جي سرشتي کان وڌيڪ لچڪ وارو ثابت ٿي سگهيو ٿي. ڏهه رڳو ٻن ۽ پنجن سان ونڊجي سگهن ٿا. ٻارنهن کي ٻن، ٽن، چئن ۽ ڇهن سان ونڊي سگهجي ٿو. ڏهائي سرشتي ۾ ڳڻپ فقط ايڪي، ٻڪي، پنجي، ڏهي ۾ يا ڏهي جي ڪنهن ضرب اپت ۾ ٿي سگهي ٿي؛ پر ڏون-ڏهائي سرشتي ۾ ايڪي، ٻڪي، ٽڪي، چونڪي، ڇڪي، ٻارهئي يا ٻارنهن جي ڪنهن ضرب اپت سان ڪري سگهجي ٿي.

جڏهن اسين "جهڙي سٽ ٽهڙيون ٽي ويهون" چئون ٿا، يا اسان جي ٻهراڙيءَ ۾، ڪنهن ڏور جو ملهه "ڇهه ويهون ۽ ڏهه" ڪٿين ٿا، ته اها ڳڻپ پراڻي زائد آڱرين واري طريقي واري آهي- ڇاڪاڻ ته هڪ ماڻهوءَ جي هٿن ۽ پيرن جي آڱرين جو جوڙ "ويهه" آهي، ميڪسيڪو جا قديم ماڻهو ته اڄ به "ڪوڙيءَ" يا هڪ "ويهه" کي، انهيءَ آڱرين جي جوڙ جي خيال کان، خود "هڪ ماڻهوءَ" جي برابر سمجهندا آهن، ۽ ڪنهن مُلهه ڪٿيندي چوندا آهن: "ڇهه ڪوڙيون ۽ ڏهه" يا "ڇهه ماڻهو ۽ ڏهه"، وغيره. [ممڪن آهي ته اسان جي لطيف سائينءَ جي بيت "ڪوڙين ڪن سلام، اچيو آسڻ آن جي" ۾ به لفظ "ڪوڙي" "هڪ ماڻهوءَ" جي هٿن ۽ پيرن جي آڱرين جي خيال کان ڪم آيل هجي - جيئن ٻئي هنڌ به آيل آهي ته "هٿين پيرين مونڙين رڙهج انهيءَ رندا" سنڌي ٻوليءَ جي اصطلاح "ويهن ئي نُهن جو زور لائڻ" ۾ اهوئي هٿن پيرن جي آڱرين جي جوڙ ڏانهن اشارو آهي. لفظ "ڪوڙي" (اسم) يا "ڪوڙ" (صفت) ۾ به شايد آن پراڻي زائد آڱرين جي ڳڻپ جو اشارو موجود آهي.]

گريڪ (يوناني) ۽ لئٽن (لاطيني) ٻولين اڄ جيتوڻيڪ وجود ۾ آهن، پر انهن جو ڪو استعمال ڪونه ٿو ٿئي. انهيءَ ڪري هن وقت اهي زائد ٻوليون سڏي سگهجن ٿيون.

اڪثر ٻولين ۾ اهڙا لفظ آهن، جن جا ڪي اکر ڪونہ اچاربا آهن. مثلاً انگريزيءَ جو لفظ Knight ("نائيٽ" = بهادر) وٺو. هن لفظ جا K ۽ gh ساڪت آهن. شروع ۾ ان لفظ جا اهي اکر اچاربا هئا، پر هاڻي اُن ۾ اهي اکر زائد آهن. جرمن ٻوليءَ ۾ اهو ساڳيو لفظ Knecht جي صورت ۾ آهي، ۽ اُتي اُن جا K ۽ ch اکر اڄ بہ اُچارجن ٿا. ساڳيءَ طرح فرينچ ٻوليءَ جو لفظ temps (معنيٰ وقت=time) آهي، پر اُن جا p ۽ s اکر هين ٻوليءَ ۾ ساڪت آهن — ۽ انهيءَ ڪري زائد آهن. بهرحال هيءُ لئٽن ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ اُن ۾ tempus جي صورت ۾ ڳالهائبو هو، يعني اُتي اُن جا اهي p ۽ s اکر پوريءَ طرح اُچاربا هئا. اهڙيءَ خاص طرح انگريزي ٻوليءَ جي اهڙن لفظن لاءِ ڪوشش هلي رهي آهي تہ اهي اهڙين لکيا وڃن، جيئن واڻي اُچارجن ٿا — مثلاً لفظ though ("دو" = جيتوڻيڪ) کي tho جي اکري صورت ۾ لکيو وڃي، ڇاڪاڻ تہ اُن ۾ ugh اکر ڪو نہ ٿا اچارجن ۽ انهيءَ ڪري زائد آهن.

انگريزي ٻوليءَ جي الف بي جا 26 اکر آهن — اهي سڀ شروع ۾ شڪلين يا تصويرن جي صورت ۾ هئا. هين وقت جيڪا صورت انهن جي آهي، سا اصلوڪين تصويرن جا محض باقياتي نشان آهن. اهي مختلف اکر ماڻهن (قومن) جي هٿان مان گذرندي، پنهنجي هاڻوڪين عجيب غريب شڪلين ۾ هزارين سالن جي ڊگهي پيچ ڊاهہ کان پوءِ اسان تائين پهتا آهن. انگريزن کي اها الف-ب رومن لوڪن کان ملي، جن اُها يونانين کان ورتي هئي. يونانين اُها فنيقي لوڪن کان حاصل ڪئي هئي، جن نيل ندي جي واديءَ ۾ اڏيل مقبرن جي پٿرن تي انساني تاريخ جي قديم ابتدا ۾ اڪيريل تصويري مواد تان اُها ڪني هئي.

ڳوٺيءَ تحقيق کان پوءِ معلوم ڪيو ويو آهي تہ

انگريزي الف-ب جو پيريون اکر A ٻاز جي تصوير جو باقي نشان آهي، جيڪو هزارن سالن جي پڇ ڏاهه ڪان پوءِ ان صورت ۾ اسان تائين پهتو آهي؛ اهين B اصل ۾ ٻکهه ٻکيءَ جي تصوير هئي؛ C تخت جي؛ D هٽ جي؛ F ڇيلاٽي جي؛ H پٽرڻ جي؛ K پيالي جي؛ L شينهن جي؛ M ٱلوءَ جي؛ R وات جي؛ S باغ جي؛ T ٿاهيءَ جي؛ X ڪرسيءَ جي ٽيڪ جي؛ ۽ Z بدڪ جي.

انساني شاديءَ جو اوائلي نمونو "زوريءَ کڻي شادي ڪرڻ" جو هو. مڙس، گهڻو ڪري ٻئي قبيلي مان، زال ڇورائي، زوريءَ کڻي ويندو هو.

اها زوريءَ کڻڻ ۽ شادي ڪرڻ جي ڳالهه ايتري ته ڳنڀير ۽ هڪ ٿي ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندڙ شيءِ آهي، جو ڪيترويئي ڊگهو عرصو، جڏهن ان جي ڪا ضرورت ئي باقي ڪانه رهي هئي، تڏهن گهڻو ڪري هر هڪ ڪنوار کي زوريءَ کڻي وڃڻ جو ڍونگ ٻوريءَ منجهه ڪيءَ سان رچايو ويندو هو. اهين پوءِ آهستي ٿيندي ٿيندي، هاڻي اها ڳالهه فقط هڪ رسم جي صورت ۾ وڃي اسان وٽ باقي رهي آهي.

مٿينءَ سطح جي ماڻهن ۾ شاديءَ جون جيڪي رسمون اڄ ادا ٿين ٿيون، انهن ۾ گهڻيون وڏو قديم زماني جي اهڙين ڳالهين جون باقي بچيل زائد نشانيون آهن. مڱڻي جي منڍي براڻي دور جي ان ڳالهه جي علامت طور اڄ تائين اسان وٽ هلندي ٿي اچي، جڏهن زال مڙس جي غلاميءَ ۽ پيلپو قبول ڪندي هئي ۽ ان سلسلي ۾ مڙس ڪيس ٻانهن يا ٽنگن ۾ ڪڙيون ٻارائي ڇڏيندو هو. گهوٽ جو پنهنجي اهنر سان گڏ شاديءَ ۾ اچڻ زال کي زوريءَ کڻڻ جي قديم مهم ۾ ٿي سنبري وڃڻ جي علامت آهي. ڪيترن ملڪن ۾، خاص طرح يورپ ۾، شاديءَ کان پوءِ گهوٽ ڪنوار پنهنجو ڳوٺ يا شهر ڇڏي، ڪجهه ڏينهن ٻئي هنڌ ڪٿي وڃي اڪيلا گذاريندا آهن. اهو

زال کي زوريءَ کڻي يا ڀڄائي، ڪجهه ڏينهن ڪٿي وڃي لڪي گذارڻ جي برابر آهي. شادين ۾ آتشبازي ۽ بندوقن جا هوائي فير ڪرڻ به اُن ساڳئي زوريءَ کڻڻ واري قديم شاديءَ جي نموني جا باقياتي نشان آهي.

دنيا جي سڀني ملڪن ۾، جتي سلطاني راڄ بدلجي جمهوري راڄ جي شڪل ورتي آهي، پراڻي نظام جون ڪيتريون ئي زائد ڳالهيون باقي رهجي ويل ڏسي سگهجن ٿيون. انگلنڊ ۾ هائوس آف لارڊس جو وجود يا خود بادشاه جو وجود اتان جي قديم سلطاني راڄ جا زائد نشان آهن. پراڻي دور ۾، اُتي هائوس آف لارڊس (دارالامرا) بادشاه کان پوءِ، وڏي ۾ وڏو ۽ طاقتور قانون‌ساز ادارو هوندو هو. پر هاڻي اُن جا سمورا اختيار هائوس آف ڪامنس (دارالعوام) جي هٿ ۾ اچي چڪا آهن، جيڪو عوام جو وڏيڪ خيرخواهه ۽ حقيقي ترجمان آهي. اصل ۾ بادشاه جا اختيار غير محدود هوندا هئا، پر آهي پهريائين هائوس آف لارڊس ۽ پوءِ آهستي آهستي هائوس آف ڪامنس سڀ جا سڀ ڪانئس کسي پنهنجي حوالي ڪري ڇڏيا، ۽ هينئر اُتان جو بادشاهه پراڻي سلطاني راڄ جي هڪ زائد نشانيءَ کان سواءِ ٻي ڪا خاص حيثيت ڪانه ٿو رکي.

اسان جو موجوده صنعتڪاري سرشتو، جيڪو مقابلي يا ڇڪتاڻيءَ تي هلندڙ آهي، سو به هڪ زائد سرشتو آهي. اهو اسان وٽ گذريل وقت جي تصادمي دورن جي هڪ باقيات آهي. اهو دراصل ويڙهه يا لڙائيءَ جو ئي هڪ نمونو آهي، جيڪو اڄوڪيءَ باهمي تعاون ۽ ڀورهپي جي ورهاست واريءَ دنيا لاءِ ٺيڪ نه آهي. مٿينءَ سطح جا ماڻهو محبتي ۽ سهڪاري انسان آهن؛ منجهن پاڻ کي ٻئي جي جاءِ تي رکي سوچڻ ۽ ويچارڻ جو مادو آهي. هنن جو آدرش آهي: پوري ٻني يا وچڙائيءَ جي سواهري اصول تي هلڻ. پر ان هوندي به اسان جو صنعتڪاري سرشتو اسان کي هڪٻئي سان 'وڙهڻ' تي مجبور ڪري ٿو. اسان

۾ پاڻپيءَ جي اصول کي مروج ڪرڻ جي بدران، اهو اسان کي هڪٻئي کي هڙپ ڪرڻ ۽ ڳهي ڇڏڻ تي مجبور ڪري ٿو. ۽ ڇاڪاڻ ته اهو ڦاٽوڪي دور جي خيالن کان ايترو ابتڙ ۽ ٻري آهي، تنهنڪري خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته اهو ضرور ناڪام ثابت ٿيندو ۽ ختم ٿيندو. اهو هونئن ئي ختم ٿيڻ جي ڪافي ويجهو اچي پهتو آهي، ۽ ان جي جاءِ ترت ئي انساني همدرديءَ ۽ رٽائتي سهڪار وارو سرشتو والارڻ وارو آهي.

اهڙيءَ طرح، جنهن به پاسي اسين ڏسون ٿا، ته ائين ٿو معلوم ٿئي ته مٿينءَ سطح جي ماڻهن جي نام نهاد "تهذيب" ٻيءَ ڪنهن شيءِ سان نهيل يا فقط هڪ روپ مٽايل شيءِ آهي، ۽ جنهن اصل شيءِ منجهان اها نڪتل يا نهيل آهي، اها آهي وحشي ماڻهوءَ جي "تهذيب". اڻين هين بنيل نهيل "تهذيب" ۾ اسين هڙ هنڌ پرائين ۽ ختم ٿيندڙ شين جي سلسلي جون ڪيتريون ئي ڳالهيون ڏسون ٿا - رسمون ۽ رواج، قاعدا ۽ قانون، عقيدا، ٻوليون، آدرش ۽ ادارا، ۽ ٻيون گهڻيون اهڙيون شيون - جيڪي هينئر مدي خارج آهن ۽ ڪم کان نڪري چڪيون آهن، پر آهي اسان وٽ پنهنجي سرٽهنگ حالت ۾ اڃا موجود آهن ۽ ڳهاجي رهيون آهن - بلڪل ائين جيئن اسان جي پيٽ ۾ زائد آنڊي جو ضميمو (Vermiform appendix) آهي، يا جيئن اسان جي بت تي وارن جو تهه پيڻل آهي، ۽ جيئن اسان جي طبيعتن ۾ شڪار ڪرڻ ۽ وڙهڻ جون جبلتون باقي آهن.

اُهو اسان جي بنيادي فائدي جو مسئلو آهي ته اسين اهڙين زائد شين ۽ ڳالهين کي سڃاڻون ۽ انهن کان باخبر هجون، ته جيئن انهن مان اسين وڌيڪ سولائپ سان پاڻ ڇڏائي سگهون، ۽ انهن کان پوريءَ طرح نجات حاصل ڪري، وڌيڪ انساني ڀلائيءَ لاءِ هڪ بهتر دنيا جي تعمير ۾ پنهنجين ڪوشش کي زياده تيز ۽ ڪامياب ڪري سگهون.

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جيِ دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌائڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَڻَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَڻَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَڻَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَڻَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَڻَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَڻَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَّ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَّ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجههَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَّ ۾ ڇَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۾ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)